Op 6 april 1903, na afloop van de middagpauze, begeleidde in Haarlem de cavalerie de werkwillige werklieden door de Amsterdamse Poort, op weg naar de Centrale Werkplaats van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij. Die ochtend hadden de vakbonden het spoorwegpersoneel opgeroepen om 'gansch het raderwerk' stil te leggen en in opstand te komen tegen de antistakingswetten van de Nederlandse regering. Meer dan de helft van de werklieden aan de Centrale Werkplaats gaf aan deze oproep gehoor. Maar binnen enkele dagen gingen de meesten weer aan het werk. Wat speelde zich af aan de grootste fabriek van Haarlem anno 1903? Waarom ging de ene werkman wel staken en de andere niet?

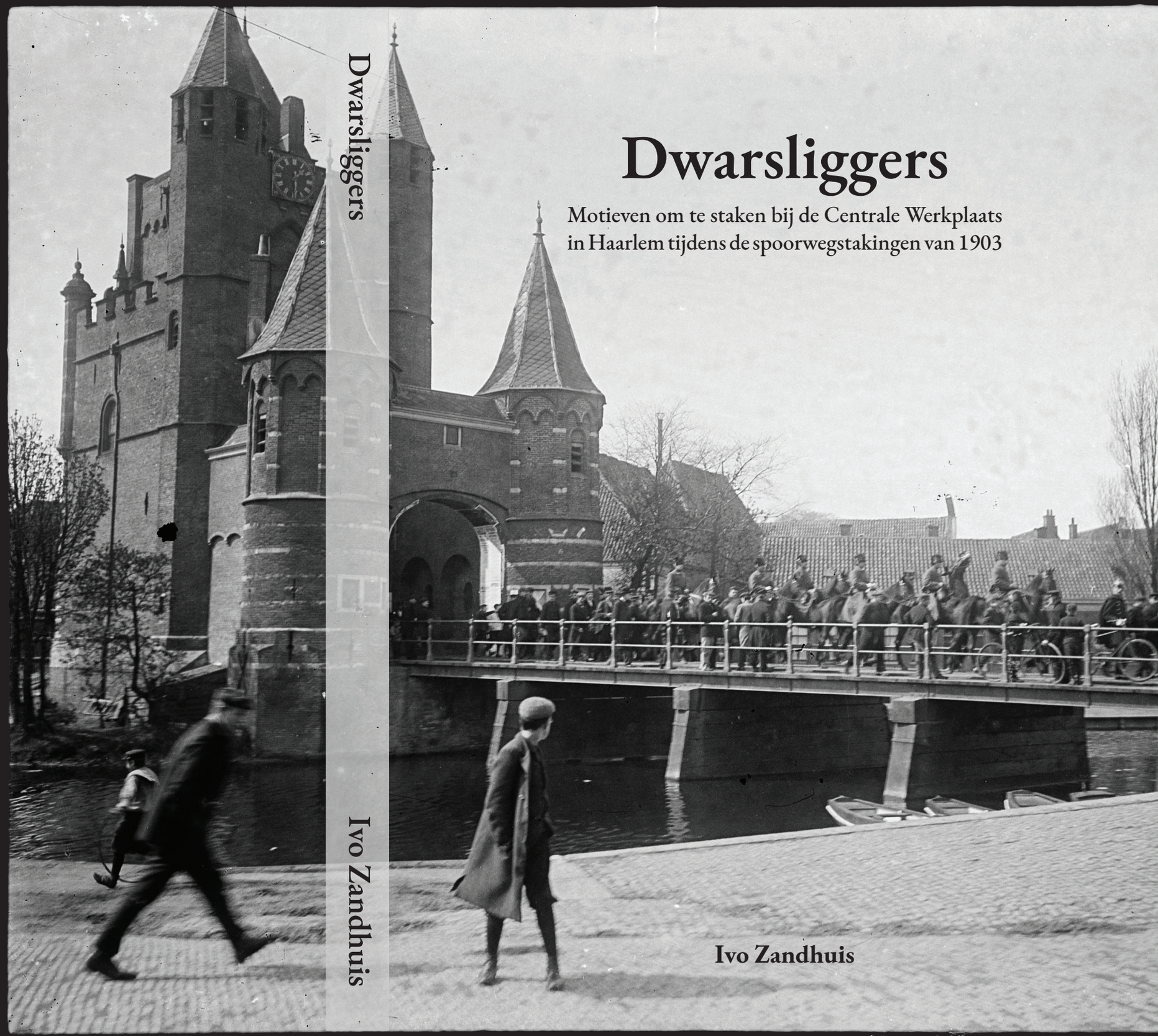

Dwarsliggers

Ivo Zandhuis

Dwarsliggers

Motieven om te staken bij de Centrale Werkplaats in Haarlem tijdens de spoorwegstakingen van 1903

Ivo Zandhuis

Dwarsliggers

Motieven om te staken bij de Centrale Werkplaats in Haarlem
tijdens de spoorwegstakingen van 1903

Ivo Zandhuis

Colofon
ISBN: 978-94-6375-894-9
Copyright: Ivo Zandhuis (CC-BY-SA 4.0)
Vormgeving: Lara Leijtens, persoonlijkproefschrift.nl
Druk: Ridderprint | www.ridderprint.nl

Afbeelding omslag: Noord-Hollands Archief, fotocollectie Mr. W.F.C.C. Pijnacker Hordijk.

Dwarsliggers

Motieven om te staken bij de Centrale Werkplaats in Haarlem
tijdens de spoorwegstakingen van 1903

Railway Sleepers
Motivation for striking at the Central Maintenance Workshop in Haarlem, the Netherlands
during the Dutch national railway strikes of 1903
(with English summary)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de
rector magnificus Prof.dr. R.C.M.E. Engels
en volgens besluit van het College voor Promoties.
De openbare verdediging zal plaatsvinden op
donderdag 10 september 2020 om 13:30 uur.

door

Ivo Zandhuis

geboren te Eindhoven

Erasmus University Rotterdam

Promotiecommissie:

Promotoren:	prof. dr. C.A. Mandemakers prof. dr. A.F. Heerma van Voss
Overige leden:	prof. dr. H.A.M. Klemann prof. dr. M.G.J. Duijvendak prof. dr. P.T. van de Laar

Inhoudsopgave

1	**Inleiding**	**15**
1.1	De spoorwegstakingen van 1903	15
1.2	Motieven om te staken	20
1.3	Bronnen, methode en software	26
1.4	Opzet van deze studie	29
2	**De Centrale Werkplaats**	**31**
2.1	Beginjaren van de werkplaats	31
2.2	De werkplaats onder leiding van Sloot	33
2.3	Onderhoud aan locomotieven, rijtuigen en wagens	35
2.4	Werklieden en los personeel	42
2.5	Opzichters, assistent-opzichters en ploegbazen	45
2.6	Ambtenaren en beambten	46
2.7	Conclusie	47
3	**Lot en lotsverbetering**	**49**
3.1	Nederland na 1870	49
3.2	'Verenigt U!'	51
3.3	Het ontstaan van de verzuiling	54
3.4	De arbeids- en leefomstandigheden aan de werkplaats	56
3.5	Straf- en boetestelsel	57
3.6	Loon- en premiestelsel	58
3.7	Werktijden en vrije dagen	60
3.8	Pensioen- en ondersteuningsfondsen	61
3.9	Gezondheid en veiligheid	62
3.10	Woonomstandigheden	63
3.11	Levensmiddelen en vrijetijdsbesteding	64
3.12	Conclusie	64

4 De spoorwegstaking bij de Centrale Werkplaats 69
4.1 Januari: de eerste staking 69
4.2 Wordt staken verboden? 71
4.3 Overleg op de Centrale Werkplaats 74
4.4 Landelijk en plaatselijk Comité van Verweer 75
4.5 De beweging verliest momentum 78
4.6 De Aprilstaking 80
4.7 Het verlopen van de staking 84
4.8 Na afloop van de staking 87
4.9 Conclusie 89

5 Individuele motieven om te staken 91
5.1 Gegevens over de werklieden 93
5.2 Verantwoordelijkheid 95
5.3 Generatiewerking 101
5.4 Migrantenachtergrond 104
5.5 Religie 110
5.6 Loopbaan 114
5.7 Scholingsniveau 116
5.8 Welvaart 120
5.9 Multivariabele Analyse (MVA) 125
5.10 Staken of niet staken? 127
5.11 Volhouden of niet volhouden? 129
5.12 Ontslagen of niet ontslagen? 131
5.13 Conclusie 134

6 De invloed van relaties 137
6.1 Relaties tussen werklieden 137
6.2 Social Network Analysis (SNA) 138
6.3 Collega's 140
6.4 Buren 143
6.5 Familie 152
6.6 Bestuurders 155
6.7 Staken of niet-staken? 157

6.8 Volhouden of niet volhouden? 162
6.9 Conclusie 163

7 Samenvatting, conclusie en slotbeschouwing 167
7.1 De Centrale Werkplaats en haar werklieden 168
7.2 De spoorwegstaking van 1903 169
7.3 Motieven om te staken 171
7.4 Instrumentele motivatie 173
7.5 Ideologische motivatie 174
7.6 Identiteit 176
7.7 Een bittere geschiedenis of een betere toekomst? 177

A Bijlage: Constructie van de dataset 181
A.1 Medewerkerslijst (n = 1163) 182
A.2 Ketelmakers (n = 53) 187
A.3 Ambtenaren (n = 68) 191
A.4 Personeelsregister_basis (n = 326) 191
A.5 Personeelsregister_index (n = 3665) 194
A.6 Personeelsregister_boetes (n = 264) 197
A.7 Bevolkingsregister (n = 5750) 198
A.8 Belastingkohier (n = 494) 200
A.9 Jaarboekje (n = 141) 201
A.10 Huwelijksakten (n = 2832) 202
A.11 Bronnen waarop de dataset is gebaseerd 205

B Bijlage: Gitrepository 209
B.1 data 209
B.2 dataTransformation 209
B.3 dataVisualisation 210
B.4 dataAnalysis 210

Summary in English 213

Nawoord 221

Over de auteur 225

Bibliografie 227

Literatuur 231

Eindnoten 239

Lijst van afbeeldingen

Afbeelding 1.1: Iconische voorpagina van Het Volk op 8 februari 1903 17
Afbeelding 1.2: Deel van de medewerkerslijst uit het archief van de HSM 27
Afbeelding 2.1: Een gelichte locomotief (1899) 40
Afbeelding 2.2: Station Haarlem, tegeltableau hal (1908); voorslager (links) en vuurwerker 40
Afbeelding 2.3: De wielendraaierij (1899) 42
Afbeelding 4.1: Hoofdbestuur van de NV op 8 februari 1903 73
Afbeelding 4.2: De grote zaal in zalencomplex Sint Bavo aan de Smedestraat (1905) 73
Afbeelding 4.3: Werkwilligen onder begeleiding van de huzaren (begin middagpauze) 82
Afbeelding 4.4: Werkwilligen onder begeleiding van de huzaren (einde middagpauze) 82
Afbeelding 5.1: Zicht op de stelplaats van de fabriek van Van der Made (1877) 92

Lijst van figuren

Figuur 1.1: Dynamiek van motivatie voor deelname aan collectieve actie 24
Figuur 2.1: Toename van personeel aan de Centrale Werkplaats Haarlem 34
Figuur 2.2: Organogram van de Centrale Werkplaats 1903 38
Figuur 2.3: Functies bij de afdeling Locomotieven eind 1902 43
Figuur 2.4: Functies bij de afdeling Rijtuigen en Wagens eind 1902 44
Figuur 4.1: Ontwikkeling van het aantal stakers bij de Centrale Werkplaats gedurende de staking 85
Figuur 5.1: Percentage stakers per geboortejaar 103
Figuur 5.2: Percentage stakers per jaar van indiensttreding 103
Figuur 6.1: Lineaire relatie tussen het percentage stakers en de omvang van de werkplaatsen 143
Figuur 6.2: Groot component in het familienetwerk 153
Figuur 6.3: Grootste component in het bestuurdersnetwerk 156

Figuur 6.4: Verloop van het stakingsgedrag van de relaties van zadelmaker De Zwart 161
Figuur 6.5: Verdeling van de powercentrality over de werklieden 161
Figuur 7.1: Relevante factoren en hun rol in de motivatie van deelname aan de staking 172

Lijst van kaarten

Kaart 2.1: Spoorwegkaart 1903 35
Kaart 2.2: Centrale Werkplaats 1903 39
Kaart 4.1: Beweging van de mensenmassa over de werkplaats (6 april 1903) 83
Kaart 5.1: Het aantal werklieden geboren in een gemeente (n=484) 105
Kaart 5.2: Geboorteregio's noord, oost, zuid en west 107
Kaart 5.3: Geboorteregio's noordwest, noordoost, zuidwest en zuidoost 109
Kaart 6.1: Afdelingen in Haarlem en de woonadressen van werklieden 145
Kaart 6.2: Amsterdamse Buurt/ Burgwal met stakers (rood) en niet-stakers (blauw) (1903) 150

Lijst van tabellen

Tabel 1.1: Motieven voor werklieden om te staken 25
Tabel 1.2: Motieven voor werklieden om te staken, met operationalisering 28
Tabel 5.1: Beschikbare informatie over de werklieden in de dataset (n=1068) 94
Tabel 5.2: Indeling van de werklieden in vier groepen naar hun stakingsgedrag 95
Tabel 5.3: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per leeftijdscategorie 97
Tabel 5.4: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per leeftijdscategorie 97
Tabel 5.5: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per burgerlijke staat 98
Tabel 5.6: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per burgerlijke staat 99
Tabel 5.7: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers naar aantal kinderen 99
Tabel 5.8: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders naar aantal kinderen 100

Tabel 5.9: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per woningbouwvereniging 101
Tabel 5.10: Aantal (en percentage) volhouders/niet-volhouders per woningbouwvereniging 101
Tabel 5.11: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per geboorteregio 107
Tabel 5.12: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per geboorteregio 108
Tabel 5.13: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per geboorteregio 108
Tabel 5.14: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per geboorteregio 109
Tabel 5.15: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per religie 112
Tabel 5.16: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per religie 112
Tabel 5.17: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers met gemengd huwelijk 114
Tabel 5.18: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders met gemengd huwelijk 114
Tabel 5.19: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers naar aantal dienstjaren 115
Tabel 5.20: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders naar aantal dienstjaren 116
Tabel 5.21: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per scholingsniveau 119
Tabel 5.22: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per scholingsniveau 120
Tabel 5.23: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers naar dagloon 121
Tabel 5.24: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders naar dagloon 121
Tabel 5.25: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers naar uitgerekend dagloon 122
Tabel 5.26: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders naar uitgerekend dagloon 123
Tabel 5.27: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per jaarinkomen 124
Tabel 5.28: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per jaarinkomen 124
Tabel 5.29: Vergelijking van jaarinkomen met dagloon 125

Tabel 5.30: Logistische regressiemodellen voor staken 128
Tabel 5.31: Logistische regressiemodellen voor volhouden 130
Tabel 5.32: Logistische regressiemodellen voor ontslagen worden 132
Tabel 5.33: HISCO units van volhoudende stakers en of zij zijn ontslagen of niet 133
Tabel 6.1: Aantallen werklieden met gevonden relaties 138
Tabel 6.2: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per werkplaats 141
Tabel 6.3: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers naar wijk 146
Tabel 6.4: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers naar afdeling 148
Tabel 6.5: Spoorwegstaking vergeleken met de verkiezingsuitslag van 1899 149
Tabel 6.6: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per aantal burenrelaties 151
Tabel 6.7: ERGM analyse burennetwerk 151
Tabel 6.8: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per aantal familierelaties 154
Tabel 6.9: ERGM analyse familienetwerk 154
Tabel 6.10: ERGM analyse bestuurdersnetwerk 156
Tabel 6.11: Vijf werklieden met hoogste power centrality (beta=0: degree centrality) 159
Tabel 6.12: Vijf werklieden met hoogste power centrality (beta=~0,07) 159
Tabel 6.13: Vijf werklieden met hoogste power centrality (beta=~0,14: eigenvector centrality) 159
Tabel 6.14: Veranderende aantallen stakers gedurende de staking 162
Tabel 6.15: Aantal werklieden met het aantal wisselingen van gedrag 162
Tabel 6.16: Toename van de power centrality van niet-stakers 163
Tabel A.1: Tabellen in de dataset 181
Tabel A.2: Velden in de tabel 'medewerkerslijst' van de dataset 183
Tabel A.3: Vergelijking van de aantallen per functiegroep begin, midden en eind 1903 185
Tabel A.4: Velden in de tabel 'ketelmakers' van de dataset 187
Tabel A.5: Ketelmakers en bron van herkomst 189
Tabel A.6: Velden in de tabel 'personeelsregister_basis' van de dataset 192
Tabel A.7: Velden in de tabel 'personeelsregister_index' van de dataset 194
Tabel A.8: Voorbeeld van de intrapolatie van het aantal dienstjaren 196

Tabel A.9: Velden van de tabel 'personeelsregister_boetes' van de dataset 197
Tabel A.10: Velden van de tabel 'bevolkingsregister' van de dataset 198
Tabel A.11: Extra velden bij hoofdbewoners en medewerkers in de tabel 'bevolkingsregister' 198
Tabel A.12: Extra velden voor bronverwijzing in de tabel 'bevolkingsregister' van de dataset 199
Tabel A.13: Velden van de tabel 'belastingkohier' van de dataset 200
Tabel A.14: Velden van de tabel 'jaarboekje' van de dataset 202
Tabel A.15: Velden van de tabel 'huwelijksakten' van de dataset 203

1 Inleiding

De Nederlandse geschiedenis staat niet bekend om haar passievolle revoluties. Toch liep de spanning in Nederland in de eerste maanden van 1903 hoog op. Na afloop van een eerste staking in januari sloeg de arbeidersbeweging de handen ineen om een tweede, algemene werkstaking te organiseren tegen het voornemen van de regering om voortaan het staken door spoorwegpersoneel strafbaar te stellen. Het gezag van de politiek stond op het spel en de regering mobiliseerde zelfs het leger. Op 6 april 1903 brak de staking uit. Maar al na een paar dagen moest een sterk verdeelde arbeidersbeweging concluderen dat aan de stakingsoproep te weinig gevolg was gegeven. De verstoring van het openbare leven bleek verwaarloosbaar. Al na enkele dagen brak zij de staking af. In de Nederlandse geschiedenis zijn deze stakingen bekend geworden als de 'spoorwegstakingen van 1903'.[1]

Haarlem nam bij deze gebeurtenissen een bijzondere positie in. Amsterdam was weliswaar het centrum van de staking, maar Haarlem was een belangrijke schakel in de stakingsbeweging, als station aan de spoorlijn tussen hoofdstad en residentie. Deze lijn werd geëxploiteerd door de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij (HSM), met het hoofdkantoor in Amsterdam. De ligging van Haarlem was bij de oprichting van de HSM ideaal gebleken voor de vestiging van de Centrale Werkplaats, de hallen waarin de HSM het onderhoud aan haar treinmaterieel liet uitvoeren. De stakingsbereidheid onder de bijna 1400 mannen bleek in 1903 aanzienlijk groter dan op andere plaatsen in Nederland. Meer dan de helft van hen legde het werk neer. Deze studie probeert hun motieven en afwegingen te achterhalen.

1.1 De spoorwegstakingen van 1903

De aanleiding van de eerste spoorwegstaking lag niet bij de spoorwegen zelf, maar in de haven van Amsterdam. De vakbonden hadden daar in het najaar van 1902 geëist dat alle werklieden lid zouden worden van een vakbond. Na 1 januari 1903, zo dreigden zij, zouden georganiseerde dokwerkers niet langer met ongeorganiseerde dokwerkers samenwerken. De werkgevers gaven niet toe, waarna 8 januari een staking uitbrak, die zich geleidelijk uitbreidde doordat de werklieden bij andere vervoerders, zoals spoorwegpersoneel, weigerden 'besmet' werk over te nemen.

Uit solidariteit met de havenarbeiders staakten op 31 januari 1903 in Amsterdam vrijwel alle werklieden van de spoorwegmaatschappijen. Daarmee lag nagenoeg het hele transport van goederen en personen plat. Bovendien sloeg de staking over naar andere plaatsen in het land. Zo werd ook in Haarlem gestaakt; reizigers konden Amsterdam hiervandaan nog slechts per paardentram bereiken. P.J. Troelstra, leider van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP), jubelde 1 februari in dagblad *Het Volk*: 'Gansch het raderwerk staat stil – als uw machtige arm het wil'. Dit werd het motto onder de bekende plaat van Albert Hahn (afbeelding 1.1).

De werkgevers voelden zich genoodzaakt om aan de eisen van de stakers tegemoet te komen en namen ontslagen stakers opnieuw in dienst. De regering, onder leiding van Abraham Kuyper, had zich niet willen mengen in het conflict, maar ging koortsachtig aan de slag om wettelijk te bepalen dat het staken door spoorwegpersoneel voortaan als een misdrijf zou worden behandeld. De spoorwegen waren immers van levensbelang voor het functioneren van Nederland: de samenleving was afhankelijk geworden van de snelheid van personen- en goederenvervoer en het gemotoriseerde verkeer stond nog in de kinderschoenen. Wel zou tegenover het ontnemen van het recht om te staken moeten staan, dat de regering redelijke arbeidsvoorwaarden garandeerde voor de spoorwerklieden. In het geheel van de wetsvoorstellen kreeg dit onderdeel echter niet veel gewicht: de regering zegde de arbeiders slechts toe dat een commissie zich zou buigen over de arbeidsomstandigheden. Het resultaat daarvan was ongewis en het zou in ieder geval een tijd duren voordat er duidelijkheid zou komen.

De arbeidersbeweging, euforisch over het eerste snelle succes, liet zich haar belangrijkste wapen in de klassenstrijd echter niet zomaar ontnemen. Deze 'muilkorf-' of 'worgwetten' moesten van tafel. Er werd een Comité van Verweer opgericht met vertegenwoordigers uit alle stromingen van de socialistische beweging. Dit comité bereidde acties voor in de vorm van landelijke bijeenkomsten en maakte plannen voor opnieuw een werkstaking, als de regering haar wetsvoorstel niet wilde intrekken. De nieuwe staking bleek onafwendbaar en brak uit op 6 april. Maar van begin af aan was duidelijk dat de bereidheid om te staken beperkt was. De overheid had tal van maatregelen genomen om het effect van de staking te verminderen. Militairen bewaakten stations en emplacementen en begeleidden werkwilligen tussen huis en werk. Zo wisten de spoorwegmaatschappijen een beperkte treindienst gaande te houden. Op 10 april moest het Comité van Verweer de staking afbreken. Diezelfde dag nam de Tweede Kamer de wetsvoorstellen van de regering aan.

Afbeelding 1.1: Iconische voorpagina van Het Volk op 8 februari 1903

Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (http://hdl.handle.net/10622/6E36D08F-92D2-495F-8BDA-3485EB43A302)

De teleurstelling was groot. In een aantal buitengewoon pijnlijke vergaderingen werden schuldigen gezocht voor de mislukking. Hier wreekte zich de tweedeling

in de arbeidersbeweging. Deze tweedeling was het resultaat van twee verschillende antwoorden op de vraag: is een werkstaking als politiek drukmiddel gerechtvaardigd om zo tot een revolutie te komen of bereiken we meer met onderling overleg? Socialisten 'van de oude stempel' geloofden in de revolutie. Zij zagen geen heil in overleg met de burgerij en deelname aan de parlementaire politiek. De revolutie moest uiteindelijk zelfs leiden tot de afschaffing van particulier bezit. De werkstaking als politiek drukmiddel was volgens hen dus geoorloofd en zelfs noodzakelijk om veranderingen teweeg te brengen. De 'moderne' socialisten, daarentegen, noemden zich 'sociaal-democraten' en zochten een oplossing in overleg met de overheid en werkgevers. Zij richtten daarvoor verschillende organisaties op: vakbonden met betaalde vakbondsleiders, overlegorganen en een politieke partij (de SDAP) die vertegenwoordiging nastreefde in de Tweede Kamer en andere gekozen organen. Moderne socialisten sloten een werkstaking niet uit, maar beschouwden staken als het ultieme middel om druk te zetten. Dit verschil van inzicht was in het Comité van Verweer voor korte tijd overbrugd, maar keerde nu, na de verloren staking, in volle hevigheid terug. Beide kampen beschuldigden elkaar van verraad.[2]

Het mislukken van de staking had grote consequenties. Om te beginnen werden naar schatting vierduizend arbeiders ontslagen, de helft daarvan bij de verschillende spoorwegmaatschappijen. Maar ook de maatschappelijke verhoudingen veranderden. Onder arbeiders met sympathie voor het socialistische gedachtegoed kregen de moderne socialisten de overhand. De arbeiders zetten de werkstaking als drukmiddel jarenlang minder in.[3] Confessionele arbeiders hadden nadrukkelijk niet deelgenomen aan de stakingen. Hun organisatie in antisocialistische bonden groeide. Tegelijkertijd begrepen sommigen uit de liberale burgerij dat er iets gedaan moest worden aan de arbeidsverhoudingen. Zij gingen zich daarom inzetten voor de uitbreiding van sociale wetgeving. De verhoudingen tussen de verschillende religies, groepen binnen de burgerij en soorten socialisten waren in enkele maanden glashelder geworden. De historicus Stuurman zag na de stakingen een verscherping van de verzuiling optreden.[4]

De ongeveer 1400 mannen aan de Centrale Werkplaats in Haarlem, lieten zich in deze roerige winter niet onbetuigd. Direct na de succesvolle staking van 31 januari kwamen de werklieden van de werkplaats bij elkaar en benadrukten ze dat ook zij met de directie nog wel wat appeltjes te schillen hadden. Als een staking zoveel effect

kon hebben – zo redeneerden zij – was dit wellicht het moment om door te pakken en opnieuw de barricades op te gaan.

De Haarlemse werklieden van de Centrale Werkplaats stonden in hun dadendrang niet alleen. Werklieden aan werkplaatsen voor treinonderhoud golden wereldwijd als notoire stakers. De Amerikaanse *Great Railwaystrike* van 1877 is daarvan het bekendste voorbeeld. Deze staking begon onder het personeel van de werkplaatsen, sloeg over op andere onderdelen van het treinbedrijf en verspreidde zich van de oost- tot de westkust van de Verenigde Staten. In Pittsburgh, Pennsylvania braken rellen uit en werd de werkplaats in brand gestoken.[5] In 1922 bleef een staking in de VS beperkt tot de werklieden voor treinonderhoud, maar ook deze staking breidde zich uit over heel Amerika.[6] De Revolutie van 1905 in Rusland begon als een staking en ook daar werd deze gedragen door de werklieden op de werkplaatsen voor treinonderhoud.[7] Een voorbeeld dichter bij huis is de goed gedocumenteerde staking van werklieden voor treinonderhoud van 1920 in Frankrijk.[8]

Een beruchte staking was de *Pullman Strike* in 1894. Tijdens deze staking waren spoorwegarbeiders solidair met de bouwers bij de rijtuigenfabriek van Pullman in Chicago. Zij wilden rijtuigen van deze fabrikant niet langer rijden. De Amerikaanse regering had naar aanleiding van deze staking een enquête gehouden en ideeën voor maatregelen ontwikkeld. De conclusie van het Amerikaanse rapport was dat het gerechtvaardigd was wettelijke maatregelen te treffen tegen de stakers bij spoorwegmaatschappijen om de samenleving te beschermen. Kuyper had zich naar eigen zeggen door deze visie laten inspireren. Gods voorzienigheid had hem, zo schreef hij in een terugblik in 1915, opnieuw kennis laten maken met de rapportage toen deze per ongeluk uit zijn boekenkast zou zijn gevallen.[9]

In deze studie onderzoeken we de achtergronden van stakers en niet-stakers. Het past daarmee in een lange traditie van onderzoek naar collectieve actie in het algemeen en stakingen in het bijzonder. Omdat stakingen veel aandacht trokken (en trekken), zijn ze uitgebreid gedocumenteerd in archieven, kranten en statistieken en door historici in detail beschreven. Dit geldt vanwege haar positie in de Nederlandse geschiedenis in het bijzonder voor de spoorwegstakingen van 1903. We zijn als onderzoekers in de gelukkige omstandigheid dat de directie van de werkplaats in Haarlem een uniek archiefdossier naliet met zeer specifieke informatie van elke werkman afzonderlijk. Dat biedt de mogelijkheid een gedetailleerde studie te maken van deze staking: we kunnen de stakers en de niet-stakers zelf in de studie betrekken.

We onderzoeken welke factoren een rol speelden bij de deelname aan de staking. *Waarom staakte de ene werkman wel en de andere niet?*

1.2 Motieven om te staken

Studies die tot dusver van stakingen gemaakt zijn, geven een beeld van de gebeurtenissen en bieden een verklaring voor een specifieke staking. De individuele motivatie van de deelnemers wordt daarbij niet systematisch onderzocht. Slechts sporadisch komen in die studies specifieke motieven om te staken ter sprake. In deze paragraaf geven we een overzicht van verschillende oorzaken van stakingsdeelname zoals deze door diverse onderzoekers zijn onderkend. Daarnaast plaatsen we de oorzaken in hun context door deze in drie soorten onder te verdelen. De gepresenteerde soorten zijn geïnspireerd op de indeling die Shorter en Tilly opnamen in de conclusie van hun werk over stakingen in Frankrijk.[10] De eerste groep omvat emotionele reacties van werklieden op hun omstandigheden. Deze emotionele reacties ontstaan zonder weldoordacht plan en leiden tot gefrustreerd en agressief gedrag. In de tweede groep oorzaken gaan we ervan uit dat werklieden hun sociaal-economische positie bewust proberen te beïnvloeden. Voerde in de eerste groep emotie te boventoon, in de tweede wordt er vanuit gegaan dat de werklieden vooral rationele beslissingen nemen. Meer recent wordt ten slotte in een derde groep vaak 'identificatie' als verklarende factor gebruikt: doordat werklieden zich met elkaar identificeren kunnen emotionele factoren en rationele verklaringen worden gecombineerd.[11] Daarmee treedt er, zoals we ook zien bij de introductie van *behavioural economics* een *revival* op van emotie in het verklaren van collectieve actie.

In de eerste categorie groeperen we allerlei ongecontroleerde emotionele oorzaken van stakingsgedrag, voortkomend uit frustratie over de werkomstandigheden. Het uitbreken van een staking was bijvoorbeeld vaak een emotionele reactie op een gebeurtenis, zoals een ongeval of het ontslag van een collega.[12] Het waren volgens de eigentijdse bronnen jonge of laaggeschoolde werklieden die niet in staat zouden zijn om hun emoties te beheersen. Dat klinkt logisch, maar blijkt bij nadere beschouwing vaak niet de belangrijkste oorzaak van de staking. De stakers die de straat opgingen en betrokken waren bij rellen zijn wel de meest zichtbare groep onder de stakers, en komen daarom ook vaker in bronnen voor. Ze worden vermeld in ooggetuigenverslagen en komen in aanraking met politie en justitie. Maar het

is lang niet zeker dat deze groep representatief is voor alle stakers. Gedetailleerde onderzoeken naar specifieke stakingen door Richard Schneirov, Richard Reichard en John Salmond maken duidelijk dat er belangrijkere, achterliggende redenen konden zijn om te staken en er meer aan de hand was dan alleen een emotionele reactie op een bijzondere aanleiding.[13]

Een alternatieve, wellicht meer adequate verklaring voor emotioneel stakingsgedrag is te vinden in de omstandigheden waarin de werklieden zich bevinden. Dat er een verband is tussen stakingen en het proces van industrialisatie en urbanisatie staat niet meer ter discussie, zoals blijkt uit de opname in een handboek als *Global Labour History* onder redactie van Jan Lucassen.[14] Dit proces van industrialisatie en urbanisatie beïnvloedde de houding en gemoedstoestand van een individuele werkman ten opzichte van zijn omgeving. Kerr en Siegel, Dubofsky en Tilly ontwikkelden verschillende theorieën over hoe deze beïnvloeding werkte.

Clark Kerr en Abraham Siegel onderzochten de kans op het uitbreken van een staking door verschillende beroepsgroepen te vergelijken.[15] Om het verschil in stakingsneiging te verklaren, introduceerden ze de hypothese van de *isolated mass:* beroepsgroepen die dicht bij elkaar en afgesloten van andere groepen leefden en functioneerden, zouden meer staken dan minder geïsoleerde groepen. Metaalarbeiders en werklieden die treinen onderhouden zouden om die reden minder staken dan andere groepen, zoals mijnwerkers. Deze theorie is veel bekritiseerd en weersproken met overtuigende voorbeelden van het tegendeel.[16]

Als gevolg van de industrialisatie verhuisden steeds meer personen naar stedelijke gebieden. Om die reden stelde Melvyn Dubofsky dat werklieden gingen staken vanwege de vervreemding die ontstond door de migratie naar de stad. Arbeiders maakten niet langer deel uit van hun oorspronkelijke, geborgen plattelandssamenleving en verzandden in de stad in een 'cultuur van armoede'. In deze cultuur, gekenmerkt door gebrek aan liefde en verbondenheid en het ontbreken van onderwijs en medische zorg, werden arbeiders in de stad gevoelig voor geweld, kenden vaker een gebroken gezinssituatie en namen daarom deel aan subversief gedrag. Een direct verband tussen het verhuizen naar de stad en stakingsgedrag is echter nooit aangetoond. Het proces waarin opstandig gedrag ontstaat, is blijkbaar complex.[17]

In de tweede groep van oorzaken die we onderzoeken, worden stakers niet gedreven voor hun frustratie, maar nemen ze rationele besluiten om hun sociaal-

economische positie te verbeteren of ten minste niet te laten verslechteren. In dat geval zou er een verband moeten zijn tussen de stand van de economie en het aantal stakingen. Het stellen van een looneis is immers pas zinvol als je de mogelijkheid hebt om een baan te zoeken bij een andere baas die beter betaalt. Tijdens economische hoogconjunctuur zouden daarom meer stakingen moeten zijn dan bij een economische laagconjunctuur. Voor Nederland stelde Sjaak van der Velden echter vast dat er geen significante correlatie is tussen het aantal stakingen en de economische situatie.[18]

Het nastreven van betere sociaal-economische omstandigheden doen werklieden onder meer door verenigingen en vakbonden op te richten. Theo van Tijn integreerde de factoren die het succes van een organisatie bepalen in een samenhangend analyseschema. Hij noemt daarin factoren, zoals leeftijd, scholing, regionale herkomst en godsdienst, die van invloed zouden zijn op de positionering van de werklieden.[19] Dit analyseschema is later door zijn leerlingen getoetst en verfijnd.[20] Van Tijn's leerlingen geven het economisch-historisch kader van de gebeurtenissen een centralere plaats dan Van Tijn zelf. Van belang is daarbij de invloed van arbeidsconflicten op de onderlinge concurrentie tussen werkgevers. De spoorwegstakingen van 1903 zijn in hun ogen een goed voorbeeld van een gebeurtenis die, hoewel met vertraging, de verhoudingen in het economisch-historisch kader veranderden. Eén van de uitkomsten van de spoorwegstaking die zij vaststellen is namelijk dat de lonen verhoogd werden.[21]

Ook Eduard Shorter en Charles Tilly namen de organisatie als uitgangspunt bij hun verklaring voor stakingen. Zij zochten in Frankrijk naar verbanden tussen de hoeveelheid stakingen, het industrialisatieniveau en de organisatiegraad.[22] Zij komen tot de conclusie dat werklieden vooral staken als zij in staat zijn zich in actiecomités en vakbonden te organiseren. De theorieën waarin alleen frustratie of alleen economisch gewin centraal staan, wijzen zij daarmee af. Er kan volgens hen hooguit sprake zijn van een indirect verband.

Dat brengt ons op de derde groep van motieven die we onderscheiden. De gedachte dat werklieden zich organiseren om hun economische situatie te verbeteren of te behouden, suggereert dat werklieden zich heel bewust inspannen om verenigingen op te richten en in stand te houden. Van Tijn noemt een deel van de factoren in zijn model 'sociaal-psychologisch'. Dezelfde woordkeuze hanteert ook Bert Klandermans in een artikel over een staking in 1979.[23] In hoeverre bepaalt de groep waarvan een werkman deel uitmaakt – of juist niet – zijn gedrag? Pas als een potentiële staker zich

identificeert met een groep zal hij, volgens Klandermans, overwegen hetzelfde gedrag te vertonen als de groep.[24]

Het sociaal-psychologische begrip 'identificatie' – dat wil zeggen de mate waarin een persoon zich spiegelt aan verschillende groepen in zijn omgeving[25] – vond daarmee ingang in de verklaring over het ontstaan van collectieve actie. Identiteit maakt daarom nadrukkelijk deel uit van de meest gehanteerde definities van een sociale beweging (*social movement*) zoals die door respectievelijk Sidney Tarrow en Mario Diani zijn ontwikkeld. Een sociale beweging bestaat in de definitie van Tarrow uit mensen die 'in een samenleving (nog) niet zijn georganiseerd en vertegenwoordigd, maar samenwerken om een gezamenlijk doel na te streven'.[26] Dit gezamenlijke streven kan – in de definitie van Diani – leiden tot een 'conflict, en de samenwerking gebeurt in informele netwerken gebaseerd op een gemeenschappelijke identiteit'.[27] Hierdoor is niet alleen organisatie van belang, maar is ook een rol weggelegd voor toevallige verbanden tussen mensen.

De opvatting van Kerr en Siegel dat werklieden van dezelfde beroepsgroep elkaar beïnvloeden in hun stakingsgedrag en de gedachte van Dubofsky dat migratie naar de stad een rol speelt, kunnen we met dit inzicht opnieuw bekijken. Zouden werklieden uit dezelfde beroepsgroep en afkomstig uit dezelfde streek zich vaker met elkaar identificeren en daarom gezamenlijk deelnemen aan een staking? En natuurlijk zijn er nog veel meer manieren waarop werklieden zich kunnen identificeren. In ons onderzoek gaan we in op groepsvorming door het deel uit maken van een generatie[28], geloofsgenootschap, familie[29] of een buurt.[30] Meer details over de inzichten die anderen hebben opgedaan over invloed van deze aspecten behandelen we zodra we het desbetreffende aspect onderzoeken in onze casus.

Concluderend kunnen we vaststellen dat het verklaren van stakingsgedrag niet gebaseerd is op óf emotie, óf rationele overwegingen óf identificatie. Er is sprake van een samenhangend proces waarin deze factoren op elkaar inspelen. In navolging van Klandermans ontwikkelde en toetste Jacquelien van Stekelenburg een model waarin is vastgelegd hoe de verschillende factoren op elkaar inwerken.[31] In figuur 1.1 is weergegeven hoe zij deze samenhang visualiseert. De individuele keuze van een werkman om wel of niet aan een sociale beweging deel te nemen, kan in dit verklaringsmodel zowel voortkomen uit instrumentele motivaties (denk aan een te laag loon) of ideologische motivaties (denk aan religie). Ze kunnen leiden tot boosheid, waardoor een werkman bereid is deel te nemen aan de collectieve actie, maar ook tot

een rechtstreekse, rationele beïnvloeding van de bereidheid om in actie te komen. Van Stekelenburg gebruikt gemeenschappelijke identiteit als verklaring van beide: motieven die voortkomen uit de identificatie van de werkman met de groepen waartoe hij behoort. De motivatie om te staken voor een hoger loon komt daarin bijvoorbeeld voort uit identificatie met collega's die meer verdienen. Op dezelfde manier kan identificatie met collega's met dezelfde geloofsovertuiging leiden tot de ideologische motivatie om wel of niet aan een staking deel te nemen.

In tabel 1.1 geven we een overzicht van de drie groepen van motieven die we hierboven hebben geïntroduceerd. Behalve de motieven rechtstreeks afkomstig uit de literatuur, hebben we motieven aan het schema toegevoegd die logisch volgen uit de algemene categorieën, zoals de veelal rationele behoefte aan een hoger loon.

Figuur 1.1: Dynamiek van motivatie voor deelname aan collectieve actie

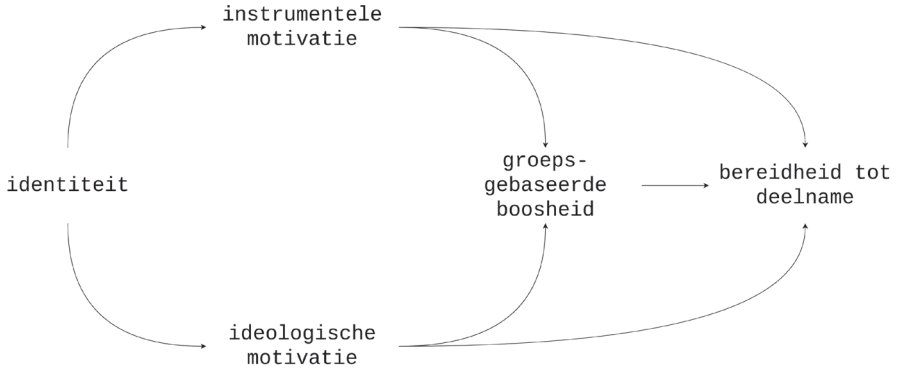

Bron: Van Stekelenburg 2006

Onze studie bouwt voort op de visie van samenhang tussen diverse persoonlijke overwegingen van stakers op basis van emotie, ratio en identificatie. Door verschillende factoren op individueel niveau te analyseren, krijgen we meer inzicht in de motieven die werklieden hadden om deel te nemen aan de spoorwegstaking van 1903 bij de Centrale Werkplaats in Haarlem.

Tabel 1.1: Motieven voor werklieden om te staken

Motieven worden bepaald door ...	Een werkman staakt omdat ...	Een werkman staakt niet omdat ...
Emotie	... hij jong (en dus heetgebakerd) is ... hij dom (en dus heetgebakerd) is ... hij met zijn collega's geïsoleerd leeft [1] ... hij vervreemd is van zijn achtergrond [2] ... hij zich oneerlijk behandeld voelt [3]	
Rationele overwegingen	... hij hoger en zekerder salaris wil ... hij betere omstandigheden wil – veiligheid – werktijden	... hij verantwoordelijk is voor zijn gezin ... hij zijn inkomen kan verliezen ... hij zijn pensioen kan verliezen ... hij zijn huis kan verliezen
Identificatie	... hij zich georganiseerd heeft [4] ... hij zich identificeert met collega's [5] – afkomstig uit dezelfde streek – uit dezelfde generatie – waarmee hij samenwerkt – met hetzelfde geloof – in dezelfde familie – in dezelfde buurt – in dezelfde vereniging	... hij zich identificeert met collega's – afkomstig uit dezelfde streek – uit dezelfde generatie – waarmee hij samenwerkt – met hetzelfde geloof – in dezelfde familie – in dezelfde buurt – in dezelfde vereniging

Toelichting:
[1] Kerr en Siegel 1954
[2] Dubofsky 1969
[3] denk aan relatieve deprivatie
[4] Shorter en Tilly 1974, Van Tijn 1979
[5] Klandermans 1979, Stekelenburg 2006

1.3 Bronnen, methode en software

Om inzicht te krijgen in de achtergrond van de staking en de motieven van de stakers, onderzoeken we verslagen in het *Haarlem's Dagblad*, parlementaire enquêtes, correspondentie en historiografie over de spoorwegstaking. De bestudering van literatuur over de werkplaats levert de kennis over de werkzaamheden die de werklieden daar uitvoerden en hoe het werk was georganiseerd. Uit de parlementaire enquêtes en het *Haarlem's Dagblad* weten we hoe de arbeidsomstandigheden zich in het decennium vóór 1903 hebben ontwikkeld. Het verloop van de staking van 1903 in Haarlem is uitgebreid beschreven in de correspondentie van de assistent-opzichters van de afdelingen op de Centrale Werkplaats.

Maar voor de Centrale Werkplaats geldt iets bijzonders: we kunnen de werklieden in detail bestuderen omdat is geregistreerd welke personen staakten en welke niet.[32] De klerken aan de werkplaats registreerden van bijna elke werkman de naam en functie, en het aantal uur dat ze gewerkt hadden op elk van de drie dagen van de staking. Afbeelding 1.2 laat een pagina zien uit deze lijst waarin is aangegeven of ze staakten of niet. Tevens staat vermeld welke stakers de staking hebben volgehouden en welke stakers zijn ontslagen. Om het beeld te completeren, maken we gebruik van bevolkings-, personeels- en belastingregisters om zoveel mogelijk kenmerken van een werkman te achterhalen en te vergelijken. Het opnemen in het onderzoek van buren-, familie- en bestuurdersrelaties maakt het mogelijk ook de onderlinge verhoudingen in de analyse mee te nemen. Op basis van deze verschillende bronnen construeerden we de dataset 'Dwarsliggers'. In bijlage A is omschreven hoe deze dataset tot stand is gekomen en in bijlage B hoe de dataset beschikbaar is voor hergebruik.

Met behulp van de dataset kunnen we de motieven uit paragraaf 1.2 vertalen naar gegevens die we kennen over de deelnemers aan de staking. Als we bijvoorbeeld voor een significant aantal werklieden een verband zien tussen het stakingsgedrag en het feit dat ze zijn getrouwd, kunnen we nagaan of dat de uitspraak rechtvaardigt dat verantwoordelijkheid voor hun vrouw een motief is om wel of niet aan de staking deel te nemen. In tabel 1.2 is de driedeling van tabel 1.1 voorzien van de naam van de variabele waarmee we een uitspraak verwachten te kunnen doen over de motivatie om staken. Waar het mogelijk is, vergelijken we onze eigen uitkomsten met die uit ander onderzoek. Zo kennen we bijvoorbeeld uit werk van Sjaak van der Velden ook een analyse van de huwelijkse staat van een staker.[33] Daarmee kunnen we onze uitkomsten vergelijken.

Afbeelding 1.2: Deel van de medewerkerslijst uit het archief van de HSM

Naam	Functie	Uren gewerkt 6en vm.	6en nm.	7en vm.	7en nm.	8en vm.	8en nm.	Zich aangemeld 9en 7 - vm.	9en 1.20 nm.	Later per brief	Ontslagen	Dienstjaren	Gehuwd.	Ouderdom	Aanmerkingen
Arnold J.	ploegbaas	5	5	5	5	5	5								
Hilbers G.H.	vuurwerker	5	5	5	5	5	5								
Drost G.	"	–	–	–	–	–	–			Ja	Ja	17	Ja	44	20 April opnieuw in dienst getreden
Booltink R.H.	"	5	5	5	5	5	5								
Inland A.J.G.	"	5	5	5	5	5	5								
Huizen J.M. van	"	5	5	5	5	5	5								
Knape P.	"	5	5	5	5	5	5								
Arum C. van	"	–	–	–	–	–	5								
Vrij G.	"	–	–	–	–	–	–			Ja	"	"	14	"	37	20 April opnieuw in dienst getreden
Maaker L. de	"	5	5	5	5	5	5								
Klumper A.	"	–	–	–	5	5	5								
Lugtig C.	"	–	–	–	5	5	5								
Putten L.v.d.	"	–	–	–	–	–	–			"	"	8	"	46	20 April opnieuw in dienst getreden
Velthuis J. te	"	–	–	Ziek		–	–								
Deenen H.M.A.v. II	"	–	–	–	–	–	–			"	"	7	"	38	
Sluis B.v.d.	"	–	–	–	–	–	–			"	"	30/6 '02	"	30	20 April opnieuw in dienst getreden
Koppen P.	"	–	–	–	5	5	5								
Jansen P.J.	"	5	5	5	5	5	5								
Segaar J.	slijper	–	–	–	–	–	–			"	"	18	"	53	20 April opnieuw in dienst getreden
Buse H.	vuurwerker	–	–	–	–	–	–			"	"	1	"	31	20 " " " " "
Bakker M.	"	5	5	5	5	5	5								
Heezik J. van I	"	–	–	–	–	–	–			"	"	3	"	29	
Wel K. van	"	–	–	–	–	–	–			"	"	6	"	32	20 April opnieuw in dienst getreden
Radder K. I	"	–	–	–	–	–	–			"	"	5	"	29	
Lugt Jr. H. de	"	–	–	–	–	–	5								
Schagen A.	"	–	–	–	–	–	–	Ja							14 April te werk gesteld
Colpa W.	"	–	–												

Tabel 1.2: Motieven voor werklieden om te staken, met operationalisering

Motieven worden bepaald door ...	Operationalisering
Emotie	– leeftijd – scholingsniveau – woonadres – geboorteplaats
Rationele overwegingen	– salaris – huwelijkse staat – aantal kinderen – leeftijd – woonadres – aantal dienstjaren
Identificatie	– geboorteplaats – leeftijd – functie – religie – familie – woonadres – gemeenschappelijk bestuurslidmaatschap

Bij de analyse van de dataset maken we alleen gebruik van *open source software*. *Open source software* is door haar open beschikbaarheid onderhevig aan – al dan niet academische – *peer review*. *Open source* pakketten en aanvullende modules kunnen eenvoudig worden verkregen en er is (online) documentatie beschikbaar die de werking ervan uitlegt. Bij veel analyses zoeken we naar correlaties en maken we gebruik van statistische software. We kiezen daarbij voor het pakket '*R*'. De scripten met de uitgevoerde R-commando's zijn in de dwarsliggers-dataset beschikbaar gesteld voor iedereen om te bestuderen en zelf uit te voeren (zie bijlage B). De analyse van de relatie tussen werklieden op basis van hun woonadres is mogelijk dankzij een geografisch informatiesysteem (GIS). In het GIS-pakket '*QGIS*' hebben we de woonadressen van de werklieden ingetekend waardoor we in staat waren een netwerk te construeren van buren. Dankzij de huwelijksakten van de burgerlijke stand en de indexen daarop die door archiefdiensten als open data beschikbaar zijn gesteld, konden ook familienetwerken worden gereconstrueerd. Daarbij is gebruik gemaakt van de online zoekmogelijkheid door Bob Coret ontwikkeld voor zijn website 'Open

Archieven'. De netwerken hebben we geanalyseerd met specifieke *libraries* in *R* en gevisualiseerd met behulp van '*Gephi*'.

1.4 Opzet van deze studie

Op basis van de veronderstelling dat werklieden individuele beslissingen nemen, kunnen we met behulp van de data en informatietechnologie op een bijzondere manier het verhaal vertellen van de spoorwegstaking in Haarlem. Het zijn de werklieden die deze gebeurtenis hebben gemaakt tot wat hij is geworden. Daarbij komen de verschillende motieven om te staken, variërend van emotionele reacties tot sociale identiteit aan bod. Door een studie te maken van de werkplaats en haar werklieden krijgen we inzichten in de arbeidsomstandigheden en de wijze waarop de werklieden zich onderling gingen organiseren. Onze dataset maakt het daarnaast mogelijk om aspecten te onderzoeken die in de tekstuele bronnen niet zijn beschreven. Daarbij zetten we statistische methoden in.

In het eerste deel beschrijven we in drie hoofdstukken de werkplaats en haar werklieden, de voorgeschiedenis en het verloop van de staking van 1903. Hoofdstuk 4 is een uitbreiding van een eerder verschenen artikel in het *Jaarboek Haerlem*.[34] Er is in dit hoofdstuk veel ruimte voor de hoofdrolspelers, die in archieven, kranten en andere gepubliceerde bronnen zijn terug te vinden. Het geeft een beeld van de chronologie van de gebeurtenissen en waar nodig de nationale context.

In het tweede deel bestuderen we de werklieden meer in detail. Hiervoor gebruiken we verschillende statistische methoden. Dit deel bestaat uit twee hoofdstukken die respectievelijk inzoomen op individuele eigenschappen van de werklieden, zoals leeftijd of gezinssituatie, en de onderlinge samenhang, zoals relaties tussen collega's, buren en familieleden.

In de conclusie integreren we de uitkomsten van de verschillende onderzoeken en analyses tot een samenhangend geheel. Wat heeft het onderzoek ons opgeleverd? We brengen de belangrijkste conclusies samen en bekijken hoe de interactie tussen emotionele oorzaken, rationele motieven en identiteit de spoorwegstaking van 1903 hebben beïnvloed.

2 De Centrale Werkplaats

Rijtuigbankwerker Anthonie van Noorduijn, in 1903 74 jaar oud, maakte de ontwikkeling van de werkplaats bijna volledig mee. We komen hem in de loop van het onderzoek tegen als spil in een familie waarvan meerdere zonen en schoonzonen aan de werkplaats verbonden waren. Hij is bovendien een goed voorbeeld van een werkman die bij gebrek aan pensioen ook als bejaarde nog moest werken. Van Noorduijn begon in 1846 als zestienjarige jongen en had de werkplaats zien groeien van enkele houten loodsen met ongeveer vijftig werklieden tot een complex van tientallen stenen hallen met zo'n veertienhonderd werklieden.[35] Het was een echte mannenwereld. Alleen bij het schoonmaken van de rijtuigen waren enkele vrouwen betrokken. In dit hoofdstuk omschrijven we hoe de Centrale Werkplaats zich in de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde tot de grootste werkgever van Haarlem en welke werkzaamheden er werden uitgevoerd.

Op de Grote Markt sloeg in de zomer van 1899 een rondtrekkende bioscoopexploitant zijn tent op. Hij vertoonde daar een zelfgemaakte film van een lokale, uitgaande fabriek. De exploitant gebruikte deze film om klanten te lokken, zodat het publiek zich kon vergapen aan bewegende beelden waarop familie of buren zelf zouden kunnen figureren. Beste plek voor zo'n opname was de uitgang van de grootste fabriek van de stad, voor Haarlem zonder twijfel de Centrale Werkplaats. Hier kwam in zeer korte tijd een grote hoeveelheid mensen langs. De bioscoopeigenaar adverteerde daarom met een opname van het uitgaan van het personeel van de Centrale Werkplaats op 28 juli 1899 om 12:00 uur. Het is onduidelijk of de film daadwerkelijk bestaan heeft, want dezelfde exploitant adverteerde elders met eenzelfde soort film gemaakt op hetzelfde tijdstip in Gouda.[36] Maar je kunt je de vertoning van de film voorstellen. Wie waren deze mannen die zich inzetten voor het onderhoud aan de treinen?

2.1 Beginjaren van de werkplaats

De eerste treinen in Nederland reden vanaf 1839 tussen Amsterdam en Haarlem. Exploitatie van deze lijn was in handen van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (HSM), in de volksmond 'Hollandsch Spoor' genoemd. Om het

onderhoud van het rollend materieel te organiseren – toentertijd twee locomotieven en wat rijtuigen – richtte de HSM aan beide uiteinden van het spoor ruimte in. In 1844 besloot de HSM om alle onderhoudswerkzaamheden over te brengen naar Haarlem. Alle (houten) gebouwen, gereedschappen en personeel werden daarvoor verplaatst van Amsterdam naar Haarlem.[37] Om de werkplaats in Haarlem in te richten had het bestuur van de HSM in 1843 de inboedel van een machinefabriek overgenomen.[38]

De keuze viel op Haarlem omdat daar een gebouw 'over' was: het oude station waar de eerste trein in 1839 in Haarlem was aangekomen. Dat was niet langer in gebruik na de oplevering van een nieuw stationsgebouw in de stad, ongeveer op de huidige plaats. Het oude station ging dienstdoen als werkplaats. Veel werklieden noemden de verzamelde werkplaatsen in Haarlem dan ook 'het Oude Station'.

De kennis over het onderhoud aan de locomotieven moest de HSM uit het buitenland invoeren. Tot 'chef d'atelier' benoemde het bedrijf een Engelsman met de naam John Middlemiss. De Engelse leverancier van de locomotief had hem aanbevolen als machinist/monteur en hij bleef twee jaar als baas van de werkplaatsen. Middlemiss had met de overdracht van kennis echter veel moeite: als hij onderhoud uitvoerde, schermde hij zijn werkzaamheden af met een groot zeil.[39]

Na het vertrek van Middlemis in 1846 werd de leiding op de werkplaatsen overgenomen door Henri Joseph Taskin, afkomstig uit Wallonië.[40] Vooralsnog wilde het met de ontwikkeling van het spoorwegnet niet vlotten. Tegen de verwachting in was er na de oprichting van de HSM maar heel weinig particulier initiatief om de spoorwegen verder naar het noorden en zuiden van Nederland uit te breiden. Koning Willem I had na de HSM in 1838 een tweede spoorwegmaatschappij in het leven geroepen: de Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij (NRS, in de volksmond 'Rhijnspoor'). Die legde vanaf 1843 een spoorlijn aan van Amsterdam via Utrecht naar Arnhem. Maar daarna bleef het stil. Er ontstond een heftige politieke discussie over de vraag of de overheid moest ingrijpen. De regering vond aanvankelijk van niet, maar zag wel dat Nederland zonder spoorlijnen de (economische) boot zou missen. Rond 1860 werd de impasse doorbroken: de staat begon spoorwegen aan te leggen in die delen van Nederland die nog niet waren ontsloten.[41]

En toen ging het snel. Tussen 1860 en 1870 legde Rijkswaterstaat de beoogde lijnen aan en werd van overheidswege een maatschappij opgericht om de lijnen te exploiteren: de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (in de volksmond

‘Staatsspoor’). In deze hausse aan activiteit ontstond alsnog een beperkt particulier initiatief in de vorm van de Nederlandsche Centraal-Spoorwegmaatschappij (‘Centraalspoor’) tussen Utrecht en Zwolle en de Noord-Brabantsche Duitsche Spoorwegmaatschappij door Zuid-Oost Brabant richting Duitsland. Een reiziger die in 1870 reisde van Haarlem naar Groningen, maakte, na de treinreis van Haarlem naar Amsterdam, gebruik van de boot van Amsterdam naar Lemmer in Friesland. In 1860 zou hij met de trein niet verder zijn gekomen dan Utrecht. Als hij in 1870 persé met de trein wilde reizen, reisde hij achtereenvolgens met Hollandsch Spoor naar Amsterdam, met Rhijnspoor naar Utrecht, met Centraalspoor naar Zwolle en met Staatsspoor naar Groningen.[42]

De snelle ontwikkeling van het spoor had consequenties voor de werkplaatsen. Bij de aanleg van de nieuwe spoorwegen door de staat was er voor gekozen de breedte van het spoor te laten aansluiten bij de Engelse standaard: het zogenaamde ‘normaalspoor’ van bijna anderhalve meter. De HSM had haar sporen destijds echter aangelegd in het ouderwetse ‘breedspoor’ met een breedte van twee meter. In 1864 besloot de Raad van Administratie, de directie van de HSM, het spoor te versmallen en het materieel aan te passen. In de hallen van de werkplaatsen – na een grote brand in 1861 intussen in steen opgetrokken[43] – leverde dit veel werk op.[44]

2.2 De werkplaats onder leiding van Sloot

Taskin zwaaide lange tijd de scepter over de werkplaats. In 1877 ging hij na 31 jaar met pensioen. Na enkele tussenpausen ontstond in 1879 opnieuw continuïteit toen de Raad van Administratie een jonge ingenieur aantrok. Het betrof de 27-jarige werktuigbouwkundige Louis Sloot.[45] Hij bleef nog langer aan het roer dan Taskin en speelde een belangrijke rol tijdens de spoorwegstaking van 1903. De periode werd gekenmerkt door explosieve groei.

Figuur 2.1: Toename van personeel aan de Centrale Werkplaats Haarlem

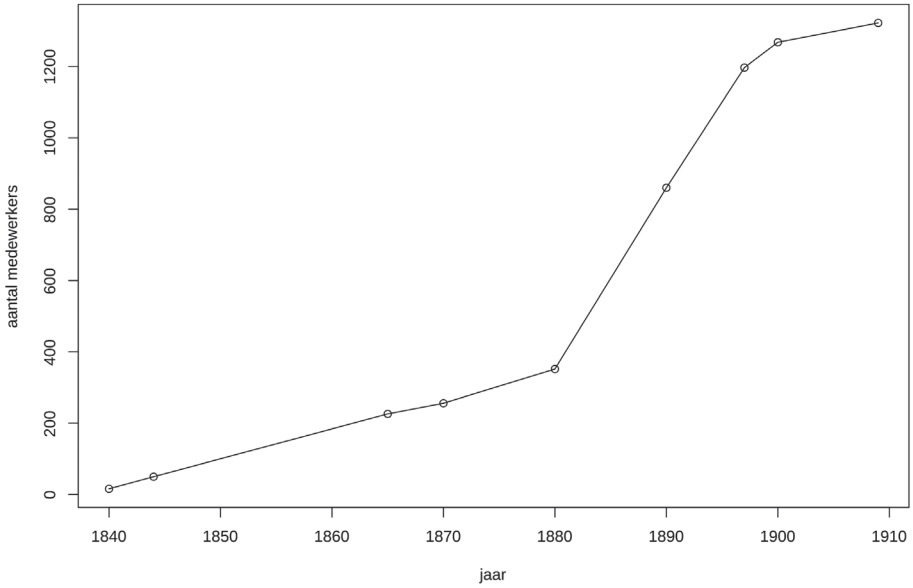

Bronnen: van Ingen 1994, Lust 1899 en Messing 1972; script: /dataVisualisation/R/groeiwerkplaats.R

In figuur 2.1 zien we dat de toename van de hoeveelheid personeel vooral plaatsvond tussen 1880 en 1900. Een commies, werkzaam bij de Centrale Werkplaats, verklaarde in 1899 in het tijdschrift *Eigen Haard* de groei van de productie door de toename van de hoeveelheid vervoer, maar ook door de toename van snelheid en kwaliteit. Hierdoor was enerzijds meer materieel nodig en anderzijds stelde het hogere eisen aan het materieel en dus aan het onderhoud.[46] De groei werd bovendien mede veroorzaakt door de spoorwegovereenkomst van 1890. In dat jaar kwam eindelijk overeenstemming over de manier waarop de overheid moest ingrijpen bij de verslechterde financiële situatie van de spoorwegmaatschappijen. Een herverdeling was noodzakelijk, om minder, maar grotere spoorwegmaatschappijen te krijgen. De staat kocht uiteindelijk de aandelen op van NRS, liquideerde het bedrijf en verkocht het materieel aan Hollandsch Spoor en Staatsspoor.[47] Voor de Centrale Werkplaats betekende dit een structurele groei van de hoeveelheid materieel die moest worden onderhouden. Dit resulteerde in een blijvende toename van het aantal werklieden en de uitbreiding van de hallen in 1892-1893.[48] Het aantal lijnen dat de HSM exploiteerde was steeds verder toegenomen, zoals te zien op kaart 2.1 en het aantal locomotieven

liep op tot 376.[49] De werkplaats, vol metaalbewerkers, groeide uit tot de grootste werkgever van Haarlem.

Kaart 2.1: Spoorwegkaart 1903

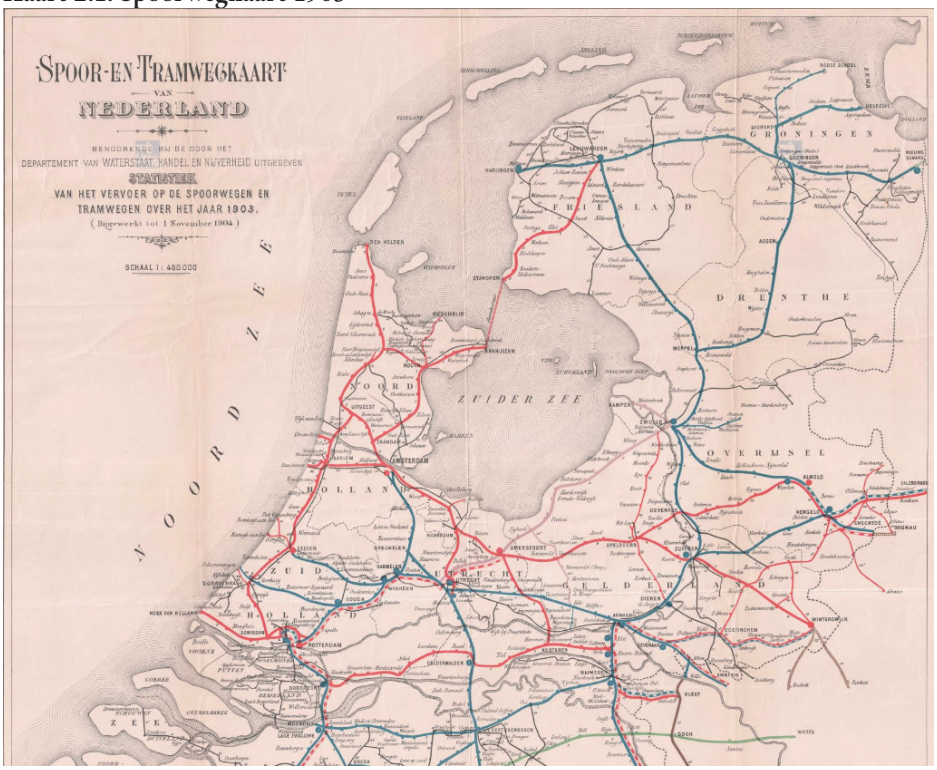

Toelichting: Hollandsch Spoor exploiteerde de rode lijnen

2.3 Onderhoud aan locomotieven, rijtuigen en wagens

De bejaarde Anthonie van Noorduijn was in 1903 veertig jaar getrouwd. De ambtenaar van de Burgerlijke Stand had destijds in zijn huwelijksakte 'smid' aangetekend als beroep.[50] Maar de ene smid was de andere niet. Aan de werkplaats bestond een grote verscheidenheid aan functies die betrekking hadden op de bewerking van metaal. Voor zijn collega's was Van Noorduijn 'rijtuigbankwerker'. Daarmee was duidelijk dat Van Noorduijn betrokken was bij het onderhoud aan metalen onderdelen van de rijtuigen. Anderen verwerkten hout, verf, leer en stof.

Het rollend materieel van de HSM omvatte anno 1903 naast rijtuigen voor personenvervoer ook wagens voor goederenvervoer. Daarnaast reed de maatschappij uiteraard met een groot aantal stoomlocomotieven. Op het terrein van de werkplaatsen gold een tweedeling die volgde uit de aard van het onderhoud dat de werklieden uitvoerden aan stoomlocomotieven enerzijds en rijtuigen en wagens anderzijds. In het zuidelijk deel van het terrein stonden de werkplaatsen voor herstelwerkzaamheden aan rijtuigen en wagens, terwijl het noordelijk deel was ingericht voor het onderhoud aan locomotieven. Op kaart 2.2 is de indeling van het terrein ingetekend. Opvallend is dat de kaart een omgekeerde oriëntatie heeft.

Ook de organisatie van de Centrale Werkplaats was opgedeeld in deze twee onderdelen, zoals is te zien in het organogram (figuur 2.2). De werkplaats stond in 1903 zoals we al zagen onder leiding van de 'Chef der Werkplaats' ingenieur Louis Sloot. Behalve de twee afdelingen voor 'Locomotieven' en 'Rijtuigen en Wagens', vielen onder hem verschillende stafafdelingen. Natuurlijk was er een uitgebreide administratie ingericht die zaken rondom personeel, materiaal en financiën regelde. Voor ingewikkelde projecten gaf Sloot zelf leiding aan vier Delftse ingenieurs die in samenwerking met de tekenkamer oplossingen voor technische problemen uitwerkten. De mannen in de afdelingen hadden een verschillende status. Zo hadden 'werklieden' een lagere status dan 'beambten'. Beambten deden ondergeschikt administratief werk op kantoor. De 'ambtenaren' waren de baas over werklieden en beambten en hadden de hoogste status. Alle in figuur 2.2 genoemde leidinggevende personen waren ambtenaren.

Een stoomlocomotief bestond in zijn geheel uit metaal. De meeste onderdelen waren van ijzer, maar er waren ook onderdelen van koper, blik of een samengesteld metaal, een zogenaamd composiet. Werklieden specialiseerden zich in het bewerken van de verschillende soorten metaal door middel van verschillende technieken. IJzer kan worden verhit en daarna gesmeed, maar ook koud worden bewerkt.[51] Onderdelen van koper, blik en composiet worden gegoten of geslagen. Voor die verschillende technieken richtte de HSM verschillende werkplaatsen in. Rijtuigen en wagens hadden een metalen onderstel, maar waren verder geheel van hout. Het bovenstel moest daarom worden getimmerd en geschilderd. De luxe rijtuigen waren bovendien voorzien van banken waaraan zadelmakers het onderhoud uitvoerden. De rijtuigen, wagens en locomotieven waren natuurlijk allemaal voorzien van wielen. De reparatie van versleten wielen gebeurde in een aparte werkplaats: de wielendraaierij. Vanwege

het gemeenschappelijke belang bevond deze werkplaats zich op het terrein tussen de werkplaatsen voor locomotieven en rijtuigen en wagens in.

Locomotieven die voor onderhoud in de werkplaats aankwamen, werden ondergebracht in één van de drie stelplaatsen. De stelplaatsen waren zo ingericht dat in totaal 50 locomotieven naast elkaar konden worden geplaatst.[52] Eenmaal op de juiste plaats, koppelden de lichters de onderstellen met de wielen los van de rest. Met behulp van een stelling hesen zij het bovenste deel vervolgens op. De locomotief was nu 'gelicht' (afbeelding 2.1). De werklieden vervingen de oude wielen door nieuwe en de locomotief kon van alle kanten worden geïnspecteerd. De locomotiefbankwerkers werkten op de stelplaatsen aan de reparatie van onderdelen. Het geheel aan stelplaatsen heette daarom de locomotiefbankwerkerij. Rondom de locomotiefbankwerkerij lagen diverse smederijen, draaierijen en gieterijen waarin kapotte onderdelen konden worden gerepareerd of vervangende onderdelen konden worden gefabriceerd. Alle grote machinefabrieken in Nederland kenden deze inrichting.[53]

De smederijen verwerkten ijzer warm. Dit werd 'vuurwerk' genoemd en de smederij daarom ook wel vuurwerkerij. De smederij voor het onderhoud van de locomotieven beschikte over veertien dubbele vuren om het ijzer te verhitten.[54] Een dubbel vuur bestond uit een gemetseld onderstel, waarin op twee punten lucht van onderen door de brandende kolen werd geblazen. Door het inblazen van de lucht werd het vuur op de juiste temperatuur gebracht.[55] Op het vuur verhitte de smid het metaal om het vervolgens op een aambeeld te bewerken. Het zwaarste werk zat in de voorbewerking. Hiervoor was minder vakmanschap noodzakelijk dan in de afwerking. Voorbewerking en afwerking werden daarom in samenwerking uitgevoerd door twee verschillende werklieden (afbeelding 2.2). De werkman die het grove voorwerk uitvoerde, werd voorslager of voorslaander genoemd. Hij maakte daarbij gebruik van de voorhamer, een stuk gereedschap met een steel van een meter lang. De voorslager had zwaar werk, maar werd vanwege de lagere scholing minder betaald.[56] De smid die het verfijnde werk uitvoerde, waarbij het werkstuk zijn uiteindelijke vorm kreeg, heette de vuurwerker.

Figuur 2.2: Organogram van de Centrale Werkplaats 1903

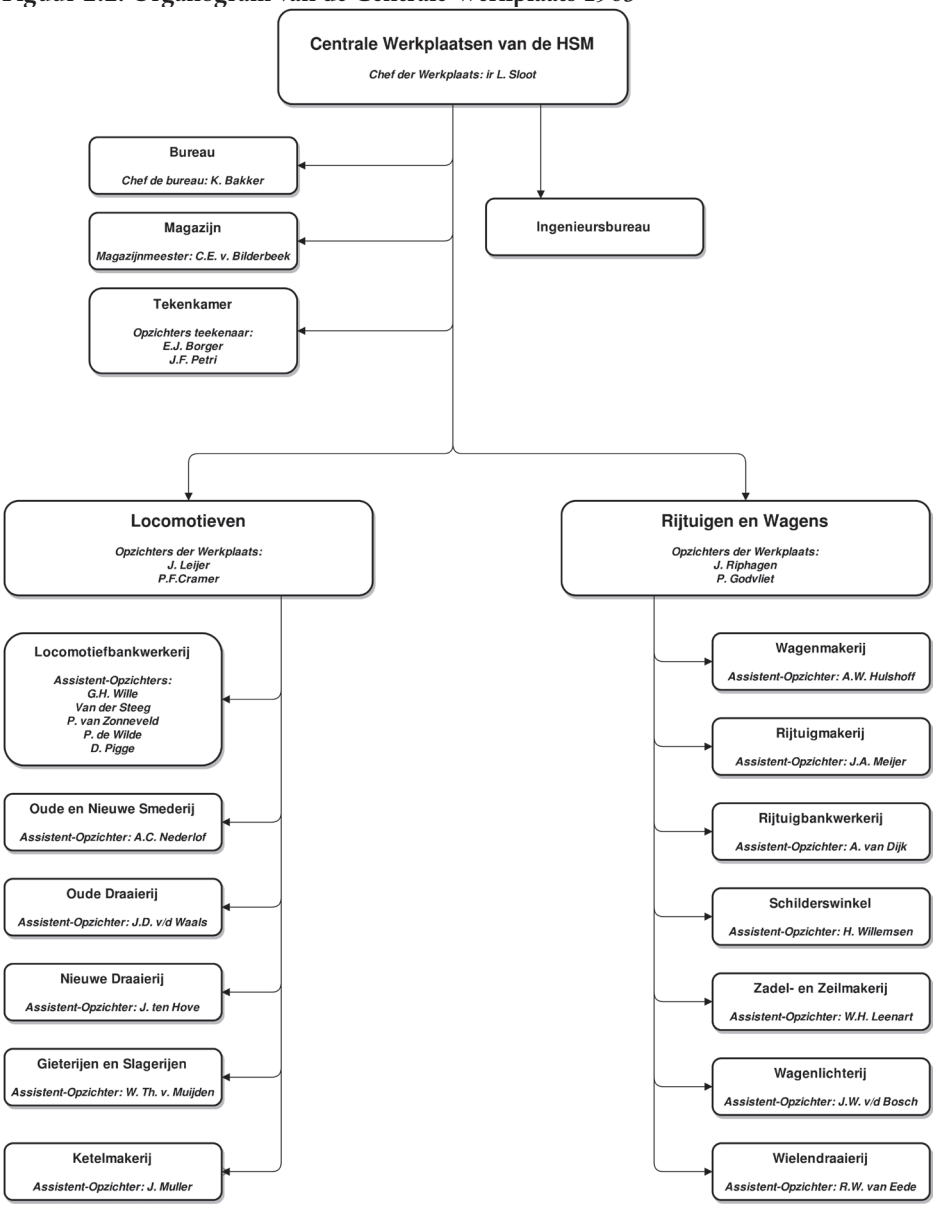

Bron: Jaarboekjes Haarlem voor 1896 en 1903, Jaarverslag HSM dienstjaar 1902, Dossier over de Spoorwegstaking (HUA)

Kaart 2.2: Centrale Werkplaats 1903

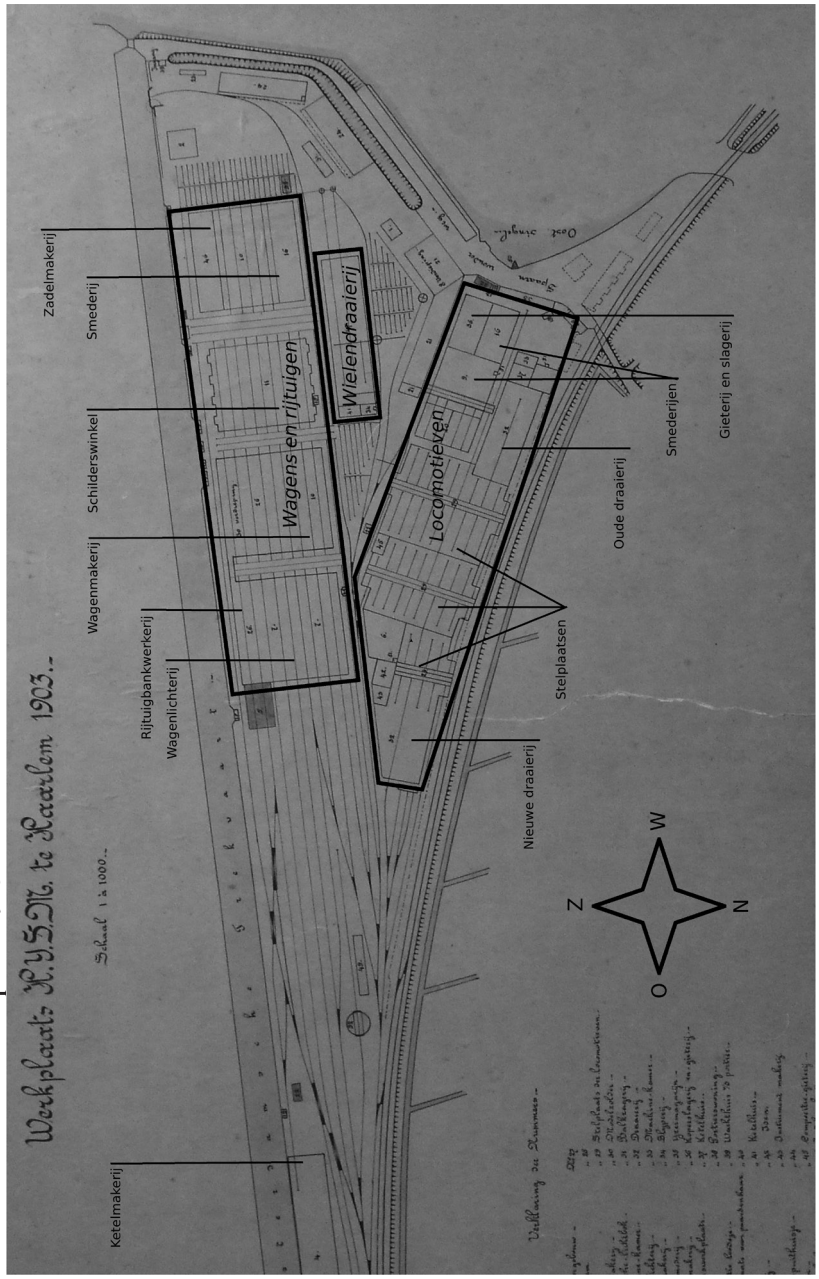

Let op: de oriëntatie van de kaart is ondersteboven: het noorden is beneden.
Bron: Nedtrain archief (particulier)

Afbeelding 2.1: Een gelichte locomotief (1899)

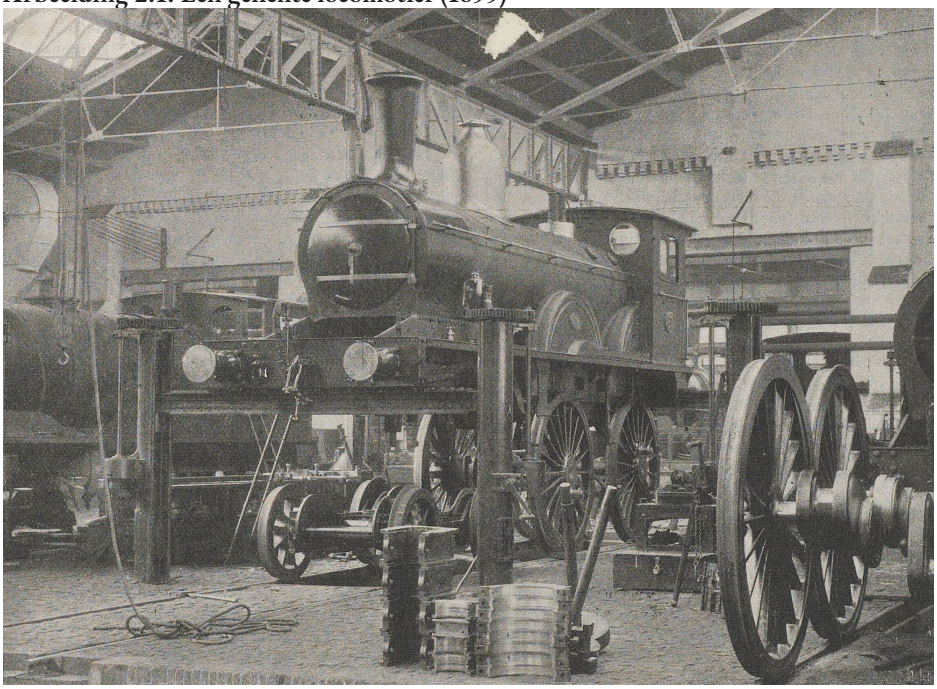

Bron: Noord-Hollands Archief (https://hdl.handle.net/21.12102/2765c28f-5edc-4104-bba2-eb66b93d8272)

Afbeelding 2.2: Station Haarlem, tegeltableau hal (1908); voorslager (links) en vuurwerker

Bron: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (http://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/alle-afbeeldingen/detail/780b3447-e2d9-64df-48ed-95ad3715876a/media/9022b288-9de9-002d-42d2-728ac0deef9f)

Een andere toeleverancier voor de bankwerkers op de stelplaatsen was de draaierij. In een draaibank kon een stuk metaal worden geklemd dat vervolgens kon ronddraaien, waarbij de ijzerdraaier het metaal met een beitel of vijl bewerkte.[57] Bij frezen, boren en slijpen is het andersom, dan draait niet het materiaal, maar het gereedschap. Een centrale stoommachine dreef het gereedschap aan met behulp van stangen en banden. Het werk in de draaierij was eentoniger dan op de stelplaatsen en vergde minder opleiding. Een draaier verdiende daarom ook minder dan een locomotiefbankwerker.

Een belangrijk onderdeel van de locomotief betrof de stoomketel – deze zorgde immers voor de energie die de machine voortdreef. Indien na inspectie bleek dat aan de ketel aparte werkzaamheden moesten worden uitgevoerd, werd deze vervoerd naar de ketelmakerij. Daar namen de ketelmakers de ketel onder handen of bouwden als dat nodig was een nieuwe.[58] Het onderhoud aan de ketels was hooggeschoold en gespecialiseerd werk. De ketelmakerij stond in een uithoek van het terrein: alleen daar was bij de bouw in 1899 nog ruimte.

Voor onderdelen die niet van ijzer waren, restten er de koperslagerij, de blikslagerij, de kopergieterij en de composietgieterij. Na het smelten en gieten van deze materialen, werden de onderdelen bewerkt door de afbramer en de koper- en blikslager. De bewerking van deze speciale metalen was geschoold werk, waarvoor de HSM personeel aantrok uit het hele land.

Op het zuidelijk deel van het terrein deed de HSM het onderhoud van wagens en rijtuigen. Ook hier lichtten de zogenaamde wagenlichters het bovenstel om de wielen te kunnen vervangen en alle onderdelen goed te kunnen inspecteren. Naast de wagenlichterij lag de rijtuigbankwerkerij, waar het onderhoud aan het onderstel plaatsvond. De smederij, voor de warme bewerking van metalen, stond verderop.

De meeste werkzaamheden aan de rijtuigen en wagens betroffen het houten bovendeel. Deze werkzaamheden werden uitgevoerd in de wagenmakerij. Hier repareerden timmerlieden de houten behuizing van de rijtuigen en wagens. Deze timmerlieden heetten wagenmakers. De volgende hal was ingericht als schilderswinkel. In de zadelmakerij repareerden of vervingen de zadelmakers de zittingen van luxe rijtuigen. In totaal konden 350 wagens en rijtuigen tegelijkertijd op de werkplaats onder handen zijn.[59]

Versleten wielen vonden hun weg naar de wielendraaierij (afbeelding 2.3), die de directie tot de afdeling 'rijtuigen en wagens' rekende. In deze fabriek slepen de wielendraaiers de wielen of voorzagen zij de wielen van een nieuwe wielband. De

onderstellen stonden in de buitenlucht opgeslagen rondom de wielendraaierij in zogenaamde wielenparken.[60]

Een bijzondere groep vormde tenslotte de zeilmakers, oftewel dekkleedmakers. Zij maakten zeilen om onderhanden werk dat buiten stond opgeslagen af te dekken.

Afbeelding 2.3: De wielendraaierij (1899)

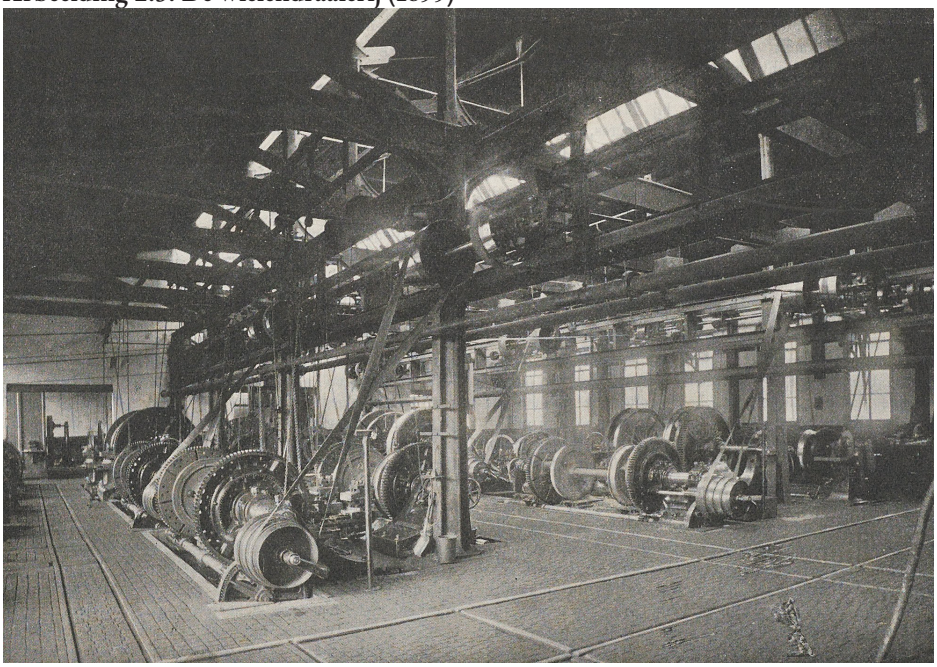

Bron: Noord-Hollands Archief (https://hdl.handle.net/21.12102/b82a23a2-29cc-4f4f-b8d1-a23b7b9fb5e9)

2.4 Werklieden en los personeel

Het meeste personeel werd gerekend tot de werklieden: vakmensen die het onderhoud uitvoerden. Een baan bij de werkplaats gold als populair, want het bracht zekerheid. Maar daarvoor was een relatief hoge scholing noodzakelijk. Een werkman moest lager onderwijs hebben gevolgd en ten minste zestien jaar oud zijn. Na de lagere school moest hij ervaring hebben opgedaan bij het uitoefenen van zijn vak, bijvoorbeeld in een andere machinefabriek of bij een particuliere werkbaas.

In 1883 voerde de directie een leerlingstelsel in. Een vader of voogd stortte vijftig gulden borg, waarna zijn zoon of pupil voor vier jaar als leerling aan de werkplaats

was verbonden. De pupil ontving daarvoor een beperkt loon, oplopend van zes tot tien cent per uur. Ter vergelijking: de meeste volwassen werklieden verdienden achttien cent per uur. Na vier jaar maakte de leerling een meesterstuk dat door een ingenieur en een opzichter werd beoordeeld. Was de leerling geslaagd dan ontving hij een getuigschrift en kreeg de vader zijn borg terug, opgehoogd met vier procent rente per jaar. Afhankelijk van de ijver van de leerling, kon hij daarna een vaste baan aan de werkplaats krijgen. De helft van de leerlingen bestond uit zonen van het bestaande personeel.[61]

In totaal waren er in 1903 aan de werkplaats 1359 werklieden werkzaam: 770 bij de afdeling Locomotieven en 541 bij de afdeling Rijtuigen en Wagens. Daarnaast waren er nog 48 werklieden die werden gerekend tot de 'algemene dienst'. Zij onderhielden bijvoorbeeld de spoorlijnen en gebouwen of bewaakten het terrein. De figuren 2.3 en 2.4 geven weer wat voor soort en hoeveel vaklieden er op de Centrale Werkplaats werkzaam waren in respectievelijk de afdeling Locomotieven en Rijtuigen en Wagens. De machinebankwerkers – werkzaam op de stelplaatsen voor de locomotieven – vormden de grootste groep, gevolgd door de werklieden in de draaierijen. Daarna volgden de timmerlieden, de 'wagenmakers', die werkten aan de wagens en de rijtuigen.

Figuur 2.3: Functies bij de afdeling Locomotieven eind 1902

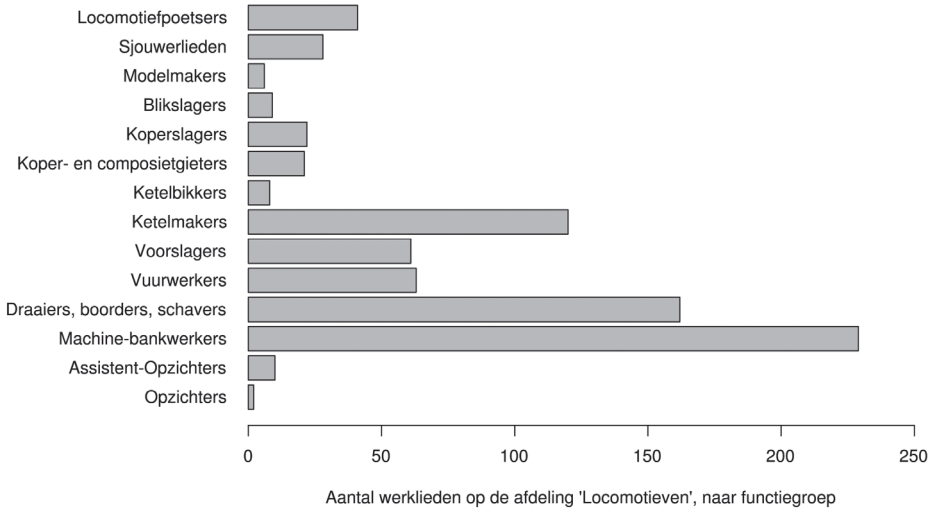

Figuur 2.4: Functies bij de afdeling Rijtuigen en Wagens eind 1902

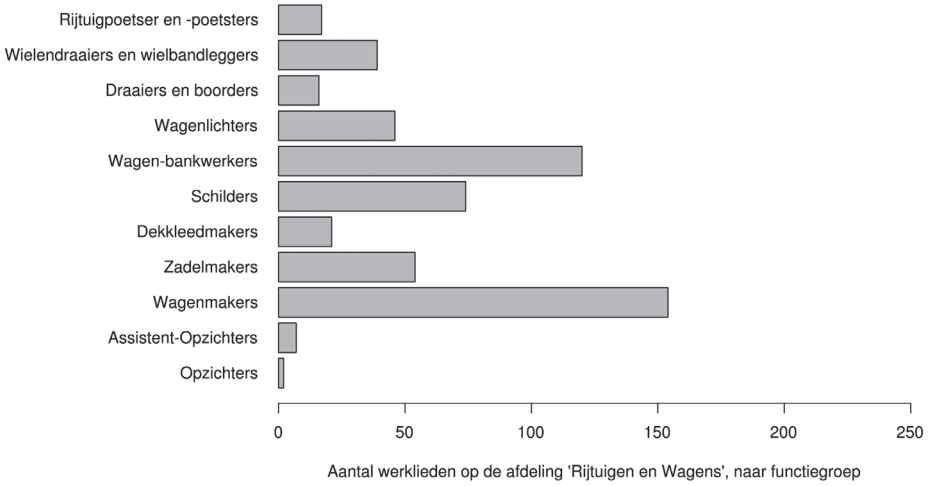

Bron: Jaarverslag HSM dienstjaar 1902; script: /dataVisualisation/R/functieoverzicht.R

De meeste vakmensen verdienden volgens de personeelsadministratie tussen de elf en twaalf gulden per week aan vast loon. Bovenop het vaste loon konden de werklieden tot dertig procent extra verdienen aan premies, zodat hun inkomsten uitkwamen op een bedrag van tussen de twaalf en vijftien gulden per week.[62]

Niet alle werklieden waren vakmensen met een technische scholing. De werkplaats had ook werklieden nodig die in de verschillende hallen de ongeschoolde arbeid verrichtten: het poets- en sjouwwerk. Tot de poetsers behoorden in 1903 ook drie vrouwen. Zij moesten zelf de kost verdienen omdat zij geen man hadden die dat voor hen deed. Hun inkomen was slechts zes gulden per week, aanzienlijk minder dan hun mannelijke collega-poetsers, die thuiskwamen met een vast weekloon van negen à tien gulden.[63] De sjouwers stonden bekend als de slechtst betaalde en behandelde werklieden. Ze konden wel premies verdienen, maar toen opzichter Riphagen op een dag de declaraties niet wilde tekenen, kregen ze niets.[64] Waarschijnlijk waren veel sjouwers niet in vaste dienst, maar werden ze als losse arbeiders op dagbasis ingehuurd.[65]

De gemiddelde werkman was in 1903 36 jaar oud en ongeveer tien jaar aan de werkplaats verbonden. Hij was getrouwd en had drie kinderen. Zijn huis stond – op loopafstand – aan de overzijde van de Vaart in de Amsterdamse Buurt. Maar de gemiddelde werkman bestond natuurlijk niet. In hoofdstuk vijf van deze studie

zullen we nader ingaan op de verschillende demografische en andere kenmerken van de werklieden en hoe deze zich verhielden tot hun gedrag tijdens de spoorwegstaking van 1903.

2.5 Opzichters, assistent-opzichters en ploegbazen

De werklieden waren georganiseerd in ploegen van tien tot twaalf man, onder leiding van een ploegbaas.[66] De ploegbaas, gemiddeld 46 jaar oud en meer dan twintig jaar in dienst, was een medewerker met veel ervaring in het vak. Hij functioneerde als meewerkend voorman. Hij kreeg ten minste twaalf gulden per week vast loon en hij deelde in premies die zijn ploeggenoten niet kregen.[67]

Sommige ploegbazen waren in staat om promotie te maken tot assistent-opzichter. Dat was een grote stap in de carrière van een werkman. Omdat de mannen aan de werkplaats niet direct betrokken waren bij het rijden van de treinen hadden zij binnen de HSM een aparte status. Ze werden niet tot het personeel gerekend en apart geregistreerd en behandeld. Assistent-opzichters en opzichters werden echter wel tot het 'echte' personeel gerekend en stonden daarom ingeschreven in het personeelsregister. Dit betekende dat zij vanaf dat moment opgenomen waren in het landelijke pensioenfonds en dat zij in plaats van een dagloon een maandloon ontvingen, oplopend van 80 tot 120 gulden per maand. Een assistent-opzichter was verantwoordelijk voor een eigen werkplaats, zoals een smederij, draaierij of de schilderswinkel. De assistent-opzichters waren gemiddeld 22 jaar in dienst en 48 jaar oud.

De assistent-opzichters legden verantwoording af aan vier opzichters. Twee opzichters, Leijer en Cramer, droegen verantwoordelijkheid over de afdeling Locomotieven en de twee andere opzichters, Riphagen en Godvliet, stuurden de afdeling Rijtuigen en Wagens aan. Opzichters legden boetes op en kenden premies toe. De vier opzichters waren gemiddeld even oud als hun assistenten en hadden evenveel ervaring aan de werkplaats. Pieter Godvliet was met 41 jaar de jongste opzichter en ontving 2100 gulden per jaar. Pieter Cramer (47 jaar) ontving hetzelfde jaarsalaris. Jan Riphagen (56 jaar) en Jan Leijer (47 jaar) waren de langstzittende opzichters en kregen een jaarsalaris van 2200 gulden. Een dergelijk salaris was drie tot vier keer zo hoog als van de gewone werklieden.

Alle opzichters hadden een achtergrond in vergelijkbare beroepen. Pieter Cramer was tijdens zijn huwelijk in 1881 stoker en Pieter Godvliet (1887) machinist. Zowel Jan Leijer als Jan Riphagen begonnen in respectievelijk 1879 en 1877 hun carrière bij de Centrale Werkplaats direct als opzichter, nog voordat de werkplaats in omvang toenam. Daardoor waren zij met de werkplaats meegegroeid. Riphagen stamde uit een geslacht van plattelandsmeden. Zijn vader probeerde in de 1860's in Hattem met weinig resultaat een machinefabriek op te zetten.[68] Riphagen zal daar veel ervaring hebben opgedaan met leidinggeven en de bewerking van verschillende soorten metalen.

2.6 Ambtenaren en beambten

Alle assistent-opzichters en opzichters werden in de personeelsadministratie van de HSM beschouwd als ambtenaren. Als ambtenaren hadden zij een officiële aanstelling bij de HSM, met extra pensioenrechten. Hetzelfde gold voor het administratief personeel en de technische staf: de beambten. Binnen deze groep stonden de klerken onderaan in de hiërarchie van de organisatie. Zij verdienden een weekloon van negen of tien gulden. Daarboven stonden de commiezen, die een maandloon verdienden in plaats van een weekloon. De 'chef de bureau' was de baas over de administratie in het algemeen, de magazijnmeester over de administratie van het magazijn. Daarnaast werkten er technisch tekenaars met een maandloon dat aanmerkelijk hoger lag dan dat van klerken en commiezen. Zij verdienden tussen de 75 en 160 gulden per maand.

De gehele werkplaats stond onder leiding van de Chef der Werkplaats Louis Sloot, ondersteund door vier collega-ingenieurs. Zij verdienden het meeste. De jaarsalarissen liepen in 1903 op van 2800 gulden tot 5000 gulden voor Sloot zelf (ter vergelijk: ongeveer 50 tot 90 gulden per week). De vader van Sloot was ook werkzaam bij een spoorwegmaatschappij; zijn moeder was Française. Sloot had als een van de eersten 'werktuigkunde' – we noemen dat nu werktuig*bouw*kunde – gestudeerd aan de Polytechnische School in Delft.[69] Zijn directe collega, tevens onderdirecteur, was Hugo Vogel. Zijn wieg stond in Kleef, Duitsland, waar zijn vader, een kunstschilder van de Haagse School, op dat moment werkzaam was.[70] Ook ingenieur Römer had een connectie met Duitsland en trouwde met een Duitse jongedame wiens vader grootgrondbezitter was. De vaders van ingenieurs Van der Vies en Abresch waren

predikant. De top van de werkplaats betrof dus een gezelschap met contacten in de hogere kringen van de samenleving.

2.7 Conclusie

De ontwikkeling van een nationaal netwerk van spoorwegen leidde in Haarlem tot een geavanceerde en nationaal gerenommeerde machinefabriek. Het was de grootste werkgever van de stad waar vele verschillende technische disciplines werkzaam waren om het materieel van de HSM te onderhouden. De directie van de werkplaats haalde deze technische expertise uit binnen- en buitenland. Gaandeweg werden ook gespecialiseerde werklieden opgeleid in de eigen werkplaats. Dit bijzondere instituut was een wereld op zichzelf, waarin Haarlemmers samenwerkten en bijdroegen aan het negentiende-eeuwse transportmiddel bij uitstek.

3 Lot en lotsverbetering

In het vorige hoofdstuk zagen we hoe de Centrale Werkplaats stormachtig groeide en hoe de werkzaamheden over vele specialisten waren verdeeld. Vergelijkbare ontwikkelingen deden zich in heel Nederland voor. Het aantal mensen werkzaam in fabrieken nam snel toe en er ontstond een moderne, geïntegreerde economie. Deze moderne economie gaf voeding aan allerlei nieuwe politieke vraagstukken. Werklieden klaagden over te lange werktijden, te weinig loon en gevaarlijke werkomstandigheden. Zij berustten niet langer in hun lot en organiseerden zich geleidelijk in verenigingen om hun omstandigheden te verbeteren. Schoorvoetend maakte de overheid een begin met arbeidswetgeving, zoals in 1889 met de invoering van de arbeidsinspectie, maar veranderingen gingen langzaam.

In dit hoofdstuk maken we kennis met enkele hoofdrolspelers bij de Centrale Werkplaats die betrokken waren bij belangenbehartiging en arbeidsconflicten om de omstandigheden van werklieden te verbeteren. Het lot van de werklieden verbeterde langzaam, maar niet in alle opzichten. Dit samenspel van organisatie en gedeeltelijke verbetering van de omstandigheden was van invloed op het verloop van de staking in 1903.

3.1 Nederland na 1870

Ingenieur Sloot trad in 1879 aan als Chef der Werkplaats in een land dat in veel opzichten verschilde van de voorgaande decennia. Allereerst werd deze periode in Nederland gekenmerkt door moderne economische groei. Zo ontwikkelde zich een internationale markt voor producten en nam de invloed van deze markt op de Nederlandse economie toe. Deze globalisering leidde in de jaren ‘80 onder meer tot een landbouwcrisis door grootschalige aanvoer van goedkope landbouwproducten uit de Verenigde Staten. Daarnaast trad er een schaalvergroting op bij de productie van goederen, mede door de introductie van stoommachines. De productie verplaatste zich daardoor van thuis of de lokale werkplaats naar de fabriek. Mensen verlieten in groten getale het platteland en verhuisden naar de steden waar het werk was. De fabrieksarbeiders ontwikkelden zich tot een zelfbewuste klasse met een zekere mate van scholing en welvaart. Toch leidde het verschil in welvaart met de fabrieksdirecteuren,

die bovendien onredelijke eisen stelde aan bijvoorbeeld werktijden en weinig oog hadden voor veiligheid, tot veel onvrede. De tweede belangrijke ontwikkeling in deze periode heeft daarop betrekking. De liberale regeringen hadden onder meer het dagbladzegel afgeschaft waardoor de vrijheid van pers werd versterkt. Ook kwam een einde aan het zogenaamde coalitieverbod, zodat alle bevolkingsgroepen het recht kregen om zich te verenigen. Ideeën konden zich gemakkelijker verspreiden dan voorheen. Zo konden diverse bevolkingsgroepen voor verschillende onderwerpen worden gemobiliseerd.[71]

Abraham Kuyper vertegenwoordigde daarbij het orthodox-christelijk deel van het volk. Deze conservatieve 'kleine luyden' vonden het leven van voor de Franse Revolutie en industrialisatie aantrekkelijk en probeerden de waarden uit die tijd nieuw leven in te blazen. Socialisten werden aangevoerd door Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Zij streefden naar een ideale samenleving gebaseerd op de afschaffing van particulier bezit. Haarlem was, na Amsterdam, de tweede stad in Nederland waar een Sociaal Democratische Vereniging werd opgericht.[72] Na 1890 veranderden socialisten geleidelijk van strategie. Streefden zij voorheen naar revolutie om de samenleving te veranderen, geleidelijk werd overleg met patroons en vertegenwoordiging in het parlement de nieuwe aanpak. Zij noemden zich 'moderne' socialisten en probeerden meer macht af te dwingen langs democratische weg. De Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP), opgericht in 1894, streefde daarom naar uitbreiding van het kiesrecht. De radicale, revolutionaire socialisten bleven achter in wat zij de Socialistenbond gingen noemen. Een derde groep Nederlanders op zoek naar verandering, na de kleine luyden en de socialisten, vormde de progressieve burgers, die onderdeel uitmaakten van de regerende elite. Deze vrijzinnig-liberalen hadden oog voor wat zij de 'sociale quaestie' noemden: de omstandigheden waarin arbeiders leefden en werkten. Volgens hen moest de overheid ingrijpen om deze omstandigheden te verbeteren.

Oprichter en nationaal voorman van de SDAP Pieter Jelles Troelstra verhuisde in 1900 naar Haarlem. Vanuit Haarlem kon hij gemakkelijk forensen naar de redactie van *Het Volk* in Amsterdam, waarvan hij hoofdredacteur was, maar ook naar de Tweede Kamer in Den Haag.[73] Daar veroverde hij een zetel in 1902, na in 1901 nog te zijn verslagen. In het parlement kon Troelstra de arbeiders vertegenwoordigen tegen Abraham Kuyper die als minister-president in 1903 de worgwetten ontwierp en voorlegde aan de Tweede Kamer.

3.2 'Verenigt U!'

Onderlinge samenwerking was de basis van de socialistische beweging. Om tegenwicht te kunnen bieden tegen de macht van de patroons en de uitwassen van de vrije markt, moesten arbeiders een blok vormen en hun organisatorische en financiële middelen combineren. De eerste manier waarop deze samenwerking tot uitdrukking kwam, waren verenigingen voor het bieden van ondersteuning bij ziekte, oude dag of overlijden. Voor ondersteuning bij ziekte ontstonden rond de werkplaats verschillende ziekenfondsen. Het oudste fonds was waarschijnlijk begin jaren tachtig ingesteld en werd beheerd door de directie van de Centrale Werkplaats. Voor dit fonds hield de administratie één procent in op het loon. Het gaf de werklieden bij ziekte recht op dertien weken lang een half dagloon. Indien de ziekte een gevolg was van een ongeval op de werkplaats keerde het fonds een heel dagloon uit.[74] Sinds 1887 nam het bestuur van het ziekenfonds naast vijf chefs en opzichters, ook een vertegenwoordiging op van vijf werklieden. De werklieden kozen deze vijf vertegenwoordigers zelf.[75] Tot 1887 was het fabrieksfonds rechtstreeks door de directie aangestuurd, zonder vertegenwoordiging van de werklieden. Die hadden daarom in 1884 onder de naam 'Archimedes' onderling een eigen ziekenfonds opgericht. Dit fonds groeide onder leiding van vuurwerker Siebren Reinalda in de loop van de jaren negentig tot een ledental van 800. Dat was toen ongeveer twee derde van de werklieden op de Centrale Werkplaats.[76] Leden betaalden een dubbeltje per week. Daarmee was de contributie lager dan die van het fonds van de Centrale Werkplaats zelf, terwijl de deelnemers vergelijkbare rechten hadden.[77]

De werklieden aan de Centrale Werkplaats organiseerden zich voor het eerst in een vakbond als afdeling van de landelijke spoorwegbond 'Steeds Voorwaarts'. De 'SV' – opgericht in Utrecht in 1889 – voelde zich verbonden met het socialisme: in artikel 1 was als doelstelling de afschaffing van het privaatbezit vastgelegd.[78] Voor zover is na te gaan, bestond de afdeling Haarlem ten minste al in 1893. De werkplaatsdirectie had het lidmaatschap van de SV niet verboden, maar begin 1894 kwam het toch tot een harde confrontatie. Drie werklieden verzochten om een half uur eerder met hun werk te mogen stoppen en de baas had dit toegestaan. De werklieden gebruikten deze tijd om bij het uitgaan van het personeel aan de poort propaganda te maken voor de SV.[79] Dit schoot de bazen in het verkeerde keelgat. Voor hen voelde het alsof de werklieden misbruik hadden gemaakt van hun goedgezindheid. De werklieden werden ontslagen

en onder het personeel werd een circulaire verspreid waarin stond dat lidmaatschap was toegestaan, maar propaganda maken niet.[80]

Vijf maanden later ontstond er opnieuw discussie. Vuurwerker Jan Hofland had zijn vrouw ingezet om het propagandamateriaal bij de poort uit te delen. Hij hield zich daarmee aan de regels – de propaganda had hij immers niet zelf verspreid. De directie kwam tot de conclusie dat het beter was Hofland over te plaatsen. De werkplaatsleiding bood hem een vergelijkbare betrekking met hetzelfde loon in Den Haag. Maar Hofland weigerde. Nadat hij zich niet op het door de Maatschappij voorgeschreven moment in Den Haag had gemeld, kreeg hij ontslag.[81] Zijn beslissing om te weigeren nam Hofland waarschijnlijk in overleg met de SV. Vermoedelijk besloot die hem financieel te ondersteunen.[82] Dat stelde Hofland in staat om voortaan meer tijd aan de publieke zaak te besteden.[83]

Het waren de beste jaren van Steeds Voorwaarts. Het landelijke ledenaantal bereikte zijn hoogtepunt. Maar vanaf dat moment nam het alleen maar af. De vereniging kon zich niet onttrekken aan de meningsverschillen over het doel en de strategie waar de arbeidersbeweging ook landelijk mee worstelde. Moest artikel 1 van de statuten, waarin opgeroepen werd om het particulier bezit af te schaffen, niet worden aangepast?[84] De radicale leden kregen in deze discussie de overhand en de SV sloot zich aan bij de radicale federatie van vakverenigingen, het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS).[85] Tijdens het Congres van 1897 in Haarlem werd Hofland gekozen als bestuurslid van het NAS.[86] Het NAS – opgericht in 1893 – vormde een koepel waarin vakverenigingen samenwerkten met als gemeenschappelijke doel: lotsverbetering van de arbeider. Daarbij zocht het NAS bewust geen aansluiting bij een politieke partij en had daarom de naam een revolutionaire organisatie te zijn.[87]

Nadat in 1897 het parlement een nieuwe kieswet had aangenomen, bestond er in 1899 voor de eerste keer een kans om arbeiders te verkiezen in de Haarlemse gemeenteraad. Hofland – behalve actief in de SV ook voorzitter van de Haarlemse afdeling van de Socialistenbond – liet zich kandidaat stellen door de Volkskiesvereeniging. Dit was een kiesvereniging met progressieve kandidaten variërend van vrijzinnig-liberaal tot revolutionair socialistisch. Hij won glansrijk de verkiezingen.[88] Hofland kreeg een zetel in de Haarlemse gemeenteraad, samen met L. Modoo, voorzitter van de lokale afdeling van de SDAP, J.J. Groot, de secretaris van de lokale afdeling van de Socialistenbond en W.L. Schram Az., voorzitter van de lokale afdeling van het Algemene Nederlandsche Werklieden Verbond (ANWV).[89]

Het waren de eerste Haarlemmers in de raad met een jaarinkomen van minder dan 1000 gulden.[90]

Intussen ging het niet zo goed met de positie van de SV op de Centrale Werkplaats. Het ledental nam af en erg actief was de vereniging niet. In februari 1899 introduceerde de directie van de werkplaats nieuwe werktijden, waardoor de werklieden een half uur per dag minder hoefden te werken. De verlaging van het aantal werkuren per dag ging velen echter niet ver genoeg. Minister Lely had in het nieuwe *Algemeen Reglement voor de Dienst op de Spoorwegen* voor andere onderdelen van de HSM bepaald dat deze per dag niet langer mochten werken dan tien uur. Daar hadden de werklieden aan de werkplaats ook wel oren naar. Steeds Voorwaarts maakte daar geen werk van. In dat vacuüm trad Siebren Reinalda naar voren, de voorzitter van het ziekenfonds Archimedes. Hij riep in juni een comité in het leven dat een verzoek indiende bij de directie van de werkplaats om de werktijden verder te verkorten, maar het inkomen op peil te houden.[91] De directie reageerde enkele weken later: de werkdag werd vastgesteld op tien uur, maar het uurloon werd niet verhoogd. Werklieden gingen dus minder verdienen.[92] Toevallig vond in de week van Reinalda's actie voor verbetering van de werktijden een arbeidsongeval plaats, waarbij twee werklieden ernstig gewond raakten.[93] Het ongeval leidde tot een spontane werkonderbreking: werklieden eisten het vertrek van de opzichter. Ingenieur Sloot beloofde een onderzoek, maar gaf ook aan dat als de werklieden niet direct weer aan het werk gingen, hij genoodzaakt zou zijn om de werkplaats stil te leggen. In dat geval hadden de arbeiders die dag geen inkomen.[94] Staken was niet zonder consequenties.

De belangen van de werklieden kon Reinalda nog beter dienen in de 'Kamer van Arbeid voor metaal en houtbewerking van Haarlem (en omstreken)'. Dergelijke Kamers van Arbeid werden, gestimuleerd door de rijksoverheid, opgericht om het gesprek tussen werkgevers en werknemers beter te structureren, en daarmee arbeidsonrust te voorkomen. De werklieden kozen Reinalda in die Kamer. Hij wisselde het voorzitterschap af met P. Goedkoop Dz. – directeur van de Werf Conrad. Goedkoop stond bekend als een directeur met oog voor zijn werklieden, in de geest van moederbedrijf Stork.[95] De positie van Reinalda werd nog sterker toen hij in 1900 lid werd van het hoofdbestuur van de 'Nederlandsche Vereeniging van Tram- en Spoorwegpersoneel'.[96] Deze vereniging kwam voort uit de Nederlandsche Vereeniging voor Spoorwegambtenaren en had daarom een minder radicaal profiel dan de SV. Leden van de SV die zich niet langer thuis voelden, zochten toenadering tot deze

ambtenarenvereniging en er werd bepleit dat de vereniging zich zou hervormen tot een vakorganisatie van modern socialistische snit. In 1898 stelde het bestuur uiteindelijk het lidmaatschap open voor alle werklieden bij de spoorwegen en veranderde de naam van de vereniging in de Nederlandsche Vereeniging van Tram- en Spoorwegpersoneel, meestal kortweg 'de NV' genoemd.[97] Vanwege de veelheid van zijn functies is het geen verrassing dat Siebren Reinalda een centrale positie innam tijdens de roerige tijd die op het punt stond te beginnen.

3.3 Het ontstaan van de verzuiling

Veel werklieden aan de Centrale Werkplaats ontwikkelden zich onder leiding van Hofland en Reinalda tot zelfbewuste mannen, op zoek naar de beste manier om hun lot te verbeteren. De meesten rekenden zich waarschijnlijk tot een van de socialistische stromingen. Buiten de werkplaats waren de socialisten vooralsnog echter een minderheid. De meerderheid van de burgerlijke bevolking zag in het socialisme juist een gevaar. Tijdens een bijeenkomst van de SV in Haarlem in 1898 werden de werklieden tijdens hun optocht van het station naar het terrein in Schoten daarom volgens het *Haarlem's Dagblad* "vergezeld (...) door een zoo sterke politiemacht, dat het den indruk gaf alsof de manifestanten van plan waren den Schootertol te vermeesteren en de politie dat feit moest voorkomen."[98] In reactie op de opkomst van het socialisme probeerden Haarlemse bestuurders van liberale, katholieke of protestantse huize de arbeiders in eigen verenigingen te organiseren. Dat moest hen ervan weerhouden tot het socialisme te vervallen.

Vanaf 1886 organiseerden de liberale Haarlemse arbeiders zich onder leiding van Johannes van der Wijde en Wouter Leendert Schram Az. in de lokale afdeling van het Algemeene Nederlandsche Werkliedenverbond (ANWV). Het ANWV profileerde zich als het redelijke alternatief van de socialisten.[99] Schram was politiek actief in de lokale, vrijzinnig-liberale kiesvereniging 'Vooruitgang' en probeerde het volk te verheffen door alcoholgebruik, kermisbezoek en prostitutie te ontmoedigen of zelfs te laten verbieden. Hij introduceerde de schildersknecht Van der Wijde in de kiesvereniging.[100] Vanaf 1895 zaten Schram en Van der Wijde samen in het bestuur van de lokale afdeling van het ANWV. In 1899 hadden zij de liberale kiesvereniging verlaten en zich aangesloten bij de 'Volkskiesvereniging'.

Tweede Kamerlid H. Ph. de Kanter, die in Haarlem woonde, pleitte ervoor dat de Haarlemse kiesvereniging 'Vooruitgang' zich zou aansluiten bij de gematigd progressieve Liberale Unie. De Liberale Unie was opgericht zodat ook de liberalen zich konden organiseren tot een nationale partij, naar het voorbeeld van de ARP van Abraham Kuyper en de SDAP van Pieter Troelstra.[101] Zelf was De Kanter in Haarlem actief als rechtskundig adviseur van de Particuliere Arbeidsraad, waarin vertegenwoordigers van werklieden en patroons zitting hadden om de onderlinge spanningen te verminderen. Van der Wijde was secretaris. Schram, Van der Wijde en De Kanter boden de werklieden daarmee een liberaal alternatief voor de radicale socialisten. Bij de oprichting van de Kamer van Arbeid, waarin Reinalda en Goedkoop zitting kregen, werd de Arbeidsraad overbodig, waarna deze werd opgeheven.

De afdeling Haarlem van Patrimonium, opgericht in 1882, vertegenwoordigde de protestantse werkman. De katholieke arbeiders organiseerden zich in de Rooms-Katholieke Volksbond, waarvan ook in Haarlem vanaf 1889 een afdeling bestond. Rond 1895 had de Haarlemse afdeling ongeveer 1100 leden.[102] De Haarlemse bond kende allerlei verschillende afdelingen die de afzonderlijke vakken representeerden. Zo was de locomotiefbankwerker J.C.F. Deppe voorzitter van de afdeling Metaalbewerking. Ook had hij zitting in de Particuliere Arbeidsraad en deed later mee aan de verkiezing om een plek in de Kamer van Arbeid. Hij verloor daarbij van Siebren Reinalda.

De ANWV, de RK Volksbond en Patrimonium waren onderling heel verschillend, maar werkten samen om een socialistische revolutie te voorkomen. Ze vonden elkaar in een streven naar morele verheffing van de arbeiders. Gezamenlijk pleitten zij bij de gemeenteraad voor de introductie van een Koninginnedag, in plaats van de kermis, en voor maatregelen tegen drankgebruik en prostitutie. Daarnaast richtten zij in 1898 het Haarlemsche Arbeidssecretariaat (HAS) op. In het HAS waren de Haarlemse vakorganisaties vertegenwoordigd. Daartegenover stond vanaf 1902 het Plaatselijk Arbeidssecretariaat (PAS), het samenwerkingsverband van radicale socialisten. Hierin werkten bonden en verenigingen samen die zich lieten inspireren door de koers van het landelijke NAS.[103]

3.4 De arbeids- en leefomstandigheden aan de werkplaats

Zo ontstonden er vanaf 1880 in Haarlem dus allerlei organisaties die het lot van de arbeider wilden verbeteren. Maar hoe was het eigenlijk met deze omstandigheden gesteld? Om een beter beeld te krijgen van de arbeidsomstandigheden in de fabrieken in Nederland nam de Tweede Kamer in 1890 het initiatief tot een enquête onder vertegenwoordigers van zowel de arbeidende klasse als de werkgevers. De commissie interviewde daarom in augustus 1891 drie werklieden en de directeur van de Centrale Werkplaats. Zij gaven een beeld van de werkomstandigheden in de werkplaats in het bijzonder en van de leefomstandigheden in Haarlem in het algemeen. Opvallend is dat de commissie daarbij koos voor gematigde arbeiders zoals ANWV-bestuurder Johannes van der Wijde.

Deze selectie riep de vraag op of er wel een eerlijk beeld uit de interviews naar voren zou komen. De SV liet daarom in 1891 een eigen publicatie het licht zien die bekend werd als het *Grievencahier*.[104] Hierin gaf zij een overzicht van de problemen die ze hadden met bijvoorbeeld boetes, lonen, vrije tijd, pensioen en veiligheid. Het is opgedragen aan 'het Nederlandsche volk', in de hoop dat er verbeteringen bereikt zouden worden onder druk van de publieke opinie. Ook van het *Grievencahier* is het echter moeilijk te bepalen of de samenstellers een eerlijk beeld gaven van de arbeidsomstandigheden. De schrijvers halen anekdotische voorbeelden aan van situaties die ook uitzonderingen kunnen zijn. Of er sprake is van structurele misstanden maakt de vakbond niet duidelijk. Wel ontstaat uit het *Grievencahier* een helder overzicht van de onderwerpen waarover de discussie ging.

Na de spoorwegstaking van 1903 gaf de Tweede Kamer opnieuw opdracht voor een enquête over de arbeidsomstandigheden, maar nu specifiek gericht op de spoorwegen.[105] Deze keer werd in Haarlem ook Siebren Reinalda uitgenodigd.[106] De enquêteurs hielden het kort: het lijkt erop dat het gesprek niet naar hun zin verliep. Aan het einde van het interview verwees Reinalda nadrukkelijk naar het *Grievencahier*. Blijkbaar gaf dit document uit 1891 anno 1903 nog steeds op een adequate manier uitdrukking aan het ongenoegen dat bij werklieden leefde.

De omschrijving van de arbeidsomstandigheden in 1891 en 1903 geeft de mogelijkheid om te onderzoeken in hoeverre er gehoor gegeven was aan de grieven en hoe de arbeidsomstandigheden zich tussen 1890 en 1903 hebben ontwikkeld. We volgen daarbij de indeling van het *Grievencahier*. We onderscheiden grieven die betrekking hebben op het straf- en boetestelsel (§3.5), het loon- en premiestelsel (§3.6),

de diensttijd en vrije dagen (§3.7), pensioen- en ondersteuningsfondsen (§3.8) en gezondheid en veiligheid (§3.9).

3.5 Straf- en boetestelsel

Werklieden aan de Centrale Werkplaats moesten zich houden aan een uitgebreid reglement dat iedere werkman in zijn bezit moest hebben en bovendien in de werkplaats op zichtbare plaatsen was opgehangen.[107] In het reglement stonden regels over te laat komen, de kwaliteit van het werk, de omgang met leidinggevenden en het gebruik van alcohol.[108] Bij het overtreden van de regels legden de opzichters boetes op en in het ergste geval volgde ontslag. De boete op vijf minuten te laat komen bedroeg bijvoorbeeld een half uurloon.[109] De opzichters legden de boetes op namens de Chef der Werkplaats, ingenieur Sloot. Deze had in principe het laatste woord.[110] Nergens is genoteerd of Sloot ook wederhoor toepaste bij de werkman zelf. Elk van deze boetes noteerden de klerken in het personeelsregister, net zoals de extra uitkeringen vanwege goed gedrag. Daardoor ontstond een uitgebreid overzicht van het gedrag van een werkman.

De zwaarste straffen deelden opzichters uit voor het gebruik van alcohol. Indien een medewerker sterke drank de fabriek binnensmokkelde, hield de opzichter een weekloon in. Bij herhaling volgde ontslag.[111] Natuurlijk was hier de veiligheid in het geding: werklieden onder invloed vormden een groot gevaar. Het kwam dan ook maar zelden voor.[112] Ook meer in het algemeen ontmoedigde de directie het gebruik van alcohol. Dit bleek onder meer uit de regel dat huisgenoten van de werklieden geen tapperij mochten drijven.[113]

Over het gebruik van alcohol stonden directie en vakbeweging aan dezelfde kant. De invloed van alcohol was niet bevorderlijk voor de productie van een werkman, maar het kwam ook zijn emancipatie niet ten goede. De vakbeweging was daarom extra ontstemd over de inconsequente houding van de directie tijdens het vijftigjarige jubileum van rijtuigbankwerker Van Noorduijn in 1896. Tijdens deze feestelijkheden stond de directie toe dat er op de Centrale Werkplaats jenever werd geschonken. Naar verluidt wel 100 liter. De vakbeweging hekelde dit besluit van de directie als een poging om de arbeider te onderdrukken.[114]

In onze dataset “dwarsliggers” hebben we ook gegevens opgenomen van de misdragingen en straffen van de werklieden die in 1903 bij de werkplaats werkten.

Opvallend is dat na 1896 geen van deze werklieden meer zijn gestraft voor het gebruik van alcohol, terwijl in tien jaar daarvoor zeven keer om die reden loon werd ingehouden. De mannen die om deze reden zijn ontslagen, zien we op de lijst van 1903 natuurlijk niet terug en hebben we daarom niet onderzocht, maar het lijkt erop dat drankmisbruik op de werkplaats in de loop van de jaren steeds minder voorkwam. Dit loopt overigens parallel aan de snelle afname van de alcoholconsumptie in het hele land na de jaren 1890, zoals blijkt uit de cijfers van het CBS.

3.6 Loon- en premiestelsel

Het inkomen van een werkman bestond enerzijds uit een vast loon per uur en anderzijds uit een variabele premie. Het bedrijf kende een premie toe indien een stuk werk op tijd en goed werd afgerond. Daarbij stelde de ploegbaas, al dan niet in overleg met de opzichter, vooraf een premie vast voor een op te leveren stuk werk. Voor werkzaamheden die regelmatig terugkeerden, waren vaste prijzen vastgelegd. Indien de werklieden de werkzaamheden sneller uitvoerden dan gepland, stelde de bedrijfsleiding de volgende keer de premie naar beneden bij.[115] Op die manier voorkwam ze dat het premiebedrag hoger zou uitkomen dan maximaal 30% bovenop het vaste loon. Indien de werkzaamheden naar inzicht van de baas niet voldoende waren, kon hij de premie verlagen, maar de premie verhogen gebeurde nooit. Op deze manier had het systeem meer het effect van een boete- dan van een beloningsstelsel.

Het premiestelsel bevorderde snel werken, maar vergrootte de kans op ongelukken. Hofland legde naar aanleiding van het bedrijfsongeval in 1899 in het *Haarlem's Dagblad* uit waarom in zijn ogen het ongeval bij het onderhoud aan de locomotief ('machine') het gevolg was van het premiestelsel ('overloon').

> "Als een machine proefrit heeft gemaakt en zij behoefte niet meer op de bok [dat willen zeggen: niet opnieuw te worden behandeld IZ] (...) dan is de 20 tot 25 pCt overloon gewaarborgd, in het omgekeerde geval daalt dit tot een minimum. (...) Zoo gezien is het duidelijk nietwaar, dat opzichter Kramer met de ploeg (...) zelfs in schafttijd met koortsachtige haast werd opgewacht na de proefrit."

De koortsachtige haast, opgedrongen door de opzichter, werd twee werklieden bijna fataal: ze lieten bij de werkzaamheden veiligheidsmaatregelen achterwege en werden overreden. Hofland weet het aan het "verfoeilijke" premiestelsel.[116]

Ploegbazen deelden in de premies die werden uitgekeerd naar aanleiding van het aantal kilometers dat een locomotief, wagen of rijtuig in roulatie was. Hoe later materieel terugkeerde in de werkplaats, hoe beter het onderhoud blijkbaar had plaatsgevonden en hoe hoger de premie. Tot hun ergernis deelde de rest van de werklieden niet in deze premies.[117]

De administratie van de Centrale Werkplaats keerde het loon elke week uit op zaterdagavond tussen zes en zeven uur.[118] Maar uitkering van de premie vond pas plaats zodra was berekend welke medewerker recht had op welk deel. Afhankelijk van de werkzaamheden kon dat soms weken duren. Op de stelplaats moest bijvoorbeeld veel intensiever worden samengewerkt dan bij het individuele werk in de draaierij. De berekening van de premies voor het werk aan de stelplaats was daarom tijdrovend.[119] Al die tijd was onzeker hoeveel de werkman zou ontvangen.

De premies leidden tot veel discussie, maar ook over de kale lonen was veel ontevredenheid. Rond 1890 waren de lonen bij de werkplaatsen hoog in vergelijking met andere fabrieken in de stad. De vraag naar geschoolde arbeidskrachten in de metaalsector nam na 1890 snel toe en de lonen in deze groeiende bedrijfstak ontwikkelden zich daarom sneller dan in andere sectoren.[120] Al in 1894 eisten de werklieden dat de HSM de lonen zou verhogen met vijftig procent en het premiestelsel zou afschaffen. Een deel van de loonsverhoging zou de afschaffing van het premiestelsel compenseren. Maar per saldo zou het vaste loon flink stijgen.[121] De directie ging niet in op het voorstel en bij de Centrale Werkplaats stegen de lonen tot 1903 niet. Op dat moment bestond daarom het beeld dat er in de particuliere fabrieken meer werd betaald.[122] Ingenieur Sloot verdedigde zich tegen deze beschuldiging tijdens de enquête van 1903. Uit een door hem aangeleverde tabel blijkt dat sommige specialisten bij andere fabrieken minder verdienden. Maar vuurwerkers verdienden bij andere fabrieken bijna twee gulden per week meer dan collega's bij de Centrale Werkplaats.[123] In hetzelfde interview toont Sloot begrip voor de klachten. Hij deelt mee dat hij van plan is de lonen met ingang van november 1903 met 18 tot 28 procent te verhogen en de premies op het stukwerk met een vergelijkbaar percentage te verlagen. Uit het personeelsregister blijkt dat deze loonsverhoging inderdaad is doorgevoerd. Bovendien werden in mei 1904 opnieuw de lonen verhoogd.[124] Het lijkt erop dat de staking

van 1903 tot effect had dat Sloot in elk geval gedeeltelijk aan de eis uit 1894 – het afschaffen van premies op stukwerk – gehoor heeft gegeven.

3.7 Werktijden en vrije dagen

Het weekloon ging na de staking van 1899 uit van een tienurige werkdag en zesdaagse werkweek.[125] Alleen op zaterdag mochten werklieden een uur eerder stoppen met werken om aan te sluiten in de rij voor het administratiegebouw waar ze hun loon konden ophalen. Het werk begon 's morgens om zeven uur. Werklieden kwamen bij de portier langs het penningrek, waar zij hun penning op het bord hingen zodat kon worden gecontroleerd of zij aanwezig waren.[126] Om twaalf uur moest iedereen het terrein verlaten om thuis warm te eten. De werklieden namen de penning dan mee naar huis. Om twee uur werd iedereen weer terugverwacht, waarna de mannen opnieuw vijf uur werkten, tot zeven uur 's avonds.

De werktijden waren in 1891 ongunstiger. Toen moesten werklieden nog werken van zes uur 's morgens tot acht of negen uur 's avonds. Ook de schafttijd was korter: van twaalf tot half twee. De werktijden liepen overigens per soort werk en werknemer uiteen. Voor vrouwen golden in 1891 bijvoorbeeld veel kortere werktijden, zodat zij ook hun verantwoordelijkheid thuis konden nemen.[127] Op de stelplaatsen en de wagenmakerij was de eindtijd negen uur, terwijl de bankwerkers om acht uur ophielden. Op de draaierij moest de directie daarentegen nachtploegen inzetten om het werk af te krijgen. Dat kwam door een tekort aan draaibanken en de groei van de hoeveelheid werk.[128] Na de inrichting van nieuwe werkplaatsen met voldoende draaibanken in 1892/1893 zijn de nachtploegen weer opgeheven.

In principe waren alle werklieden vrij op zon- en feestdagen. Alleen in noodgevallen werkten zij ook op zondagen. De werklieden mochten niet zomaar vrij nemen, maar vrije dagen waren voor de werklieden ook problematisch. Niet werken betekende immers geen loon. Dus niet alle werklieden stonden te juichen toen ze tijdens de feestdagen een verplichte vrije dag kregen. In 1898 besloot de directie dat het loon op dergelijke dagen zou worden doorbetaald.[129]

3.8 Pensioen- en ondersteuningsfondsen

Als een werkman ziek, oud of overleden was, waren er geen inkomsten meer voor zijn gezin. Arbeiders gingen zich daarom tegen dit soort tegenslagen verzekeren. De directie van de werkplaats had een eigen fonds opgericht, waarbij inspraak van de werklieden over het beleid van het fonds niet werd gewaardeerd. In 1884 richtten zij daarom zelf 'Archimedes' op, waarvan de meeste werklieden (ook) lid werden. Onder deze druk had de directie in 1887 ook in het eigen fonds een vertegenwoordiging van de werklieden opgenomen.

Om misbruik te voorkomen mocht een werkman naast het fonds op de Centrale Werkplaats nog maar lid zijn van één ander ziekenfonds. Naast Archimedes bestonden er soms onderlinge fondsen per werkplaats. Zo hadden de zadelmakers hun eigen fonds. In deze kleine fondsen was er onder de werklieden meer sociale controle en invloed dan in de grote fondsen. Hoewel werklieden inspraak in de jaren '80 zo belangrijk vonden dat ze een eigen ziekenfonds oprichtten, nam de belangstelling voor inspraak door de leden van het fonds geleidelijk af. Op de jaarvergadering van Archimedes in 1902 kwamen slechts 25 van de ruim 800 leden opdagen. Het bestuur van Archimedes dreigde daarop het fonds bij het fonds van de Centrale Werkplaats onder te brengen.[130]

Ambtenaren en beambten – directie, opzichters en administratief personeel – stonden ingeschreven in het (verplichte) landelijke pensioenfonds van de maatschappij.[131] Dat gold niet voor de werklieden. Pensioen was voor de werklieden geen recht, maar een gunst. In vrijwel alle gevallen droeg de Centrale Werkplaats bij in het levensonderhoud na pensionering, maar het kwam voor dat de directie van deze bijdrage afzag.[132] De directie vond dat zij het recht had om hierover te beslissen omdat werklieden geen premie afdroegen voor een oudedagvoorziening. Er werd daarom ook niet gesproken van een 'pensioen' maar arbeiders kregen 'een toelage' of 'onderstand' zodra ze ophielden met werken. Bij het bepalen van de hoogte van de toelage ging de administratie uit van het gemiddelde loon van de laatste drie jaar en het aantal dienstjaren.[133]

Pensionering kon plaatsvinden als een medewerker niet langer in staat was om zijn werk uit te voeren, meestal omdat hij daarvoor te oud was. Maar arbeidsongeschiktheid kwam ook voor. Siebren Reinalda werd in oktober 1901 gepensioneerd vanwege een aandoening aan zijn handen, waardoor hij niet langer als vuurwerker kon functioneren. Hij was pas 42 jaar oud en kreeg voortaan 3,40

gulden onderstand per week. Om zijn inkomen aan te vullen, opende hij een kruidenierswinkel.[134]

De directie van de Centrale Werkplaats hield werklieden zo lang mogelijk in dienst. Toen Van Noorduijn in 1896 zijn vijftigjarig jubileum vierde, was hij bijna 67 jaar oud. Met pensioen gaan kon alleen als de opzichter het goed vond: deze bepaalde immers of er een toelage zou worden toegekend. Bovendien was de toelage lager dan het loon. Het is dus onduidelijk of Van Noorduijn met pensioen wilde of niet. De vraag mocht, aldus Hofland in een kritisch verslag in de krant, tijdens het jubileum niet hardop gesteld worden.[135] Tijdens het vijftigjarig jubileum van locomotiefbankwerker Jan van Oploo in 1899 was dit anders. Hier werd de hoop uitgesproken dat "de H.IJ.S.M., waaraan gij van uw twaalfde jaar af uw leven hebt gewijd, u spoedig eenen goeden en rustigen ouden dag mag schenken."[136] Het mocht niet zo zijn. In 1903 werkten Van Oploo en Van Noorduijn beiden nog steeds bij de werkplaats. Of het nog verantwoord was om iemand op hoge leeftijd in te zetten werd door sommige werklieden ernstig betwijfeld.[137]

3.9 Gezondheid en veiligheid

Op de Centrale Werkplaats was al vroeg speciale aandacht voor veiligheid. Veel ongelukken ontstonden door de draaiende onderdelen in de hal. De draaibanken werden via stangen en banden vanuit een centrale plaats aangedreven door een vaste stoommachine. Werklieden konden hierdoor bekneld raken. Eind jaren '80 was er daarom een soort noodrem die het mogelijk maakte de gehele installatie te stoppen door "het twee maal omdraaien van een kruk [slinger]".[138]

De Arbeidswet van 1889 voorzag onder meer in de invoering van een arbeidsinspectie. Ingenieur Sloot moest door deze wet vrijwel dagelijks melding maken van ongevallen. Het trok de speciale aandacht van de nieuw aangestelde arbeidsinspecteur en zijn kritische bezoeken hadden effect.[139] Het viel een medewerker in 1891 in ieder geval op dat de laatste jaren veel extra veiligheidsmaatregelen waren getroffen.[140] Zo installeerden de leiding bijvoorbeeld bellen die de machinist van de vaste stoommachine het signaal gaven de machine te stoppen.[141] Alle voorzorgsmaatregelen ten spijt werd de Centrale Werkplaats in 1899, zoals hierboven beschreven, toch getroffen door een ernstig ongeval, waarbij twee werklieden werden overreden door een locomotief.

Het werken op de werkplaats kon ongezond zijn, zoals we zagen bij Siebren Reinalda. Hij ontwikkelde vanwege het werken met vuur en water een aandoening aan zijn handen. Pensionering was in dergelijke gevallen niet gegarandeerd. De directie onderzocht eerst of ze de werkman konden inzetten op een andere afdeling. Als dat zo was, moest hij mogelijk genoegen nemen met een lager loon.[142] Reinalda had het echter goed voor elkaar. Hij kreeg een bescheiden toelage van de werkplaats en kon zijn inkomen daarnaast aanvullen als kruidenier.

3.10 Woonomstandigheden

Een belangrijk deel van het inkomen van de werkman ging op aan de huur van zijn woning. Huren varieerden van 2,50 tot 3 gulden per week.[143] Maar wat kon een huurder daarvoor verwachten?

De eerste huizen die voor de arbeiders van de werkplaats werden gebouwd waren erg bescheiden. Van Noorduijn woonde bijvoorbeeld aan het zogenaamde Hofje van Severijnse, op een paar minuten lopen van de werkplaats. Het huis was eigendom van een huisjesmelker, genaamd Severijnse, die als particulier huisbaas met verhuur een inkomen verwierf. De huizen waren aan het begin van de jaren 1880 nieuw gebouwd en golden op dat moment als heel goed. Op de begane grond was een woonkamer van 2 bij 3 meter met een bedstede, een keuken, een toilet – dat wil zeggen een ton die één of twee keer per week door de gemeente werd verwisseld – en de deur naar een buitenplaatsje. Met een trap naar boven kwam men op de zolder waar de bewoner zelf kamertjes, al dan niet met bedstedes kon timmeren.[144]

In steeds meer gevallen namen de werklieden zelf het initiatief om huizen te gaan bouwen. Zij richtten coöperaties op die hele huizenblokken tegelijk lieten neerzetten. De directie van de werkplaats bood daarbij financiële steun en zij deed dit bewust om "de denkbeelden van de internationale arbeidersbeweging" tegen te gaan.[145] Zo leende de werkplaats honderdduizend gulden uit tegen een rente van 3% voor de bouw van 48 woningen onder de voorwaarde dat de bewoners bij de werkplaats werkzaam waren.[146] In 1899 richtte een groep werklieden een woningbouwcoöperatie op die huizen bouwde aan onder meer de Zuidpolderstraat. En met succes: sommige van deze huizen staan er nog.

De huizen van dit soort coöperaties hadden een vergelijkbare indeling als de particulier uitgebate huizen aan het Hofje van Severijnse, maar waren ruimer van

opzet. De kamers waren twee tot drie keer zo groot. Bewoners van de huizen – leden van de coöperatie – betaalden volgens de algemene mening een bescheiden huur in verhouding tot wat ze ervoor kregen.[147] Een deel van het bedrag schreef de penningmeester van de coöperatie in een spaarboekje, waardoor de huurder een bedrag spaarde dat hem in staat stelde om het huis in de toekomst van de coöperatie te kopen. De meesten haalden dat niet, maar een klein vermogen bouwden zij er wel mee op.[148] Het aantal coöperaties liep in de eerste jaren van de twintigste eeuw nog verder op.[149] In 1903 woonden naar schatting 400 tot 500 van de werklieden van de werkplaats in een huis van een coöperatie.[150]

3.11 Levensmiddelen en vrijetijdsbesteding

Arbeiders organiseerden zich behalve voor de bouw en het onderhoud van huizen, ook in coöperatieve winkelverenigingen. De leden van een winkelvereniging kochten dan gezamenlijk levensmiddelen in, met een kapitaaltje dat was opgebouwd met de contributies of een bedrag dat in een keer op een boekje was gestort. Het bedrag dat een deelnemer stortte, bepaalde de winst die de vereniging aan hem uitkeerde.[151] Het aantal winkelverenigingen in Haarlem – twee in getal – stond in schril contrast met het aantal bouwverenigingen. Slechts enkele honderden arbeiders in Haarlem organiseerden zich op deze manier om de kosten van levensonderhoud te drukken.[152]

Minder werken maakte het voor werklieden mogelijk om naast het werk aan sport of cultuur te doen.[153] Een aantal van deze activiteiten organiseerden zij in verenigingsverband. Aan de werkplaats richtten zij muziek- en zangverenigingen op. Enkele hooggeplaatste werklieden ondersteunden deze initiatieven met financiële bijdragen.[154] In een aantal gevallen zetten de werklieden de muziek in op bijeenkomsten van vakbonden. In 1903 hield de politie enkele van deze verenigingen extra in de gaten, omdat zij vermoedde dat er sprake was van een dekmantel waaronder "de meest bekende sociaal-democraten en anarchisten en daaraan verwanten" hun acties voorbereidden.[155]

3.12 Conclusie

In Haarlem ontstond vanaf het begin van de jaren '80 een gevarieerd palet aan verenigingen waarin de lotsverbetering van de werkman centraal stond. De Haarlemse

afdelingen van respectievelijk de Socialistenbond (sinds 1880) en SDAP (1895), Patrimonium (1882), ANWV (1886) en de RK Volksbond (1889) vormden in 1903 de maatschappelijke structuur waarin de spoorwegstaking zich afspeelde.

De organisaties werkten in de jaren '90 veel samen bij het bereiken van hun doelstellingen. Er ontstond een Particuliere Arbeidsraad, nog voordat de landelijke overheid de Kamers van Arbeid bij wet ging stimuleren. Vakbonden trokken gezamenlijk op in het Haarlemsche Arbeidssecretariaat (HAS). Moeizamer was de verhouding met het concurrerende, 'syndicalistische' Plaatselijke Arbeidssecretariaat (PAS). Voor verkiezingen organiseerden progressieve verenigingen en organisaties zich met succes in de 'Volkskiesvereniging'. Zo kwamen in 1899 de eerste werklieden in de gemeenteraad.

Deze inspanningen leidden in de jaren '80 en '90 tot belangrijke verbeteringen in het lot van de werkman. We kunnen dat in detail zien aan de Centrale Werkplaats in Haarlem, waar de omstandigheden in 1903 duidelijk waren verbeterd ten opzichte van 1880. De eerste verbeteringen hadden betrekking op de ziekenfondsen. De werkplaatsdirectie richtte begin jaren '80 een ziekenfonds op, maar de werklieden begonnen liever hun eigen fondsen, om zelf controle te houden. Vervolgens kon de directie niet achterblijven en gaf werklieden meer invloed op het fonds. Rond 1890 verbeterde ook de veiligheid op de werkplaats. Allerlei voorzieningen maakten het mogelijk de installaties uit te schakelen in geval van nood. Ten derde dwongen de werklieden onder leiding van Siebren Reinalda af dat de tienurige werkdag, die was vastgelegd in het reglement, ook echt maar tien uur duurde. Daarnaast ging de werkplaatsdirectie voor verplichte vrije dagen toch een dagloon uitkeren. En ten slotte namen werklieden het initiatief hun woonsituatie te verbeteren. Zij richtten – soms met ondersteuning van de werkplaatsdirectie – woningcorporaties op. In 1903 woonde een derde van de werklieden van de werkplaats mooi en goedkoop in een huis van een coöperatie.

Toch was er nog steeds wat te winnen. We onderkennen vier strijdpunten. Ten eerste: de willekeur bij straffen en boetes was niet verbeterd. Het aantal straffen nam wel af, waarschijnlijk omdat werklieden zich steeds meer aan de regels gingen houden. Ook bij premies was de willekeur een belangrijk geschilpunt. De regels waren oneerlijk en de haastige spoed die het uitlokte, werd gezien als belangrijke oorzaak van een ernstig bedrijfsongeval in 1899. Ten derde waren de kale lonen te laag, zeker bij werklieden in de vuurwerkerijen. Terwijl andere fabrieken in de stad duidelijk meer

waren gaan betalen, bleven de lonen in de Centrale Werkplaats achter. Ten slotte was een pensioen nog steeds niet gegarandeerd. Ondanks de verbeteringen stond het leven van de werkman aan de Centrale Werkplaats nog steeds in het teken van een laag loon en onzekerheid.

De werklieden hadden echter nog een belangrijker probleem: ze voelden zich niet serieus genomen. In veel discussies over arbeidsomstandigheden werd niet naar hen geluisterd. De wijze waarop de directie hen behandelde in discussies over werktijden of veiligheid en de willekeur bij het toekennen van boetes en premies zorgden voor veel boosheid. Het *Grievencahier* van 1891 drukte het als volgt uit: "Er is niets wat beleediger tegen het rechtsgevoel indruischt, dan de onderworpenheid aan personen, die als eigen rechters tegen ons optreden."[156]

4 De spoorwegstaking bij de Centrale Werkplaats

De groei van het aantal werklieden en de vergaande specialisatie van de werkzaamheden aan Centrale Werkplaats gingen vanaf 1880 gepaard met een geleidelijke verbetering van hun arbeidsomstandigheden. Dit kan niet los gezien worden van de toenemende zelfbewustzijn en organisatie van de werklieden zelf. Onder andere nam de veiligheid toe, kregen werklieden de beschikking over ziekenfondsen en daalde de lengte van de werkdag tot 10 uur per dag. Ondanks die verbeteringen was er in 1903 nog genoeg reden voor onvrede: werklieden werkten gedeeltelijk voor stukloon en voor premies. Dit bevorderde willekeur in de beoordeling en leidde tot een onverantwoord hoog werktempo waardoor ongelukken op de loer lagen. Bovendien: de lonen bleven achter, terwijl werklieden in de metaalindustrie steeds belangrijker werden in de moderne Nederlandse economie. Staken bleek een nuttig middel om tot verbetering van hun situatie te komen. Na de spoorwegstaking in januari 1903 wilde de regering het staken echter verbieden en zag de werkman zijn belangrijkste wapen – de werkstaking – in gevaar komen. In een ultieme poging om dit te voorkomen, organiseerden verschillende vakbewegingen gezamenlijk een nationale staking. Werklieden bij de werkplaats staakten daarbij meer dan in andere delen van Nederland.

4.1 Januari: de eerste staking

De gebeurtenissen van 1903 vonden hun oorsprong in de havens van Amsterdam. Hier weigerden begin januari werklieden van transportbedrijf Müller & Co goederen in ontvangst te nemen van arbeiders die geen lid waren van een vakbond. Müller & Co reageerde met ontslag en vervangende arbeiders, 'onderkruipers' genoemd, waren nodig om de goederen te kunnen blijven lossen. De geloste goederen golden vervolgens echter als 'besmet': veel arbeiders in de vervoersketen weigerden deze goederen verder te verwerken. Als in een kettingreactie hoorden steeds meer spoorwegmedewerkers van de staking en toonden zich solidair. Op vrijdag 30 januari staakten er zoveel dat ook het reizende publiek er last van kreeg. De lokale vakverenigingen en de Nederlandsche Vereeniging van Tram- en Spoorwegpersoneel (de 'NV') namen de

organisatie van de actie op zich en riepen voor zaterdag 31 januari voor Amsterdam een algemene werkstaking uit met als doel al het treinverkeer van en naar de hoofdstad onmogelijk te maken. De oproep had succes. Op zaterdag stond heel het raderwerk stil.[157]

De bedoeling van de bonden was om treinen te laten rijden tot aan het laatste station vóór Amsterdam Centraal. Dat lukte. Vanuit de richting Haarlem was Sloterdijk de laatste halte, maar het gerucht ging dat het publiek daar alsnog gemakkelijk met de speciaal ingezette omnibussen naar het centrum van Amsterdam kon, waardoor het effect beperkt bleef. De organisatie eiste daarom dat de HSM haar treinen niet verder zou laten rijden dan Haarlem. Zo niet, dan zouden werklieden ook in Haarlem het werk neerleggen. De HSM ging niet op de eis in, zodat aan het eind van die zaterdagmiddag ook de werklieden op het station van Haarlem overgingen tot staking.[158] Beroemd is het verhaal van het Tweede Kamerlid Frederik Hugenholtz van de SDAP. Hij functioneerde bij de staking als schakel tussen de stationschef en de stakers en bepaalde daardoor min of meer welke trein wel en welke niet mocht doorrijden. Het leverde hem de bijnaam 'stationschef van Haarlem' op.[159]

De Raad van Administratie – dat wil zeggen de directie – van de HSM was met handen en voeten gebonden. De wet schreef voor dat de HSM alle goederen moest vervoeren die zij kreeg aangeboden. Aan die verplichting kon ze alleen maar voldoen door de eisen van de arbeiders onmiddellijk in te willigen. Maar daar voelde de directie weinig voor. Daarom vertrok zij per trein naar Den Haag voor een audiëntie bij de verantwoordelijke minister van Waterstaat, De Marez Oyens. Hem wilde ze verzoeken tijdelijk ontheven te worden van deze wettelijke verplichting. De trein met deze delegatie – die langs Haarlem kwam – werd doorgelaten richting Den Haag. Tijdens de audiëntie bleek de minister echter onverbiddelijk: de wet was de wet en dat het personeel van de HSM niet wilde werken, was het probleem van HSM. De Marez Oyens vond dat hij niet gerechtigd was een positie in te nemen ten opzichte van een particuliere onderneming en haar werklieden. Zonder resultaat reisde de Raad van Administratie die zaterdagavond weer terug naar Amsterdam, waar de spoorwegorganisaties zich inmiddels voorbereidden op uitbreiding van de staking. Niet alleen Amsterdam moest plat, maar heel het land. De trein van de directie kwam niet verder dan Haarlem. De leden van de Raad moesten verder per rijtuig naar Amsterdam waar ze pas laat arriveerden. Hun verzet was gebroken. Terug in Amsterdam gaven ze toe aan alle eisen van de vakbeweging: besmette goederen

zouden niet meer vervoerd worden, personeel dat gedurende de staking ontslagen was wegens werkweigering zou weer worden aangenomen. Maar het belangrijkste was: daar waar de HSM aanvankelijk de vakbeweging niet erkende en formeel niet op hun verzoeken reageerde, werd de vakbeweging met het toegeven aan de eisen nu eindelijk erkend. De staking was gewonnen door de arbeiders. Zondagmorgen 1 februari ging iedereen weer aan het werk.[160]

4.2 Wordt staken verboden?

In Haarlem had alleen het personeel op het station met de staking te maken gehad. De werklieden aan de Centrale Werkplaats boden op zaterdagmiddag wel aan de staking te steunen, maar daar was het niet van gekomen. Toch maakte zich na deze gewonnen staking een euforische stemming van hen meester. Dat leidde ertoe dat ook op de Centrale Werkplaats de gedachte postvatte dat dit een geschikt ogenblik was om de bestaande grieven nog eens naar voren te brengen. Een werkstaking was een effectief middel gebleken om eisen kracht bij te zetten: was dit niet het moment om door te pakken? Al tijdens de vergadering op zondagochtend, waarin het opheffen van de staking werd toegelicht, pleitten de aanwezige werklieden ervoor om eisen aan de directie te formuleren over de afschaffing van het premie- en stukwerk.[161]

Niet alleen op de werkplaats in Haarlem werden oude grieven en nieuwe wensen naar voren gebracht, overal laaide de strijdlust op. Zo sterk zelfs dat werkgevers en autoriteiten bang werden voor het ontstaan van een revolutionaire situatie. Tot dan toe had de Nederlandse regering zich afzijdig gehouden, maar in de loop van de week, kwam de regering in actie. De regering bestond sinds 1901 uit een coalitie van protestanten en katholieken, onder leiding van Abraham Kuyper. Na enige aarzeling koos de premier voor een harde koers: op donderdag 5 februari werden de dienstplichtigen van de lichtingen 1900, 1901 en 1902 uit groot verlof naar de kazernes teruggeroepen. Het militaire apparaat moest op sterkte zijn voor het geval dat de zaken uit de hand zouden lopen.[162] Ondertussen riepen verschillende opiniemakers in de pers en conservatieve politici op tot het instellen van een wet die staken bij de spoorwegmaatschappijen zou verbieden. Kuyper liet zich overtuigen en schreef aan een wetsvoorstel. Ondanks pogingen om de werkzaamheden geheim te houden, ging al gauw het gerucht dat Kuyper deze 'worgwetten' ter stemming wilde brengen in de Tweede Kamer. Een staking was voor arbeiders echter vrijwel het enige middel

was om iets in de arbeidsvoorwaarden te verbeteren. Het hoefde geen verbazing te wekken dat de vakbeweging hiertegen te hoop zou lopen. Het hoofdbestuur van de Nederlandsche Vereeniging kwam een week later op zondag 8 februari bij elkaar in Utrecht (afbeelding 4.1). Zij riep werklieden op, zich gereed te houden voor een nieuwe staking.[163]

Op dezelfde dag kwamen veel werklieden samen om de situatie te bespreken. Overal in Nederland stroomden de zalen vol. In Haarlem organiseerde het revolutionaire Plaatselijke Arbeiderssecretariaat en het moderne Haarlems Arbeiderssecretariaat een 'meeting' in St Bavo, het zalencomplex aan de Smedestraat (afbeelding 4.2), samen met de Bond van miliciens (dienstplichtigen) en oud-miliciens. Het Tweede Kamerlid Frederik Hugenholtz, een week eerder nog 'stationschef van Haarlem', sprak daar de zaal toe. Hij zei tegen de dienstplichtigen dat "hij [erop] vertrouwde dat de opgeroepenen gezond verstand genoeg zouden hebben om te weten wat hun te doen stond" als zij commando kregen te vuren op hun medearbeiders.[164]

De volgende dag, maandag 9 februari sprak in Haarlem Henriette Roland Holst, prominent lid van de SDAP. Deze bijeenkomst was al eerder gepland, maar ging nu natuurlijk over "de beteekenis der staking voor de Nederlandsche arbeidersbeweging". Het zalencomplex St. Bavo zat weer vol. Roland Holst riep de arbeiders op, zich te organiseren en te luisteren naar de door henzelf gekozen leiders van de vakbonden. Regering en werkgevers moesten blij zijn met deze organisatievorm. "Voor de bourgoisie, die nu opgeschrikt is en bang geworden, toen ze zag, welk een kracht de arbeiders ontwikkelden, valt uit de deugdelijkheid der organisatie te leeren, dat hetzelfde vertrouwen dat de arbeiders aan 't staken bracht, hen ook weer aan 't werk heeft gebracht, zonder verwijl, in volle gehoorzaamheid", aldus Roland Holst.[165]

Dit was tegen het zere been van Hendrik Blaauw, een vooraanstaand anarchist in Haarlem. Blaauw ergerde zich in de discussie die zich na de toespraak ontspon, aan de 'tyrannie van de sociaal-democraten'. Roland Holst verdraaide volgens hem de feiten door de organisatie van de arbeiders de belangrijkste factor in het succes van de staking te noemen. Hij geloofde juist dat 'het anarchistische element bij de spoorwegarbeiders het sterkste was', want 'als dit niet het geval was geweest, zou er van de staking niets terecht zijn gekomen.' En helemaal ongelijk kon je hem daarin niet geven. De staking begon immers spontaan en pas daarna raakten de vakbonden bij de staking betrokken. Het was zelfs zo dat lang niet alle socialisten en vakbondsleiders enthousiast waren over al die spontaniteit.[166]

Afbeelding 4.1: Hoofdbestuur van de NV op 8 februari 1903

De eerste persoon links op de achterste rij is Siebren Reinalda. Bron: Braambeek 1936, p. 122

Afbeelding 4.2: De grote zaal in zalencomplex Sint Bavo aan de Smedestraat (1905)

In deze zaal organiseerde de vakbeweging vele bijeenkomsten. Nu: voorheen Toneelschuur. Bron: Noord-Hollands Archief (https://hdl.handle.net/21.12102/d2df6ac1-5a42-485c-8c57-d630db160c70)

Op dinsdag 10 februari moesten de dienstplichtigen zich op de kazernes melden. In Haarlem kwamen die dag driehonderd soldaten aan. Al zingend trokken dertig van hen door de stad om toch op enige manier hun ongenoegen te laten blijken. Maar aangekomen bij de kazerne vielen ze stil.[167] Slechts tien dienstplichtigen bleken, vanwege ziekte of een andere goede reden, niet te zijn verschenen. Dienstplichtigen – veelal zelf arbeiders – kwamen dus niet in opstand. Dat was de socialisten ook niet ontgaan. Op een geheime vergadering van het partijbestuur van de SDAP, de fractie uit de Tweede Kamer en de leiders van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel (NV) zou Roland Holst vragen of een staking tegen de gevreesde voorstellen van Kuyper effectief zou zijn. Oudegeest, voorzitter van de NV, antwoordde: 'De boel zal in een halve dag worden neergeschoten.'[168]

4.3 Overleg op de Centrale Werkplaats

Ingenieur Louis Sloot, de Chef der Werkplaats, deed een poging om tenminste in zijn eigen omgeving een dreigend conflict te bezweren. Hij liet in zijn werkplaats biljetten aanplakken met de oproep om bezwaren over het loon te melden bij de directie.[169] Vervolgens ontbood de ingenieur per afdeling enkele werklieden. Van hen mochten er twee in Amsterdam bij de voorzitter van de Raad van Administratie Van Hasselt hun wensen kenbaar maken. Een van de werklieden was echter lid van een vakbond en weigerde: hij vond dat dit recht was voorbehouden aan de bestuurders van de vakbond. De ongeorganiseerde werkman ging op aandringen van Sloot wel op het aanbod in.[170]

Nu de directie van de HSM blijkbaar open stond voor een gesprek, organiseerden de spoorwegverenigingen een bijeenkomst in zalencomplex St Bavo waar ze onderling overeenstemming probeerden te bereiken over de te stellen eisen. De bijeenkomst was verdeeld over twee avonden: maandag en dinsdag 16 en 17 februari. De aanwezigen waren het er snel over eens dat de eisen door de NV aan de directie kenbaar moesten worden gemaakt en niet door ongeorganiseerde werklieden. Daartoe wilden de vakbondsbestuurders eerst alle wensen en eisen uit het gehele land verzamelen en als één geheel met de directie van de HSM bespreken. De ongeorganiseerde werkman die uiteindelijk wel met Van Hasselt had gesproken, kreeg geen spreektijd om verslag te doen van zijn ontmoeting.

De leden kozen dus een principiële koers als het ging om de rol van de NV. Zij hanteerden de 'moderne' methode, die georganiseerde vertegenwoordiging van

de arbeiders voorstond. De directies van de HSM in het algemeen en de Centrale Werkplaats in het bijzonder sloten de NV als gesprekspartner echter uit. Zij wilden alleen in gesprek met de ongeorganiseerde werkman. Sloot was het kennelijk niet eens met Henriette Roland Holst die had gezegd dat hij blij moest zijn met de disciplinerende organisatie van zijn werklieden.

Opvallend is dat de looneis die de werklieden formuleerden, niet afweek van het voorstel dat de SV, eerste vakbond van spoorweglieden in Haarlem, al in 1894 deed.[171] De lonen moesten met 50% toenemen en dan kon het premieloon worden afgeschaft. Per saldo kwam dat neer op een loonsverhoging van 'slechts' 22%.[172] Het premiestelsel was de werklieden aan de werkplaats al jaren een doorn in het oog en afschaffing daarvan was het belangrijkste doel van hun strijd.

Toeval of niet: dezelfde dag klonken in de gehele stad de salvo's van militairen, bezig om zich voor te bereiden op wat eventueel zou komen.[173] De burgemeester gaf opdracht een lijst op te stellen van de 'meest bekende sociaal-democraten, anarchisten en daaraan verwanten'. De verantwoordelijk ambtenaar nam zowel de politieke vertegenwoordigers in gemeenteraad en Tweede Kamer, als bestuursleden van alle verdachte organisaties in de lijst op. Hij gaf de personen die op de Centrale Werkplaats werkten een aparte markering.[174] Kennelijk stond de werkplaats bekend als een socialistisch bolwerk.

4.4 Landelijk en plaatselijk Comité van Verweer

Hoe het zou zijn afgelopen met de eisen van de werklieden zullen we nooit weten. De eisen hebben de directie nooit bereikt, omdat landelijke ontwikkelingen de overhand kregen. Op vrijdagavond 20 februari kwamen vertegenwoordigers van verschillende bonden bij elkaar in het gebouw van de diamantbewerkersbond te Amsterdam. Die avond richtten zij daar het 'Comité van Verweer' op. Dat moest de weerstand organiseren tegen de antistakingswetten waarvan ze vermoedden dat Kuyper ze aan het voorbereiden was. In het Comité gingen aanhangers van zowel de 'moderne' als de 'revolutionaire' methode samenwerken. In totaal zaten er zeven vertegenwoordigers in van vakbonden en politieke partijen van allerlei soorten: twee bestuursleden van de NV namens het spoorwegpersoneel, twee werklieden namens de havenarbeiders, en daarnaast vertegenwoordigers van de vakbondenfederatie Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS) en de SDAP. De zevende plek was voor een

vrije socialist.[175] De bestaande verschillen van inzicht over strategie en methoden werden tijdelijk terzijde geschoven, al vertrouwden de leden van het Comité elkaar onderling niet helemaal.

De vrees van de vakbondsbestuurders dat de regering plannen voorbereidde om staken bij de spoorwegen te verbieden, bleek terecht. Het ministerie Kuyper was vrijwel meteen na de eerste staking begonnen met het ontwerpen van een wetsvoorstel. Op woensdag 25 februari presenteerde het kabinet de plannen aan de Tweede Kamer met een verklaring van Kuyper zelf. Op dezelfde dag rondde het Comité van Verweer de plannen af voor een tegenzet.[176] De nieuwe wet zou stakingen door treinpersoneel verbieden dus wilde men in eerste instantie juist spoorwegpersoneel oproepen om te staken. Vervolgens zouden andere vakbonden zich daarbij moeten aansluiten, met een algemene werkstaking als resultaat.

De eerste woede over de 'worgwetten' of 'muilkorfwetten' richtte zich op de collega-arbeiders die zich niet solidair verklaarden met hun proletarische broeders maar met de regering. Een deel van de – meestal katholieke en protestantse – arbeiders voelde zich namelijk helemaal niet aangesproken door de arbeidersbeweging. Een dag na de oprichting van het Comité van Verweer, op zaterdag 21 februari, richtten hun vertegenwoordigers het 'Comité van Verdediging' op. Dit Comité riep de arbeiders op de autoriteiten te blijven accepteren en niet tot staking over te gaan.[177] De voorstanders van de regering werden op straat lastiggevallen door de tegenstanders.[178] Het was voor ingenieur Sloot aanleiding om nog eens publiekelijk duidelijk te maken dat werkwilligen "te allen tijde beschermd en gehandhaafd zullen worden".[179]

Het Comité van Verweer bereidde intussen een landelijke protestdag voor op zondag 8 maart, met in het achterhoofd de mogelijkheid om in de nacht van 8 op 9 maart de staking uit te roepen. In veel steden ontstonden plaatselijk Comités van Verweer die lokaal de acties gingen vormgeven. In Haarlem gebeurde dit op vrijdag 27 februari. In het plaatselijke Comité kwamen negen personen: drie leden van de Haarlemse afdeling van de NV, twee van het Haarlemsche Arbeidssecretariaat, twee namens het Plaatselijk Arbeidssecretariaat, één van de SDAP en één van de Vrije Socialisten.[180] Daarmee hadden de aanhangers van de moderne methode in het Haarlemse Comité van Verweer de overhand. Samen met het lid namens de Vrije Socialisten telde de radicale stroming slechts drie vertegenwoordigers.

Wie er nu precies zitting hadden in het Comité in Haarlem is overigens moeilijk te reconstrueren. Wellicht wilde een deel van de leden het graag geheim houden. Als

secretaris trad Jan Gerritsz naar buiten. Zijn woonadres aan de Kenaustraat gold als correspondentieadres. Het is aannemelijk dat ook Siebren Reinalda in dit Comité zitting had, wellicht zelfs als voorzitter. Naast de naam van Gerritsz bestaat alleen zekerheid over het lidmaatschap van Hendrik Blaauw namens de Vrije Socialisten.[181] Blaauw was voorzitter van 'De Dageraad', een vereniging voor vrij-denkers.[182]

Als eerste daad organiseerde het Plaatselijk Comité een bijeenkomst op zondag 1 maart. Daar kwamen niet de minsten. Als spreker traden SDAP-voorman Pieter Troelstra op, maar ook A.W. Ammerlaan, voorzitter van het NAS en Maurits Mendels, journalist en propagandist namens de SDAP in Zaandam.[183] Haarlem ontving dus de landelijke kopstukken, waaruit we concluderen dat de nationale organisaties Haarlem beschouwden als een belangrijk bolwerk. Opnieuw verschenen honderden – naar verluidt zelfs 1800 – arbeiders om hun leiders te horen spreken.[184] Reinalda vatte de gebeurtenissen in zijn openingsspeech nog eens samen: "Jaren lang is aan alles wat patronaat was, kenbaar gemaakt om zich met de toestanden der arbeiders te bemoeien. Steeds hebben zij alle verzoeken met minachting van de hand gewezen. Toen is de groote staking gevolgd, waardoor alle slapers wakker zijn geschud."

Vervolgens blikte Troelstra terug op de afgelopen tien jaar en haalde daarbij onder meer het ontslag van Hofland in 1894 aan. Daar had alleen een staking iets aan kunnen doen, zei hij, zoals arbeiders nu aandacht kregen na de staking van eind januari: "Maakt dat wapen dus niet stomp, houdt het scherp, beschouwt het als onaantastbaar, verdedigt het tot den laatsten ademtocht." Mendels riep de werklieden op zich te organiseren: "hebt vertrouwen op uwe besturen, vertrouwt op de propagandisten". Voor het geluid van de (radicalere) NAS-voorzitter Ammerlaan is in de berichtgeving veel minder aandacht.

Het Plaatselijk Comité vroeg alle andere arbeiders om bij het uitbreken van de staking ook het werk neer te leggen. Comitéleden gingen om dat voor elkaar te krijgen de plannen in lokale vakbondsvergaderingen toelichten. Voor het einde van de week besloten zeven beroepsgroepen bij een oproep aan de algemene werkstaking deel te zullen nemen.

Het landelijke Comité van Verdediging, waarin de tegenstanders van een werkstaking waren verenigd, hield op woensdagavond 4 maart in Haarlem een tegenbijeenkomst in het Brongebouw in het Frederikspark. Hier riepen landelijke vertegenwoordigers van de tegenbeweging de toehoorders op zich vooral niet door oproerkraaiers te laten meeslepen. Naar deze samenkomst waren echter

ook veel voorstanders van een staking toegestroomd. Toch verliep alles zonder problemen. Hendrik Blaauw en Henri Polak, de beroemde oprichter van de diamantbewerkersbond, kregen gelegenheid om hun bezwaren tegen de worgwetten onder de aandacht te brengen. Blaauw bedankte de confessionele arbeiders ironisch voor "de gelegenheid, die ze het Comité van Verweer gaven om propaganda te maken (...) voor hetgeen het Comité van Verweer wenscht".[185]

4.5 De beweging verliest momentum

Het Plaatselijk Comité van Verweer was buitengewoon optimistisch over de kans op succes bij een staking in Haarlem, zo blijkt uit de opgave die zij deden aan het landelijk Comité.[186] Wel was de vraag of het op een staking zou uitdraaien. Een aantal leden in het Comité van Verweer zag een werkstaking vooral als een laatste redmiddel en hoopte op een uitweg, bijvoorbeeld door uitstel van de behandeling van de worgwetten. En wellicht zou van uitstel afstel komen. Een dergelijke oplossing van het probleem leek even mogelijk door interventie van D. Goedkoop, de directeur van Werf Conrad. Het kwam later bekend te staan als de 'kwestie Goedkoop'.[187]

In de Haarlemse Kamer van Arbeid hadden de arbeidersleden voorgesteld Kuyper te vragen de wetgeving op te schorten, totdat het door de regering toegezegde onderzoek naar de arbeidsvoorwaarden van het treinpersoneel zou zijn afgerond. De meeste werkgeversleden vonden dat geen goed idee, maar Goedkoop, directeur van de werf Conrad, liet Reinalda weten dat hij er wel voor voelde. Goedkoop stelde voor dat hij de Vereeniging van Nederlandsche Werkgevers zou proberen over te halen. Wel stelde Goedkoop als voorwaarde dat het landelijke Comité op korte termijn afzag van een werkstaking. De Vereeniging van Nederlandsche Werkgevers, waar Goedkoop in het bestuur zat, kon dan optreden als bemiddelaar tussen de regering en het Comité van Verweer.

Reinalda en Gerritsz, in Haarlem beiden actief in zowel de Kamer van Arbeid als het Plaatselijk Comité van Verweer, reisden met het voorstel naar het landelijk Comité in Amsterdam. SDAP-prominent Willem Vliegen kon niet al zijn mede-Comitéleden bereiken voor overleg, maar degene die hij bereikte, wilden wel op het voorstel van Goedkoop ingaan. Reinalda en Gerritsz keerden huiswaarts om dit Goedkoop mede te delen.

Op vrijdagavond 6 maart kwam het voltallige landelijke Comité van Verweer bij elkaar. Na een lange vergadering ging het Comité uiteindelijk toch niet akkoord

met het voorstel. Bovendien bleek ook Goedkoop geen steun te krijgen bij de werkgeversvereniging. Hij stelde het Comité voor direct contact op te nemen met de minister met de vraag om uitstel van de wetten totdat een enquête was afgerond. De werkgeversvereniging zou dit voorstel dan steunen, zij het met allerlei mitsen en maren. Het Comité vond dit niet acceptabel en telegrafeerde terug: "Mededeling ontvangen. Dank voor uwe bemoeiingen." En dat was dat.

De 'kwestie Goedkoop' stond symbool voor de verschillende stromingen binnen het Comité. De moderne leden van het Comité, met name Vliegen (namens de SDAP) en Oudegeest (namens de NV), wilden een algemene werkstaking eigenlijk uit alle macht voorkomen. Zij zagen het als een ultiem middel. De revolutionair ingestelde leden van het Comité leken echter sowieso op een staking aan te sturen. De twee klassieke bloedgroepen in de sociale beweging konden hun meningsverschillen maar met moeite overbruggen. Dit werd nog lastiger toen bleek dat de stakingsbereidheid in den lande niet overhield. Uit een peiling op donderdag 5 maart onder vertegenwoordigers in tientallen steden in Nederland bleek er verrassend weinig animo voor een staking. In Amsterdam wilden werklieden wel, maar in zowel Den Haag als Rotterdam verwachtte men nagenoeg geen stakers. In Haarlem schatte het plaatselijke Comité de kansen op deelname aan de staking hoog in. In Utrecht, oorsprong van de landelijke vakbeweging onder spoorwegmedewerkers, stond men niet positief tegenover staken.[188] Tijdens de vergadering van het landelijke Comité op vrijdag 6 maart in Amsterdam, waar ook de kwestie Goedkoop aan de orde kwam, was de spanning waarschijnlijk te snijden. Wat nu? Wie durfde de staking te laten doorgaan met het risico op een mislukking?[189]

Op zondag 8 maart kwamen in heel Nederland werklieden bijeen om de situatie te bespreken. In Haarlem spraken onder meer Van Erkel, lid van het landelijk Comité en Ter Laan, Tweede Kamerlid namens de SDAP. Om het publiek enigszins te spreiden waren de toespraken verdeeld over twee locaties, de zalencomplexen St Bavo en De Vereeniging. Ter Laan predikte in De Vereeniging het bekende verhaal van organisatie en staking als uiterste redmiddel. Van Erkel riep in St Bavo daarentegen op tot 'klasse-haat, die net zo lang moet worden aangekweekt, totdat er geene klasse meer bestaat.' Bovendien: 'Niet door Parlement, maar door het neerleggen van den arbeid alleen, kan het volk zijn kracht toonen en zijne billijke eischen ingewilligd krijgen.' Van Erkel verzamelde echter maar tweehonderd toehoorders. Naar Ter Laan kwamen volgens de krant tien keer zoveel mensen luisteren. Daarmee leken de Haarlemse

arbeiders het signaal af te geven in meerderheid de moderne strategie te steunen.[190] Dat zou betekenen dat het plaatselijke Comité de stakingsbereidheid van de Haarlemse werklieden te positief aan het landelijke Comité had voorgesteld.

De actiedag van 8 maart had de aftrap moeten zijn van de algemene werkstaking, maar inmiddels had de Tweede Kamer juist tot uitstel van de behandeling van de wetten besloten. Het aantal bijeenkomsten en de gespierde taal namen af. De overheid gebruikte de tijd om zich voor te bereiden. Ook de gemeente Haarlem nam haar maatregelen. Soldaten brachten de munitie van de schutterij over van de Amsterdamse Poort, naast de werkplaats, naar de kazerne.[191] Je wist immers maar nooit.

Ondanks het verlies van momentum, bleef het Comité van Verweer vasthouden aan het plan om een staking uit te roepen, zodra een aanleiding zich voordeed. Niet iedereen was het eens met deze strategie. Troelstra probeerde het gezicht van de arbeidersbeweging te redden. Hij kende de uitkomsten van de rondgang langs de steden op 5 maart. De leden van het Comité van Verweer hadden deze kennis voor zichzelf gehouden en noch het SDAP-bestuur, noch de hoofdbesturen van de vakbonden hiervan op de hoogte gesteld. Toen de hoofdbesturen tijdens de vergadering op zondag 15 maart nog steeds niets bleken weten, greep Troelstra in. In zijn commentaar in dagblad *Het Volk* op dinsdag 17 maart stelde hij voor geen *politieke* staking te organiseren, dat wil zeggen een staking om te ageren tegen de wetsvoorstellen.[192] De arbeiders zouden er beter aan doen zich te richten op de verbetering van hun werkomstandigheden. Die konden ze dan desnoods met een *economische* werkstaking afdwingen. En wel vóórdat de Tweede Kamer de wetten zou aannemen. Was dit opinieartikel van Troelstra verraad of een poging om een drama te voorkomen? De werklieden waren het er niet over eens.

4.6 De Aprilstaking

Op woensdag 1 april maakte de Tweede Kamer plotseling bekend de volgende dag te beginnen met het behandelen van de wetsontwerpen. En men had haast: de kamer besloot extra lange dagen te maken en ook te vergaderen op zaterdag. Van de Eerste Kamer verwachtte men geen weerstand, dus konden ze de wetten vóór Pasen (12 en 13 april) aannemen.[193] Dit verraste het Comité. De leden van het Comité hadden verwacht dat de Kamers de behandeling van de wetsontwerpen pas na Pasen zouden beginnen.

De volgende dag, 2 april, verliep rustig. Het Comité had niet de gelegenheid gehad om de staking uit te roepen en arbeiders wachtten keurig op instructies, precies zoals hen steeds was opgedragen. De Kamer reageerde verheugd: de arbeidende klasse durfde blijkbaar niet in opstand te komen. Maar daar vergiste men zich in. Diezelfde avond kwamen de hoofdbesturen van de vakbonden al bij elkaar in Amsterdam. Het Comité deed eindelijk verslag van de lage stakingsbereidheid in den lande, maar de aanwezige hoofdbesturen hadden het gevoel dat ze niet meer terugkonden. Zij droegen het Comité op om op een geschikt moment de staking uit te roepen. Daarop begon het Comité de ochtend van vrijdag 3 april met de voorbereidingen. Belangrijk moment daarbij was de instructie aan de contactpersonen in de steden de volgende dag. Deze 'vertrouwensmannen' reisden naar Plaatselijke Comités in verschillende steden om door te geven dat de staking zou beginnen op maandagmorgen 6 april.[194]

Zaterdagavond 4 april moet de voorzitter van het Plaatselijk Comité van Verweer in Haarlem op de hoogte zijn gesteld van het plan om de staking uit te roepen. Op zondag belegde het Comité om middernacht een vergadering voor het spoorwegpersoneel. Uit verslagen blijkt dat Abe Bos, locomotiefbankwerker aan de Centrale Werkplaats, optrad als voorzitter. Hoe en wanneer hij in die rol is terechtgekomen is onduidelijk. Wellicht was hij zelfs pas een week lid van het Comité, na het terugtreden van Hendrik Blaauw op 28 maart.[195] Bos was, net als Blaauw, bestuurslid van De Dageraad.[196]

Die nacht presenteerde Jan Gerritsz, vertrouwensman namens het Landelijk Comité, de plannen aan de aanwezigen.[197] De staking zou de volgende ochtend beginnen en later in de week uitbreiden doordat ook andere beroepsgroepen opgeroepen werden het werk neer te leggen. Om twee uur 's ochtends sloot voorzitter Bos de vergadering en vertrok de harde kern van de organisatie naar het huis van Gerritsz om de praktische kant van de staking te organiseren.

Die morgen deelden Bos en andere vertegenwoordigers van het Comité strooibiljetten uit op de brug vóór de ingang van de werkplaats. Het Comité riep het personeel daarin op niet aan de slag te gaan, de jassen aan te houden en te wachten tot ze om ongeveer half acht zouden worden opgehaald. De werklieden stroomden het terrein van de werkplaats op, hingen de penning in het penningrek en zochten net als elke dag om 7 uur hun werkplek op. Dit keer gingen de meesten echter niet aan het werk. Ze wachtten vol spanning af. Militairen betrokken ondertussen de wacht bij het hek.

Afbeelding 4.3: Werkwilligen onder begeleiding van de huzaren (begin middagpauze)

Bron: Noord-Hollands Archief (https://hdl.handle.net/21.12102/2de1e25e-500c-4aed-a0cc-320eae363022)

Afbeelding 4.4: Werkwilligen onder begeleiding van de huzaren (einde middagpauze)

Bron: Noord-Hollands Archief (https://hdl.handle.net/21.12102/f10e0184-fb8e-11df-9e4d-523bc2e286e2)

Toen de bazen van de verschillende afdelingen op hun kantoren aankwamen, zagen zij dat veel van hun ondergeschikten niet aan de slag waren gegaan. Ze getuigden later van de spanning op de gezichten van de werklieden.[198] Soms hielp aandringen. Een enkeling was erg stellig. “Met alle respect voor u, maar wij hebben besloten niet weer aan het werk te gaan, voordat de “Muilkorfwet” is ingetrokken, want wij willen ons niet dood laten drukken aan het Christelijke gemoed van minister Kuiper [sic].”, aldus een ketelmaker.

De aanstichters van de staking gingen zondags gekleed, “netjes met hoed en boord getooijd”, en vertrokken van hun werkplek naar de ketelmakerij helemaal in de punt van het terrein. Daar vormden zij met de stakende ketelmakers het begin van een aanzwellende massa, die de werklieden van hun werkplek kwam halen en “lafaards en luizige onderkruipers” probeerden te overtuigen vooral niet achter te blijven.

De sociale druk was enorm. Hier en daar sprongen bazen tussen beiden en zeiden werkwilligen te zullen beschermen. De aanwezigheid van de militairen zal daarbij hebben geholpen. Schermutselingen vonden niet plaats, maar collega’s die niet meegingen waren hun veiligheid in de toekomst niet zeker. “Wanneer wij als overwinnaars uit den strijd terugkeeren zullen wij ze beschouwen met verachting”, zei één van de oproerkraaiers. En dat was nog het minste. “Wij spreken elkaar later wel” klonk het, of “die krijgen we straks wel”.

Kaart 4.1: Beweging van de mensenmassa over de werkplaats (6 april 1903)

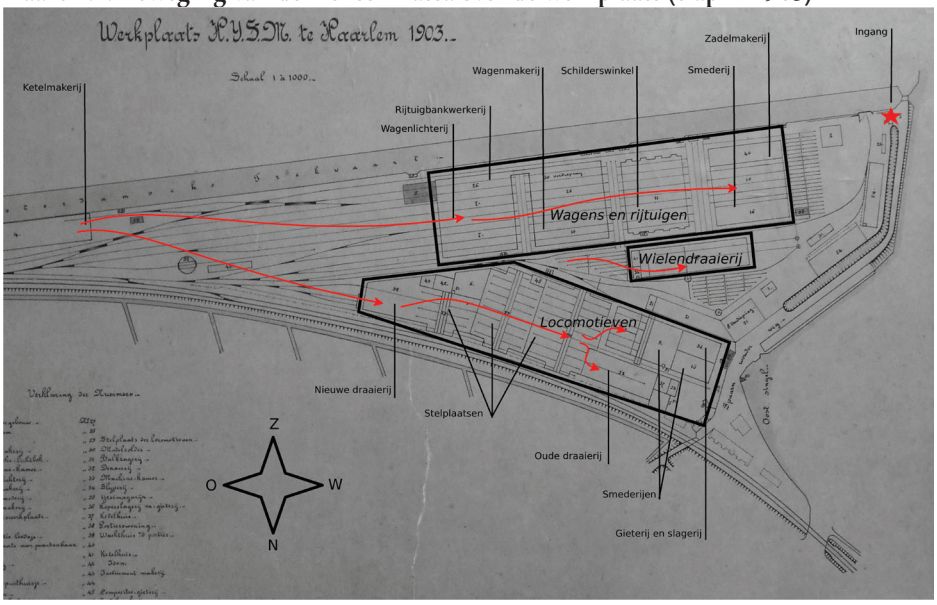

Voor zover ze hun jassen hadden uitgedaan, trokken de werklieden deze weer aan en vertrokken. De stakers – het waren er intussen honderden – verzamelden zich op de open ruimte bij de ingang van het terrein waar de stakingsleiders hen toespraken. Zij riepen op nog even te wachten en om daarna gezamenlijk naar de zaal St Bavo aan de Smedestraat te vertrekken. Daar had het Plaatselijke Comité om acht uur een stakingsbijeenkomst belegd.[199]

De burgemeester kreeg die ochtend te horen dat 875 werklieden van de Centrale Werkplaats het werk hadden neergelegd.[200] Dat bleek een overdreven schatting die later naar beneden werd bijgesteld. Omdat de portier het penningbord had afgesloten konden de stakende werklieden hun penning bij het vertrek van de werkplaats niet meenemen. Dit stelde de directie in staat om precies te administreren wie gehoor had gegeven aan de oproep en wie niet.[201] Op basis van de lijst van werklieden die is opgesteld weten we dat er die ochtend 638 werklieden het werk hadden neergelegd.[202] Ketelmakers en sjouwermannen, in totaal zo'n tweehonderd werklieden, zijn op deze lijst echter niet opgenomen. Als we ervan uitgaan dat hiervan de ongeveer de helft heeft gestaakt, zou er in totaal sprake zijn van tussen de 700 en 750 stakers.

Na het vertrek van de stakers keerde de rust in de werkplaats terug. Achterblijvers pakten zo goed en zo kwaad als het ging hun werkzaamheden op. Bij het uitgaan van de werkplaats om twaalf uur begeleidden de huzaren uit de Ripperdakazerne de werkwilligen naar huis voor de middagpauze. Om half twee keerden zij weer terug, opnieuw onder begeleiding van de huzaren.

Die avond vond in St Bavo opnieuw een bijeenkomst van de stakers plaats. De stand werd opgemaakt. Op de Centrale Werkplaats in Haarlem was de staking een succes nu iets meer dan de helft van de werklieden het werk had neergelegd. In andere steden en op het station van Haarlem staakten echter maar enkelen. Dat was geen goed teken.

4.7 Het verlopen van de staking

Het Plaatselijk Comité had van de zaal St Bavo aan de Smedestraat zijn actiecentrum gemaakt. Daar liepen dag en nacht stakingsleiders rond, totdat de politie mensen verbood 's nachts in het gebouw te verblijven. Vier keer per dag organiseerde het comité in de zaal een vergadering om de stakers te informeren over de voortgang: 's morgens om zeven uur, 's middags om één uur en 's avonds om zeven uur. Om half drie 's middags hielden zij een bijeenkomst speciaal gericht op de vrouwen. Hun steun was thuis onmisbaar.[203]

Om het stakende spoorwegpersoneel een hart onder de riem te steken, riep het plaatselijk comité voor de volgende dag een staking uit voor de bakkers. Maar van de bakkers ging slechts een minderheid staken. Even overwoog het comité om deze staking weer af te breken. Maar men zette door omdat opheffen een verkeerd signaal zou zijn. Meer succes had de oproep bij de bouwvakkers, daarvan legde een meerderheid het werk neer. De bazen van de bouwvakkers kwamen op woensdagmorgen bij elkaar om de situatie te bespreken. De commandant van de schutterij, zelf in het dagelijks leven architect, gaf de garantie dat de schutters werkwillige bouwvakkers zouden beschermen.[204]

Figuur 4.1: Ontwikkeling van het aantal stakers bij de Centrale Werkplaats gedurende de staking

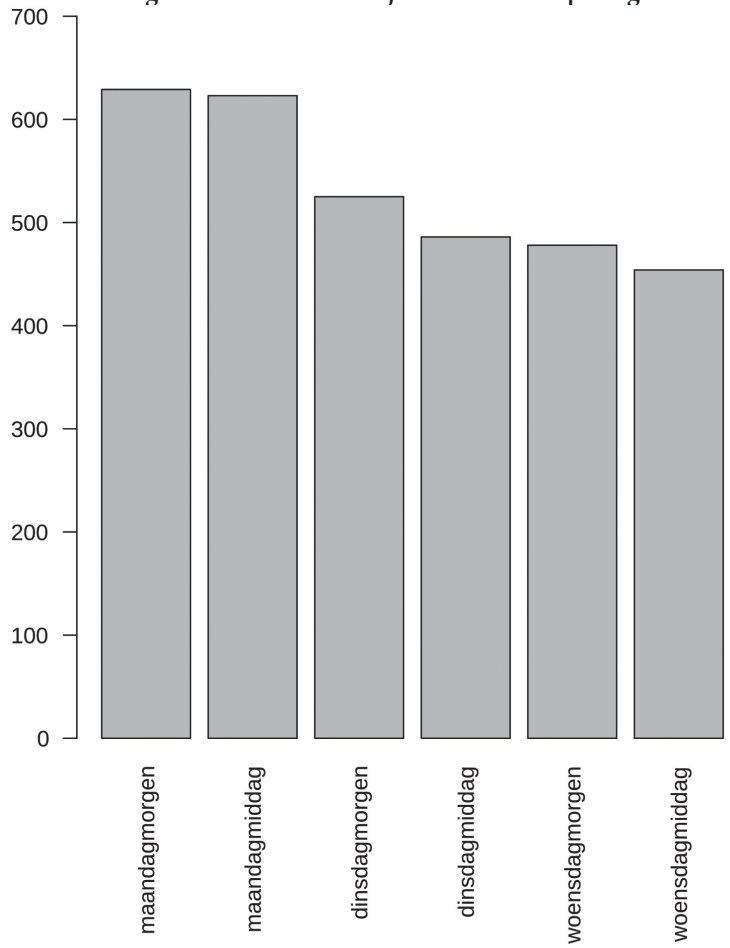

Script: /dataVisualization/R/verloop.R

Behalve de schutters bewaakten ook de infanterie en de cavalerie de orde. De huzaren lieten de permanente bewaking over aan dienstplichtige infanteristen die dag en nacht op of in de nabijheid van de Centrale Werkplaats waren ingekwartierd. Ongeveer tien van hen verbleven in het portierslokaal, dat centraal lag ten opzichte van de ingang en het gebouw waar de directie zetelde.[205] Verder waren er soldaten ondergebracht in de pas gebouwde ziekenbarak aan de Harmenjansweg en in ongebruikte rijtuigen op het spoor.[206] Ze begeleidden werkwilligen dagelijks van en naar de werkplaats en patrouilleerden door de stad. Ordeverstoringen bleven beperkt tot scheldpartijen van de stakers tegen in hun ogen ontrouwe collega's.

De bereidheid om te staken ebde echter weg. Ruim honderd stakers van de Centrale Werkplaats pakten op dinsdagmorgen het werk weer op. In figuur 4.1 is te zien dat het aantal stakers ook daarna elk dagdeel afnam. Dat gaf de directie de moed om een ultimatum te stellen. Iedere staker die zich niet op woensdagmiddag om vier uur bij de werkplaats had gemeld, zou worden ontslagen.[207] Zoals van tevoren bedacht, riep het Plaatselijk Comité op woensdagmiddag een algemene werkstaking uit. Bij de Haarlemsche Machinefabrieken (v/h Figee) legde ook ongeveer de helft van de werklieden uit solidariteit met de spoorwegwerklieden het werk neer. Maar verder staakten alleen veel meubelmakers. Bij de andere grote fabrieken in Haarlem (Beijnes en Conrad) bleven de aantallen stakers steken op ongeveer één op elke tien werklieden.[208] In de stad liep de spanning nu wel wat op. Kranten meldden meer scheldpartijen en opstootjes dan op de voorgaande dagen.

Tekenend voor de chaos op woensdagmiddag is de verwarring over het tijdstip waarop het ultimatum op de Centrale Werkplaats zou verlopen. Tijdens de middagvergadering in St Bavo beweerden sprekers dat werklieden geacht werden op donderdagmorgen op tijd (om zeven uur) te verschijnen. Personen die pas op donderdag hun staking opgaven waren dus te laat, want de directie had immers geëist dat iedereen zich op woensdagmiddag moest melden. Vanwege de onduidelijkheid kregen de 76 werklieden die donderdagmorgen verschenen van de directeur de mogelijkheid om zich apart te registreren. Maar ze bleven ontslagen en konden alleen maar hopen op coulance.[209] De verwarring bood de directie de kans de stakingsleiders in een kwaad daglicht te stellen: het ultieme bewijs dat ze de stakers hadden opgehitst en verkeerd geïnformeerd.

Donderdag was ook de dag waarop de Tweede Kamer de 'worgwetten' aannam.[210] De regering was tevreden en riep voor zaterdag met spoed de Eerste Kamer bij elkaar

zodat ze de wetten in werking konden laten treden. Die avond kwam het landelijk Comité bij elkaar en moest zijn nederlaag erkennen. Toen tot overmaat van ramp het bericht kwam dat alle stakers in Utrecht de volgende ochtend weer aan het werk zouden gaan, besloten de leden van het Comité de staking de volgende vrijdag om twaalf uur af te breken.[211]

De strijd was inderdaad verloren. De leden van de Eerste Kamer loofden de aanpak van de regering, keurden de wetten goed en op zaterdagavond 11 april verschenen ze in de Staatscourant. De volgende dag brak een koude Pasen aan.[212]

4.8 Na afloop van de staking

Wat was de schade? De 76 werklieden die donderdagmorgen na het ultimatum op hun werk waren verschenen, mochten de dinsdag na Pasen weer aan het werk.[213] De directie vond het verhaal dat de stakingsleiders hen verkeerd hadden geïnformeerd blijkbaar plausibel. De 388 werklieden die op donderdagmorgen niet waren verschenen verloren hun baan. Zij konden vrijdag 10 april hun laatste loon komen halen. De klerken lieten hen – om schermutselingen te voorkomen – in groepjes van tien toe. De soldaten stonden paraat.[214] Maar de echtgenotes ook: zij wilden het geld direct ontvangen voor de huishouding, om te voorkomen dat hun mannen het meteen zouden verbrassen.[215] De werklieden die in een huis woonden van een woningcorporatie die door de HSM was gefinancierd, moesten op 29 april hun huis uit zijn. Op zaterdagavond keerde de werkplaats – op de reguliere tijd – de lonen uit aan de werklieden die niet hadden gestaakt of de staking op tijd hadden opgegeven.

Deze afloop plaatste ook de directie van de werkplaats voor een groot probleem: bijna een derde van het personeel was ontslagen. Hoe kon zij deze vacatures zo snel mogelijk weer met betrouwbaar personeel invullen? Dit loste de directie op twee manieren op. Allereerst plaatste de HSM treinmachinisten die hadden gestaakt vanuit het gehele land over naar de werkplaats in Haarlem. Ze konden het werk daar overnemen omdat ze gedurende hun opleiding een jaar als bankwerker hadden meegedraaid op de werkplaats. De machinisten kregen de keus: ontslag of overplaatsing naar een baan in de Centrale Werkplaats tegen een lager loon.[216]

De meeste ontslagen werklieden mochten opnieuw solliciteren naar hun oude functie. En de werkplaats nam elk van deze sollicitaties serieus, maar de ergste raddraaiers werden afgewezen. De assistent-opzichters moesten daartoe verslag

uitbrengen van de gebeurtenissen en namen noemen. Deze procedure resulteerde erin dat 255 personen opnieuw werden aangenomen. Ze konden weer beginnen op maandag 20 april. Dit werd voor hen ook in de personeelsregistratie de nieuwe datum van indiensttreding. Pensioen en gratificaties vielen daardoor lager uit. Op die manier achtervolgde de spoorwegstaking deze werklieden de rest van hun leven.[217] Na maandag 20 april bleven 132 werklieden definitief ontslagen; één werkman hield de eer aan zichzelf.[218] Hun leven stond op z'n kop: velen van hen verloren behalve hun baan ook hun huis.

Begin 1904 verplaatste de HSM het reparatiewerk aan goederenwagons van Haarlem naar Amersfoort. Veel werklieden verhuisden daarom mee. Al snel ging het verhaal rond dat de maatschappij in Amersfoort voornamelijk stakers te werk stelde. Werklieden noemden de Wagenwerkplaats in Amersfoort daarom zelfs 'het Strafkamp'.[219] Uit een analyse van de namen van ingekomen personen in Amersfoort gedurende de eerste maanden van 1904, blijkt dat dat beeld niet terecht is.[220] Van de personen die in 1904 uit Haarlem in Amersfoort aankwamen had slechts de helft gestaakt: precies de verhouding van stakers en niet-stakers bij de Centrale Werkplaats in 1903.

En hoe liep het af met de hoofdrolspelers? Siebren Reinalda kreeg het verwijt van zowel de autoriteiten als van de arbeiders dat hij de arbeiders had opgeruid. Zijn rol en die van de vakbeweging in het algemeen was eigenlijk uitgespeeld. We zien hem niet meer optreden in het publieke debat en hij concentreert zich op zijn werk als kruidenier. Hij overleed in 1923 en werd begraven op de algemene begraafplaats, enkele rijen verwijderd van waar later Conrad-directeur Goedkoop zijn laatste rustplaats vond.[221]

Van Jan Hofland, die in 1894 bij de werkplaats was ontslagen en wiens lot door Troelstra in 1903 nog was gememoreerd, vernemen we gedurende de gehele staking niets. Ook na 1903 was hij niet actief meer in de Haarlemse politiek. Hij verliet Haarlem en overleed in Zeist in 1952.

Frederik Hugenholtz werd vervolgd voor het opruien van militairen. De eis was een jaar gevangenisstraf. Hij werd verdedigd door partijgenoot Troelstra en veroordeeld tot een maand gevangenisstraf. Hugenholtz bracht de maand juli 1903 in de Haarlemse koepelgevangenis door. De rest van zijn leven bleef hij lid van de Tweede Kamer namens de SDAP. Hij stierf in 1924.[222]

Jan Gerritsz studeerde op latere leeftijd rechten en richtte zich, onder meer als wethouder in Haarlem, op de belangen van werklozen. B&W vernoemden na zijn

overlijden in 1936 een straat in Haarlem-Noord naar hem.[223] De schrijver van zijn overlijdensbericht rept met geen woord over zijn rol tijdens de spoorwegstaking.[224]

Ingenieur Louis Sloot, Chef der Werkplaats, vierde in 1904 zijn 25-jarig jubileum als chef. Geleidelijk voerde hij allerlei verbeteringen door in de werkomstandigheden van zijn werklieden. Hij overleed in functie op 26 april 1913, 61 jaar oud. Met de 34 jaar dat hij de werkplaats leidde, is hij nog steeds de langstzittende directeur van de werkplaats in Haarlem.

Op de dag dat Sloot zijn 25-jarig jubileum vierde, overleed op 32-jarige leeftijd vrijdenker Hendrik Blaauw. Hij liet een vrouw na en een zoontje van één jaar oud. Verreweg de grootste oproerkraaier was zonder twijfel Blaauw's medevrijdenker Abe Bos. Zijn naam was vóór het uitbreken van de stakingen niet gevallen en hij kreeg begin april plotseling een centrale rol. Na 1903 had hij grote moeite zijn leven weer op de rails te krijgen. In 1916 emigreerde hij met zijn zoon naar Chicago, keerde uiteindelijk terug naar Haarlem en overleed in 1954 op 95-jarige leeftijd.

4.9 Conclusie

Was de staking een succes? Ja en nee. Natuurlijk gingen veel werklieden in de loop van de week terug naar hun draaibank of aambeeld. Niemand wilde blijkbaar het risico lopen, onder regime van de nieuwe wet voor staken te worden vervolgd. De 'worgwetten' werden pas in 1980 onder druk van Europese verdragen weer afgeschaft.[225] Een positieve uitkomst van de staking was dat alle werklieden van de Centrale Werkplaats in november 1903 een loonsverhoging kregen, iets wat in geen jaren was gebeurd. Ook werden de premies geleidelijk vervangen door vast loon, precies zoals de werklieden hadden voorgesteld. De gebeurtenissen van 1903 hebben hieraan zeker bijgedragen.

Blijft de vraag hoe te verklaren valt dat de stakingsbereidheid van de werklieden aan de Centrale Werkplaats zo hoog was. Uit de tot nu toe gepresenteerde gegevens komt vooral naar voren dat de sociale druk groot was: het is lastig weerstand bieden aan tientallen, zo niet honderden collega's die oproepen de jas aan te trekken en zich naar het zalencomplex in de Smedestraat te begeven. Dankzij het feit dat er in opdracht van de directie nauwkeurige lijsten over de stakers zijn opgesteld, is het mogelijk om na te gaan of we verbanden of patronen kunnen ontdekken, die meer inzicht geven in de motieven om de stakingsoproep op te volgen.

5 Individuele motieven om te staken

Dankzij verslagen in kranten en archieven hebben we in voorgaande hoofdstukken de voorgeschiedenis en het verloop van de spoorwegstaking van 1903 aan de Centrale Werkplaats in Haarlem in detail gereconstrueerd. Door de beschrijving van de staking kregen we inzicht in welke redenen een werkman kon hebben om te staken. De staking was uitgeroepen om het recht om te staken te beschermen, toen de regering van Abraham Kuyper wetten wilde invoeren die staken strafbaar stelde. Sommige werklieden zagen de werkstaking bovendien als het begin van de sociale revolutie. Daarnaast weten we dat werklieden al jaren een grote aversie hadden tegen het bestaande premiestelsel en de relatief lage lonen.

De aprilstaking was aan de Centrale Werkplaats een relatief groot succes. Een deel van de werklieden staakte echter ook niet. Zoals bijvoorbeeld Karel Nicolaas van Meulenaarsgraf, schaver bij de draaierij. Hij was geboren in Amsterdam, 46 jaar oud, getrouwd, vader van drie zonen en twee dochters. In 1890 was hij ontslagen bij de machinefabriek van Van der Made in Amsterdam. In Haarlem zou hij een nieuw bestaan opbouwen aan de werkplaats van het spoor. Bij Van der Made "had ik het naar mijn zin: fatsoenlijk loon en ordentelijk werk. Toen het met de fabriek zoo slecht ging, verliet ik dan ook met tegenzin mijn werk en mijn geboorteplaats. Bij deze maatschappij [de werkplaats van de HSM] is het loon niet zoo hoog, en wat ik bij mijnheer Van der Made verdiende, had ik voor mijn gezin hoog nodig. Ik heb 5 kinderen."[226] Twee zonen waren net als hij in dienst van de werkplaats. Hij woonde in een huis van een woningbouwvereniging die hij zelf mede had opgericht. Zijn inkomen was dankzij de premies goed, maar: "De loonen zijn bij de wet gewaarborgd en de premies niet. (...) Ik houd daarom meer van beslist loon." Hij deelde dus wel een van de belangrijkste grieven, maar zijn gereformeerde geloof weerhield hem van wat hij beschouwde als onoirbare methoden.

De lage lonen, het premiestelsel en het ophanden zijnde stakingsverbod zouden voor alle werklieden reden genoeg kunnen zijn om te staken. Dat blijkt echter niet het geval: sommige werklieden staken wel en anderen niet. Waarschijnlijk hebben allerlei individuele omstandigheden deze keuze mede bepaald. We gaan daarom op basis van de informatie die we over de werklieden kennen in meer detail kijken naar de mogelijke motieven om aan de staking deel te nemen of niet. In paragraaf 5.1

geven we een overzicht van de data die we over de werklieden hebben verzameld en waaruit we individuele motieven proberen af te leiden. In de paragrafen daarna komen de persoonlijke omstandigheden van de werklieden aan de orde. Voor het onderzoek naar de motieven om te staken betrekken we verschillende variabelen in de analyse, variërend van het aantal kinderen, de geboorteplaats en het woonadres. Met behulp van tabellen en grafieken geven we van deze variabelen de verdeling over groepen werklieden en de verhoudingen tussen stakers en niet-stakers weer. Op die manier gaan we op zoek naar de redenen voor een werkman om wel of niet te staken. We kunnen onderscheid maken tussen drie verschillende uitkomsten: 1) wel of niet meedoen aan de staking, 2) de staking wel of niet volhouden en 3) ontslagen worden of niet.

Afbeelding 5.1: Zicht op de stelplaats van de fabriek van Van der Made (1877)

Toelichting: De Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere werktuigen te Amsterdam, op dat moment onder leiding van J.M. van der Made, was de grootste machinefabriek van Nederland. Bron: Eigen Haard 1877, p 387 overgenomen in Techniek in Nederland 1800-1890, dl IV, p. 54.

Allereerst gaan we na of de verantwoordelijkheid voor vrouw en kinderen een reden is geweest om wel of niet te staken. Wellicht speelt bij verantwoordelijkheid ook leeftijd

een rol: hoe ouder, hoe wijzer en daarom 'verantwoordelijker' (§5.2). Leeftijd kan daarnaast ook iets zeggen over een gemeenschappelijke geschiedenis die groepen werklieden samen hebben. Dit leidt tot generatievorming (§5.3). Een generatie werklieden komt misschien wel of niet in opstand door gezamenlijke ervaringen in het verleden. Een derde mogelijke reden om te staken kan worden gebaseerd op de herkomst van de werklieden (§5.4). De werklieden aan de werkplaats kwamen uit alle delen van Nederland en deze verschillende achtergronden leidden eventueel tot verschil in bereidheid om wel of niet te staken. Werklieden die afkomstig zijn uit een streek waar al een cultuur van opstandigheid of juist onderdanigheid heerste, zullen ook in hun nieuwe woonplaats deelnemen aan de staking of juist niet. Paragraaf 5.5 gaat in op religie, een thema dat een belangrijke rol speelde bij deze specifieke staking, zoals we hebben gezien in hoofdstuk 4. De drie laatste motieven die we onderzoeken, hebben een directe relatie met het werk. Het moment in de carrière kan bepalend zijn (§5.6), maar ook het scholingsniveau van de werkman (§5.7) of zijn inkomen (§5.8). In paragrafen 5.10, 5.11 en 5.12 presenteren we voor 'staken', 'volhouden' en 'ontslagen worden' modellen, waarin alle variabelen zijn opgenomen en in combinatie worden getoetst op hun invloed op deze drie mogelijke uitkomsten.

5.1 Gegevens over de werklieden

In totaal waren er volgens het jaarverslag van de HSM op 31 december 1902 1435 personen in dienst bij de werkplaats.[227] De lijst van werklieden die in het dossier over de spoorwegstaking in Haarlem is bewaard gebleven, gecombineerd met andere gedetailleerde registraties, stelt ons in staat de persoonlijke situatie van de werklieden te onderzoeken en te verbinden met hun stakingsgedrag. Vier soorten personeel zijn op deze lijst van werklieden niet opgenomen. Het betreft de ambtenaren/beambten (75 personen), de sjouwerlieden (28 personen), de ketelmakers (128 personen) en het personeel in de algemene dienst (44 personen). Ambtenaren en beambten waren geen werklieden (§2.6) en waren daarom niet opgenomen. Een goede verklaring waarom de drie andere groepen niet zijn opgenomen, is er niet. De lijst van werklieden bestaat uit drie katernen, elk voorzien van de naam van een opzichter. Er waren echter vier opzichters, dus een verklaring zou kunnen zijn dat er een katern is verloren gegaan. Dit alles levert een lijst op met 1163 namen, met aantekeningen over hun gedrag tijdens de staking.

Een aantal werklieden moet verder buiten beschouwing worden gelaten, omdat ze niet aanwezig waren geweest. Dit betrof werklieden die ziek waren of opgeroepen als dienstplichtige (§4.2). Dat levert uiteindelijk 1087 mannen op, waarvan er echter nog een klein aantal buiten beschouwing moet worden gelaten omdat ze niet terug te vinden waren in het bevolkingsregister, waardoor we geen of te weinig gegevens over hen hebben. Zo blijven uiteindelijk 1068 werklieden over waarvan we het stakingsgedrag kennen en waarvan we genoeg betrouwbare informatie uit aanvullende bronnen hebben, om ze in het onderzoek op te nemen. Tabel 5.1 bevat een eerste, globale samenvatting van de gegevens die we van de werklieden hebben vastgelegd. In bijlage A is in detail omschreven hoe de gegevens zijn verzameld en vastgelegd.

Tabel 5.1: Beschikbare informatie over de werklieden in de dataset (n=1068)

variabele	belangrijkste waardes (aantal)
functie	bankwerker (293), wagenmaker (126), draaier (85), schilder (61), ...
geboorteplaats	Haarlem (515), Amsterdam (62), Haarlemmermeer (17), Den Helder (15), ...
leeftijd (jaar)	minimaal: 16; maximaal: 76; gemiddeld: 35
geloof	hervormd (523), katholiek (363), luthers/doopsgez./remonstrants (101), ...
huwelijkse staat	gehuwd (823), ongehuwd (225), weduwnaar (17), gescheiden (3)
aantal kinderen	minimaal: 0; maximaal: 9; gemiddeld: 1,8
wijk	Amsterdamse Buurt (395), Rozenprieel (182), Burgwal (160), ...
aantal dienstjaren*	minimaal: 0; maximaal: 56; gemiddeld: 11,2
dagloon* (fl.)	minimaal: 1; maximaal: 3; gemiddeld: 1,84
belastbaar jaarinkomen** (fl.)	minimaal: 550; maximaal: 1100; gemiddeld: 594

Toelichting:
* data niet compleet, geëxtrapoleerde waardes (n=208)
** omvat alleen werklieden die zijn aangeslagen voor belasting (n=407)

De klerken maakten bij het opstellen van de lijst onderscheid tussen vier groepen werklieden, door ze elk met een andere kleur te markeren (zie afbeelding 1.2). Allereerst maakten ze verschil tussen stakers en niet-stakers. Van de 638 stakers is

vastgelegd welke werkman de staking volhield en welke niet. Alle 381 werklieden die op donderdagmorgen niet op het werk verschenen werden aanvankelijk ontslagen. De directie nam het grootste deel echter opnieuw aan. Van 130 werklieden weten we dat ze definitief zijn ontslagen. In tabel 5.2 geven we een overzicht van de vier groepen van werklieden en hun aantallen.

Tabel 5.2: Indeling van de werklieden in vier groepen naar hun stakingsgedrag

omschrijving	aantal	%
niet-stakers	430	40
stakers – niet volgehouden	257	24
stakers – volhouders – niet ontslagen	251	24
stakers – volhouders – ontslagen	130	12
totaal aantal werklieden	1068	100

Script: /dataAnalysis/R/medewerkerslijst.R

5.2 Verantwoordelijkheid

Veel eigentijdse bronnen die verslag doen van stakingen, zoals brochures en kranten, noemen staken onverantwoordelijk gedrag. Ze beschrijven stakers als jong en roepen daarmee het beeld op van onbezonnen jonge mannen, vaak pubers, die nog niet de verantwoordelijkheid hebben voor een vrouw en kinderen. De vele voorbeelden van opstandige jonge mannen die we kennen uit deze bronnen, kunnen we verklaren doordat hun gedrag leidt tot meer arrestaties en beschrijvingen in krantenverslagen. Het zegt daarmee nog niets over de massa van de stakers.[228] In deze paragraaf onderzoeken we of leeftijd, huwelijk en ouderschap een rol speelt bij de keuze om te staken of niet. De leeftijd van de werklieden is beschikbaar dankzij hun registratie in het bevolkingsregister. Uit het bevolkingsregister weten we ook of een werkman is getrouwd en hoeveel kinderen hij had. Deze kenmerken geven uitdrukking aan de hoeveelheid verantwoordelijkheid die een werkman had te dragen.

De werkman met de meeste dienstjaren, rijtuigbankwerker Anthonie van Noorduijn, 74 jaar oud, staakt niet. Van Noorduijn's jongere collega's Frederik (28 jaar) en Hendrik van Keijzerswaard (25 jaar) staken daarentegen wel. Hendrik is ongehuwd, maar heeft thuis verantwoordelijkheid voor zijn moeder en oudere zus.

Frederik is getrouwd en heeft een zoontje. Blijkbaar heeft die persoonlijke situatie hen niet weerhouden te staken. Sterker nog: Frederik wordt in de verslagen over de staking genoemd als de rechterhand van stakingsleider Abe Bos (44 jaar). Abe Bos droeg verantwoordelijkheid voor maar liefst zeven kinderen. Piet van Meulenaarsgraf (18 jaar) laat zich op maandagmorgen overhalen om te staken en dat levert die avond aan de eettafel ongetwijfeld een heftige discussie op. Zijn vader Karel (46 jaar) staakt niet; zijn oudere broer Karel junior (20 jaar) is als dienstplichtige gemobiliseerd om de werkwilligen tegen de stakers te beschermen. De kans bestaat dat de twee broers tegenover elkaar komen te staan. Piet heeft zich kennelijk laten overtuigen en is op dinsdagmorgen weer aan het werk gegaan.

Op basis van deze voorbeelden lijken stakers inderdaad jonger dan gemiddeld: alleen de stakingsleider heeft een hogere leeftijd. Dit blijkt ook uit onderzoek van Maria Bergman over een staking onder houtzagers in Zweden, van Sjaak van der Velden over een staking onder textielwerkers in Leiden en van David Stowell over de *Great Strike* onder spoorwegwerkers in Amerika. De gemiddelde leeftijd van stakers varieert in deze studies van 36 tot 45.[229] In studies waarbij de stakers in leeftijdsgroepen zijn ingedeeld, blijkt dat de meeste stakers tussen de dertig en veertig jaar oud zijn.[230]

Ook in onze staking zijn de stakers gemiddeld jonger dan het gemiddelde. Tabellen 5.3 en 5.4 geven weer wat de verdeling is van de leeftijden van stakers en niet-stakers, respectievelijk volhouders en niet-volhouders op de werkplaats. De gemiddelde leeftijd van de staker is met 32 jaar lager dan de gemiddelde leeftijd van de werkman (36 jaar). Dit lagere gemiddelde wordt voornamelijk bepaald door de twintigers: zij staken in grote aantallen en houden de staking ook beter vol. Dit sluit aan bij de veronderstelling van Theo van Tijn dat "mensen in de leeftijd van 20 tot ca. 35 jaar het meest bereid zijn tot het ondernemen van (...) collectieve actie."[231]

In ons geval staken werklieden jonger dan twintig jaar niet meer of minder dan andere leeftijdscategorieën, maar ze houden het wel duidelijk minder vol. Ook in onderzoek naar de staking van Franse spoorwegmedewerkers in 1920 blijkt dat het geval.[232] De Franse historica Michelle Perrot verklaart dit uit de hiërarchische relatie die jongeren hebben met hun omgeving. Daarnaast stelt Perrot dat vaders, bazen en stakingsleiders hun senioriteit stellen boven het klassenbewustzijn.[233]

Ook oudere werklieden staken duidelijk minder. Er lijkt een omslagpunt te liggen rond de vijfendertigste verjaardag. Na die leeftijd staakt van elke leeftijdsgroep minder dan 60% van de werklieden. Onze werklieden liepen bij ontslag het risico dat zij geen

pensioen kregen (§3.8). Zij namen daarmee verantwoordelijkheid voor hun toekomst en die van hun vrouw.

Tabel 5.3: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per leeftijdscategorie

leeftijdscategorie	stakers	niet-stakers	totaal
16-20	29 (58%)	21 (42%)	50
21-25	126 (78%)	36 (22%)	162
26-30	166 (76%)	52 (24%)	218
31-35	121 (70%)	51 (30%)	172
36-40	76 (52%)	70 (48%)	146
41-45	73 (57%)	55 (43%)	128
46-50	29 (36%)	51 (64%)	80
51-55	14 (23%)	47 (77%)	61
56-60	3 (14%)	18 (86%)	21
> 60	1 (3%)	29 (97%)	30
totaal	638 (60%)	430 (40%)	1068

$\chi^2 = 168.8$; p-waarde < 0.001; script: dataAnalysis/R/leeftijd.R

Tabel 5.4: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per leeftijdscategorie

leeftijdscategorie	volhouders	niet-volhouders	totaal
16-20	14 (48%)	15 (52%)	29
21-25	80 (63%)	46 (37%)	126
26-30	110 (66%)	56 (34%)	166
31-35	72 (60%)	49 (40%)	121
36-40	47 (62%)	29 (38%)	76
41-45	35 (48%)	38 (52%)	73
46-50	16 (55%)	13 (45%)	29
> 50	7 (39%)	11 (61%)	18
totaal	381 (60%)	257 (40%)	638

$\chi^2 = 13.1$; p-waarde = 0,07; script: dataAnalysis/R/leeftijd.R

Gezond verstand suggereert dat een werkman met verantwoordelijkheid voor vrouw en kinderen zich wel driemaal bedenkt voordat hij aan een staking deelneemt. Zo klinkt het aannemelijk dat een echtgenote niet zat te wachten op een kostwinner die geen inkomen meer mee naar huis nam vanwege een staking. We verwachten daarom dat getrouwde werklieden minder staken. Voor de gehuwde werklieden is bovendien het hebben van kinderen waarschijnlijk ook een reden om niet aan de staking deel te nemen.

Uit de literatuur komt een wisselend beeld naar voren. In enkele gevallen lijkt een ruime meerderheid van de stakers juist wel getrouwd, maar in die gevallen kan de hoeveelheid stakers niet worden vergeleken met het aantal niet-stakers, of wordt er geen vergelijking gemaakt met de gebruikelijke verdeling in de bevolking als geheel.[234] In een onderzoek naar een staking in de houtverwerkende industrie in Zweden kon deze vergelijking wel worden gemaakt. Hier waren er evenveel stakers wel als niet getrouwd, maar was de groep ongetrouwde stakers groter dan we zouden verwachten op basis van de verdeling gehuwd/ongehuwd in de populatie. Ongehuwden staakten hier dus meer dan gemiddeld. In dit onderzoek is bovendien vastgesteld dat meer ongehuwden de staking tot het einde volhielden.[235]

Dankzij het bevolkingsregister weten we van onze werklieden of zij getrouwd waren of niet. In tabellen 5.5 en 5.6 zijn de aantallen op een rij gezet. Van de ongehuwde mannen waren er drie gescheiden en zeventien mannen waren weduwnaar. De gescheiden mannen staakten alle drie, de weduwnaren, meestal wat ouder, over het algemeen niet (zes stakers van de zeventien). Omdat deze aantallen te klein zijn voor een zinvolle statistische uitspraak, maken we voor hen geen aparte categorieën en rekenen hen tot de algemenere categorie ongehuwd. Uit de aantallen blijkt dat de ongehuwde mannen significant meer staken. Bij het volhouden van de staking nemen de aantallen af en is de chi-kwadraat te klein om met zekerheid te kunnen zeggen dat de verhoudingen niet op toeval zouden kunnen berusten.

Tabel 5.5: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per burgerlijke staat

burgerlijke staat	stakers	niet-stakers	totaal
gehuwd	468 (57%)	355 (43%)	823
ongehuwd	170 (69%)	75 (31%)	245
totaal	638 (60%)	430 (40%)	1068

$\chi^2 = 11.8$; p-waarde = 0.0006; script: dataAnalysis/R/huw_st.R

Tabel 5.6: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per burgerlijke staat

burgerlijke staat	volhouders	niet-volhouders	totaal
gehuwd	271 (58%)	197 (42%)	470
ongehuwd	110 (65%)	60 (35%)	170
totaal	381 (60%)	257 (40%)	638

χ^2 = 2.12; p-waarde = 0.145; script: dataAnalysis/R/huw_st.R

Van de 840 werklieden die waren getrouwd (of weduwnaar waren) zijn uit het bevolkingsregister ook gegevens overgenomen over het aantal aanwezige kinderen in het gezin. Uit tabellen 5.7 en 5.8 maken we op dat het aantal inwonende kinderen geen rol lijkt te spelen bij het stakingsgedrag. Althans: niet bij het uitbreken van de staking. Gehuwde mannen zonder kinderen staken duidelijk minder, maar werklieden met 2 of 3 kinderen duidelijk meer. Het feit dat ze verantwoordelijkheid hebben voor hun gezin, heeft hen blijkbaar niet weerhouden. Ook werklieden die de staking volhielden hadden vaak meerdere kinderen. We kunnen niet voorbijgaan aan de werkman met maar liefst negen kinderen, die ondanks zijn rijke kinderschare toch staakte. Draaier Sonnemans hield de staking zelfs vol tot het bittere einde, maar werd gelukkig niet ontslagen. Zijn jongste zoon was precies een week oud toen de staking uitbrak. Hij kreeg overigens na 1903 nog eens vijf kinderen.

Tabel 5.7: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers naar aantal kinderen

aantal kinderen	stakers	niet-stakers	totaal
0	84 (46%)	100 (54%)	184
1	108 (59%)	76 (41%)	184
2	101 (62%)	63 (38%)	164
3	76 (64%)	43 (36%)	119
4	46 (48%)	50 (52%)	96
5	36 (73%)	13 (27%)	49
6	12 (46%)	14 (54%)	26
7 en meer	11 (61%)	7 (39%)	18
totaal gehuwde werklieden en weduwnaars	474 (56%)	366 (44%)	840

χ^2 = 23.4, p-waarde = 0.0014; script: dataAnalysis/R/aantalkinderen.R

Tabel 5.8: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders naar aantal kinderen

aantal kinderen	volhouders	niet-volhouders	totaal
0	44 (52%)	40 (48%)	84
1	63 (58%)	45 (42%)	108
2	53 (52%)	48 (48%)	101
3	53 (70%)	23 (30%)	76
4	31 (67%)	15 (33%)	46
5	22 (61%)	14 (39%)	36
6	5 (42%)	7 (58 %)	12
7 en meer	4 (36%)	7 (64%)	11
totaal gehuwde werklieden weduwnaars	275 (58%)	199 (42%)	474

χ^2 = 11.9; p-waarde = 0.104; script: dataAnalysis/R/aantalkinderen.R

Een aspect dat op deze plaats aandacht verdient, is de vraag of een werkman met zijn gezin in een huis van een woningbouwvereniging woonde of niet. Werklieden bij een woningbouwvereniging van de HSM zetten immers naast hun baan, ook hun woning op het spel (zie §3.10). Van vier woningbouwverenigingen weten we dat ze zijn opgericht voor en door werklieden van de werkplaats en met financiële steun van de HSM.[236] De directie van de werkplaats stelde daarbij als voorwaarde dat bewoners van de huizen bij de HSM werkzaam waren. Bij ontslag werden bewoners dan ook gesommeerd hun huis te verlaten. Voor deze groep werklieden kon staken daarom een extra consequentie hebben.

Er is geen overzicht beschikbaar van de adressen en de woningbouwvereniging waartoe het woonhuis behoorde. Van twee woningbouwverenigingen gefinancierd door de HSM, bleken de adressen eenvoudig te reconstrueren. Van de 84 bewoners van deze twee verenigingen geven we een overzicht van de verdeling in tabel 5.9 en 5.10. De uitkomsten zijn opvallend: bij de ene woningbouwvereniging staken er duidelijk veel meer werklieden dan we op basis van het gemiddelde zouden verwachten en bij de andere woningbouwvereniging duidelijk veel minder. In allebei de woningbouwverenigingen wonen verhoudingsgewijs evenveel volhouders.

Tabel 5.9: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per woningbouwvereniging

woningbouwvereniging	stakers	niet-stakers	totaal
"nut door spaarzaamheid"	21 (47%)	24 (53%)	45
"ons doel en streven"	29 (74%)	10 (26%)	39
totaal	50 (60%)	34 (40%)	84

$\chi^2 = 6.7$; p-waarde = 0.03574; script: dataAnalysis/R/woningbouwvereniging.R

Tabel 5.10: Aantal (en percentage) volhouders/niet-volhouders per woningbouwvereniging

woningbouwvereniging	volhouders	niet-volhouders	totaal
"nut door spaarzaamheid"	13 (62%)	8 (38%)	21
"ons doel en streven"	17 (59%)	12 (41%)	29
totaal	30 (60%)	20 (40%)	50

$\chi^2 = 0.06$; p-waarde = 0.97; script: dataAnalysis/R/woningbouwvereniging.R

Van Meulenaarsgraf – die in een huis van 'Ons doel en streven' woonde – was één van de weinige leden van de woningbouwvereniging die niet aan de staking deelnamen. Zijn buren waren kennelijk niet onder de indruk van het dreigement dat zij uit hun huizen zouden worden gezet als ze werden ontslagen. Jan Kok et al stellen voor Amsterdam vast dat werklieden aan het begin van de twintigste eeuw vaak verhuisden.[237] We nemen aan dat Haarlem een vergelijkbaar verhuispatroon kende als Amsterdam en dat het voor werklieden niet onoverkomelijk was als zij uit hun huis werden gezet, omdat ze verwachtten eenvoudig een nieuw huis te krijgen.

5.3 Generatiewerking

Sinds een beroemd geworden artikel van Karl Mannheim uit 1928 gebruiken onderzoekers generatiewerking als een mogelijke verklaring voor sociale bewegingen.[238] Generaties hebben in deze verklaring een gemeenschappelijke geschiedenis en deze geschiedenis heeft een doorlopend effect in het leven van de generatie. De meeste invloed hebben volgens deze theorie gebeurtenissen tussen het 15e en 25e levensjaar. Van Doorn voelde bijvoorbeeld persoonlijk een sterke verbondenheid met

generatiegenoten waarmee hij rond deze leeftijd naar Nederlands-Indië was gestuurd tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Dat heeft hem gemotiveerd dit verschijnsel te onderzoeken. Door deze gemeenschappelijke geschiedenis zijn de gemeenschappelijke effecten van een generatie sterker dan die van eenzelfde levensfase of fase van het werkzame leven.[239]

Een belangrijk voorbeeld van een generatie-effect komt naar voren in het onderzoek van Erik Nijhof.[240] Hij stelde vast dat de stakers in de Rotterdamse haven na de Tweede Wereldoorlog juist vooral te vinden waren onder de oudere werklieden. De verwachtingen die ze hadden voor een betere toekomst na de oorlog werden niet waargemaakt en ze waren meer geneigd tot staken dan jongere havenarbeiders. Ook in onderzoeken naar latere stakingen zien we dat oudere werknemers staakten.[241] In deze gevallen gaat het echter over stakingen die plaatsvonden na de Tweede Wereldoorlog. Dankzij de introductie van diverse wettelijk ingestelde pensioenstelsels sinds 1919 is het risico om een verzorgde oude dag te verliezen, niet meer relevant.

Leeftijd en het aantal dienstjaren zijn de twee variabelen die we in onze dataset kunnen gebruiken om te onderzoeken of we generaties kunnen onderscheiden. In de groep werklieden die we onderzoeken zijn we niet in staat gebleken aparte generaties te identificeren op basis van leeftijd. Als er sprake zou zijn geweest van een generatie, hadden we een piek moeten zien in het percentage stakers in een bepaalde leeftijd of leeftijdscategorie. In de voorgaande paragraaf hebben we echter alleen een omslagpunt gemerkt rond het vijfendertigste levensjaar: jongeren staken meer dan ouderen. We hebben toen het omslagpunt verklaard door te stellen dat een oudere meer verantwoordelijkheden heeft en daarom minder geneigd is te staken. Maar wellicht is het omslagpunt te verklaren door een gebeurtenis die een nieuwe generatie heeft overtuigd van het belang van de klassenstrijd.

In figuren 5.1 en 5.2 gaan we op zoek naar het moment waarop deze gebeurtenis eventueel heeft plaatsgevonden. Vanwege de lage aantallen werklieden van sommige geboortejaren of jaren van indiensttreding zijn uitspraken hierover statistisch niet hard te maken, maar ze geven ons wel een indruk. Werklieden die zijn geboren na 1870 lijken meer te staken dan werklieden die zijn geboren voor 1870. Hier herkennen we het omslagpunt rond het vijfendertigste levensjaar. Personen geboren na 1870 zijn het meeste beïnvloed door gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden tussen hun vijftiende en vijfentwintigste levensjaar, dus na 1885. Als er generatiewerking heeft opgetreden op basis van een gebeurtenis, zou deze daarom na 1885 moeten hebben

plaatsgevonden. Figuur 5.2 bevestigt dit beeld. Werklieden die in deze periode in dienst zijn getreden staken duidelijk meer dan werklieden die daarvoor al werkzaam waren bij de werkplaats. In voorgaande hoofdstukken hebben we vastgesteld dat er inderdaad veel gebeurde in de periode na 1885.

Figuur 5.1: Percentage stakers per geboortejaar

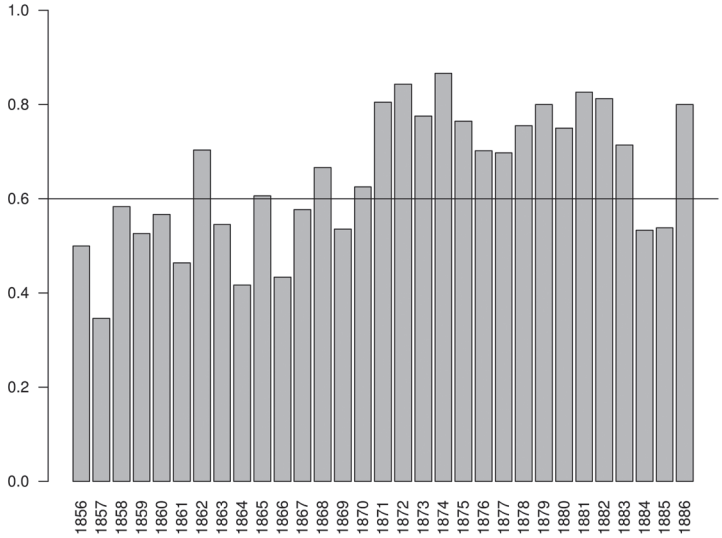

script: dataVisualisation/R/generaties.R

Figuur 5.2: Percentage stakers per jaar van indiensttreding

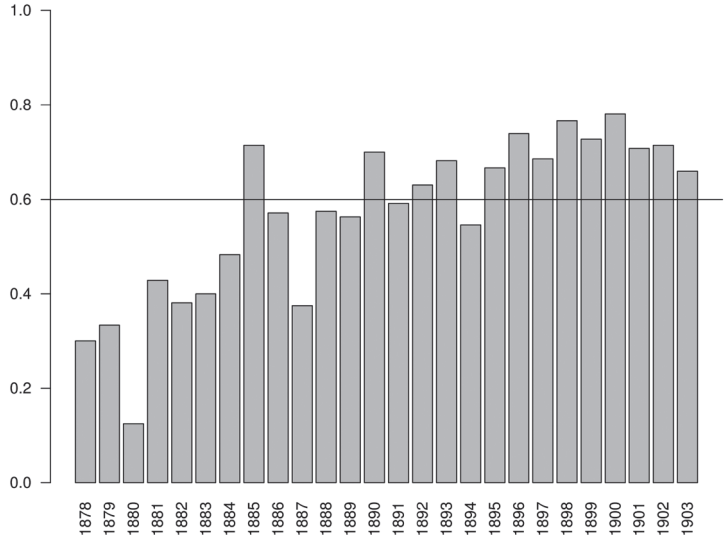

script: dataVisualisation/R/generaties.R

Opvallend genoeg zijn de meeste van onze stakers tussen de 25 en 35 jaar, met een gemiddelde van 32. Het activisme van dertigers is Van Doorn ook opgevallen en hij verklaart deze vanuit een terugkerend generatieconflict: een generatie gaat blijkbaar van nature dertig jaar mee. Hij ziet bijvoorbeeld een cyclus in de conflicten die ontstaan in de SDAP, later PvdA.[242] Het roept de vraag op, of dertigers de beste mix hebben van ervaring en behoefte om in opstand te komen om succesvol tot actie te komen. Een antwoord kunnen we daarop hier niet geven.

De opkomst van de sociale beweging na 1890 staat niet los van de nieuwe generatie arbeiders die na 1880 de werkplaatsen bevolkten. En deze staat, zo blijkt uit de bestudering van de gebeurtenissen in hoofdstuk 4, niet los van de spoorwegstaking van 1903. De data stelt ons echter niet in staat om de stakingsbereidheid direct uit een generatieopvolging te kunnen verklaren.

5.4 Migrantenachtergrond

We weten uit het bevolkingsregister dat 1061 werklieden van de Centrale Werkplaats in Nederland zijn geboren en in welke gemeente. Zeven werklieden kwamen uit Duitsland of een Nederlandse kolonie. Bijna de helft van de werklieden was geboren in Haarlem of in één van de aangrenzende gemeentes. Als we Amsterdam meerekenen, kwam meer dan de helft van de werklieden uit de regio. Belangrijke leveranciers van personeel waren het platteland van Noord-Holland en de grote steden. Kaart 5.1 geeft de geografische spreiding weer van de geboorteplaatsen van de werklieden. Zou de herkomst (mede-)bepalend zijn geweest bij de keuze om te staken?

In de literatuur over stakingen is het al dan niet aanwezig zijn van een migratieachtergrond vaak een belangrijke verklaring voor stakingsgedrag. Een veel gebruikte theorie is dat werklieden die gedurende de industrialisatie massaal naar de stad verhuisden, 'ontworteld' raakten. De theorie werd beroemd toen Melvyn Dubofsky hem toepaste op de Amerikaanse vakbondsgeschiedenis.[243] De arbeiders maakten volgens hem niet langer deel uit van een geborgen samenleving op het platteland en verzandden om die reden in een 'cultuur van armoede'. In deze cultuur, gekenmerkt door gebrek aan liefde en verbondenheid, het ontbreken van onderwijs en medische zorg, waren arbeiders in de stad gevoelig voor geweld, kenden vaker een gebroken gezinssituatie en namen daarom eerder deel aan subversief, soms zelfs

anarchistisch gedrag. Om vervolgens, ontworteld als ze waren, snel weer te vertrekken naar de volgende stad.

Kaart 5.1: Het aantal werklieden geboren in een gemeente (n=484)

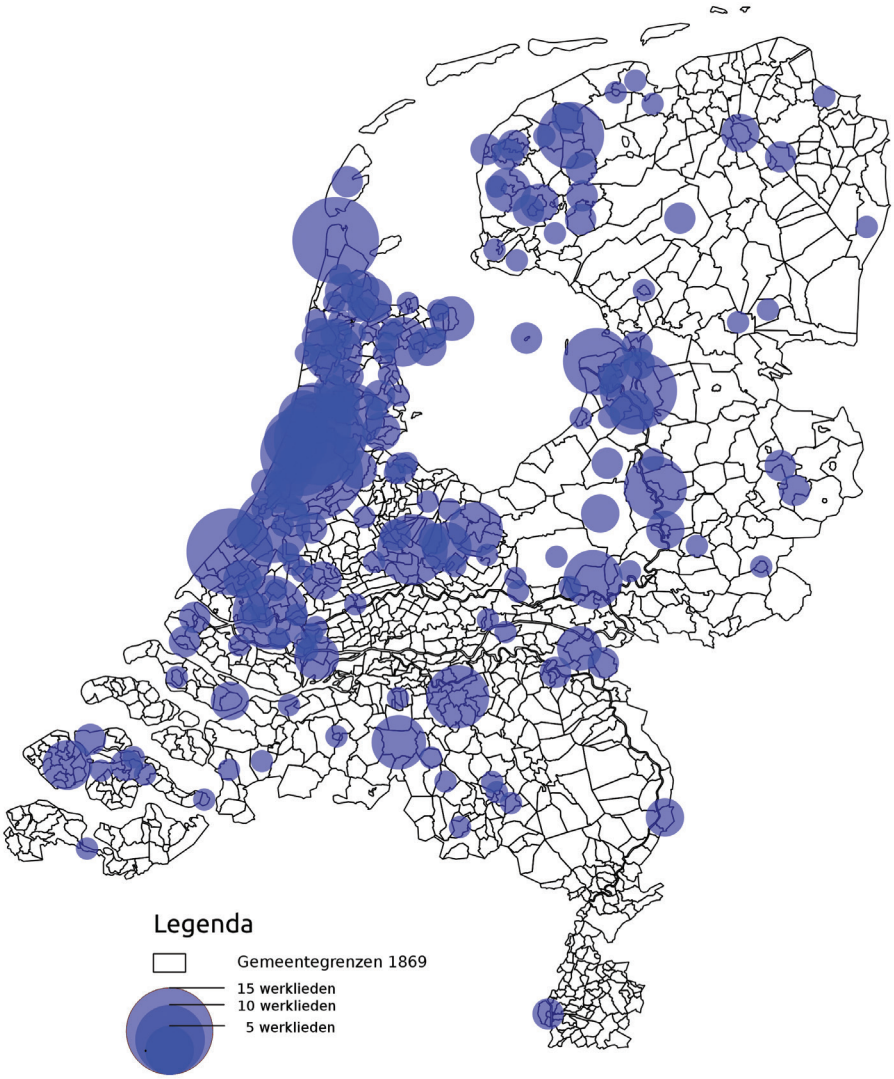

toelichting:

- bron: kaarten van Boonstra via gemeentegeschiedenis.nl;
- Haarlem (n=515) en Amsterdam (n=62) zijn weggelaten.
- script: dataTransformation/R/constructAmcoAantalmedewerkers.R
- visualisatie met behulp van QGIS 2.18, beeldbewerking GIMP

Ontworteldheid blijkt niet voldoende om de opkomst van een sociale beweging te verklaren. Bert Altena concludeert dat de verklaring van de opkomst van anarchisme in Vlissingen niet kan worden gezocht in ontworteldheid.[244] In zijn analyse stelt hij vast dat ook de anarchistische werklieden langer op dezelfde plaats bleven en lang niet elke gemigreerde werkman anarchistisch werd, maar zich (ook) aansloot bij religieuze organisaties. Dat laatste kan op grotere schaal worden onderzocht indien een dataset beschikbaar is van stakers, met hun herkomst. Als de theorie van ontworteldheid geldt, moeten alle ingekomen werklieden hetzelfde anarchistische gedrag vertonen, ongeacht de streek waar ze vandaan komen. De analyse van een staking in Zweden toont aan dat de herkomst uit verschillende streken leidt tot verschillend gedrag.[245] Dus ook hier wordt de hypothese ontkracht.

Verfijnder onderzoek is daarom noodzakelijk. Meer actueel onderzoek maakt niet alleen onderscheid tussen immigranten en niet-immigranten, maar groepeert werklieden naar herkomstgebied. Hierbij wordt verondersteld dat werklieden uit een gemeenschappelijk herkomstgebied een eigen cultuur hebben die leidt tot een bepaald gedrag. Met name sociaal-historici die onderzoek doen naar de Verenigde Staten hebben zich op dit onderwerp toegelegd. In de VS speelt immigratie immers een belangrijke rol in de (sociale) geschiedenis. Men stelt vast dat er inderdaad een verband is tussen gedrag en het land of de regio waar een werkman vandaan kwam. Fransen uit de Noord-Franse geïndustrialiseerde regio staken na migratie naar de VS bijvoorbeeld meer dan andere immigranten.[246]

Dat de herkomst van een staker relevant is, verklaren onderzoekers op twee verschillende manieren. Immigranten leefden in hun nieuwe woonplaats intensief samen. Ze kozen ervoor om bij elkaar in de buurt te wonen en elkaar ook in hun vrije tijd in verenigingen op te zoeken.[247] Ze zullen elkaar daarbij hebben beïnvloed in hun gedrag: zowel om wel, als om niet te gaan staken. Ten tweede wordt de keuze om te gaan staken verklaard doordat een immigrant zijn stakingsgedrag uit zijn plaats van herkomst importeert.[248]

De geboorteplaats is in ons onderzoek een te kleine eenheid om goede vergelijkingen te maken. Er zijn verschillende mogelijkheden om deze kleine eenheid te combineren tot zinvolle grotere herkomstgebieden. Ten eerste kunnen we kiezen voor grotere administratieve eenheden waartoe de gemeentes behoren. Het ligt voor de hand om dan te kiezen voor provincies. Ook dan zijn de getallen nog te klein om goede vergelijkingen te kunnen maken. Door provincies op een logische wijze samen

te voegen, kan dit wel. Friesland, Groningen en Drenthe vormen dan de noordelijke provincies, Overijssel en Gelderland de oostelijke provincies, Brabant en Limburg de zuidelijke provincies en Holland, Zeeland en Utrecht de westelijke provincies. De werklieden geboren in Haarlem en in het buitenland beschouwen we als twee aparte categorieën. In tabel 5.11 en tabel 5.12 presenteren we de verdeling van respectievelijk stakers en niet-stakers en de volhouders en niet-volhouders over de verschillende groepen.

Tabel 5.11: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per geboorteregio

geboorteregio	stakers	niet-stakers	totaal
haarlem e.o.	338 (61%)	219 (39%)	557
buitenland	1 (14%)	6 (86%)	7
noord	33 (65%)	18 (35%)	51
oost	35 (47%)	40 (53%)	75
west	211 (61%)	135 (39%)	346
zuid	20 (62%)	12 (38%)	32
totaal	638 (60%)	430 (40%)	1068

χ^2 (zonder 'buitenland') = 6.36; p-waarde = 0.17 script: dataAnalysis/R/regio.R

Kaart 5.2: Geboorteregio's noord, oost, zuid en west

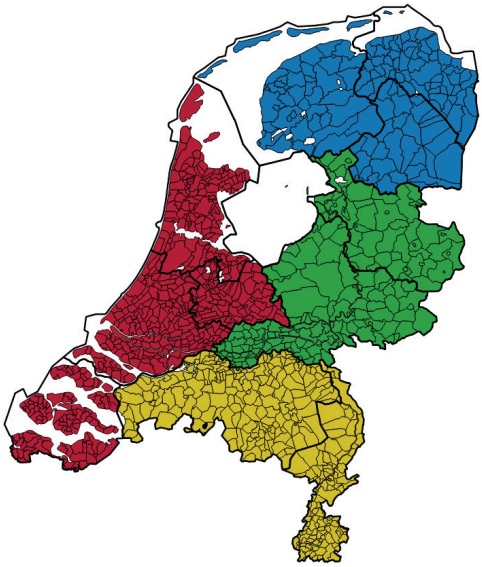

Tabel 5.12: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per geboorteregio

geboorteregio	volhouders	niet-volhouders	totaal
haarlem e.o.	192 (57%)	146 (43%)	338
buitenland	0	1	1
noord	27 (82%)	6 (18%)	33
oost	19 (54%)	16 (46%)	35
west	133 (63%)	78 (37%)	211
zuid	10 (50%)	10 (50%)	20
totaal	381 (60%)	257 (40%)	638

χ^2 = 10.08 (zonder 'buitenland'); p-waarde = 0.039; script: dataAnalysis/R/regio.R

De herkomst van een werkman blijkt vooral relevant te zijn bij het volhouden van de staking, zo blijkt uit tabel 5.12. Of sprake is van een geloofwaardige indeling in regio's is echter maar de vraag. De gecombineerde provincies waren namelijk niet per definitie eenvormige culturele eenheden. Ter controle maken we daarom een andere indeling in regio's, waarbij we Nederland met twee kruisende lijnen in vier regio's verdelen: de blokken zuidwest, zuidoost, noordwest en noordoost Nederland. Deze indeling is willekeuriger van aard en nog minder op culturele regio's ingericht. De verdeling van de stakers over deze regio's is gelijkmatiger, zo blijkt uit tabellen 5.13 en 5.14.

Tabel 5.13: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per geboorteregio

geboorteregio	stakers	niet-stakers	totaal
haarlem e.o.	338 (61%)	219 (39%)	557
buitenland	1 (14%)	6 (86%)	7
noordoost	55 (60%)	37 (40%)	92
noordwest	134 (63%)	79 (37%)	213
zuidoost	24 (49%)	25 (51%)	49
zuidwest	86 (57%)	64 (43%)	150
totaal	638 (60%)	430 (40%)	1068

χ^2 (zonder 'buitenland') = 3.79; p-waarde = 0.44; script: dataAnalysis/R/regio2.R

Werklieden geboren in het oosten of zuidoosten staken minder dan werklieden uit andere regio's. De grootte van deze groepen is te klein om deze uitspraak te onderbouwen met statistisch significante uitkomsten. Wel kunnen we vaststellen dat de hypothese van ontwortelde immigranten ook voor onze casus niet opgaat. Als dat wel zo was, zouden werklieden uit deze regio's immers hetzelfde gedrag moeten hebben vertoond als de werklieden uit andere streken, bijvoorbeeld het noordoosten.

Kaart 5.3: Geboorteregio's noordwest, noordoost, zuidwest en zuidoost

Tabel 5.14: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per geboorteregio

geboorteregio	volhouders	niet-volhouders	totaal
haarlem e.o.	192 (57%)	146 (43%)	338
buitenland	0 (0%)	1 (100%)	1
noordoost	42 (76%)	13 (24%)	55
noordwest	79 (59%)	55 (41%)	134
zuidoost	8 (33%)	16 (67%)	24
zuidwest	60 (70%)	26 (30%)	86
totaal	381 (60%)	257 (40%)	638

χ^2 (zonder 'buitenland') = 18.13; p-waarde = 0.0012; script: dataAnalysis/R/regio2.R

Limburgers en Brabanders komen uit een rooms-katholieke cultuur waarvan bekend is dat deze de staking van 1903 niet steunde.[249] In de indeling per groep provincies, staken werklieden geboren in het zuiden ongeveer evenveel als gemiddeld. Vanwege hun merendeels katholieke achtergrond is dat opvallend, men zou verwachten dat ze duidelijk minder staakten. Ook de alternatieve indeling helpt ons daarin niet verder. Het percentage stakers is daarbij voor zuidoost Nederland lager, maar dit kan ook worden beïnvloed door (niet-katholieke) werklieden uit Gelderland.

Voor werklieden uit het noorden (noordoosten) is het plausibel dat deze hun stakingsgedrag importeerden. Friezen en Groningers waren al vroeg betrokken bij de sociale beweging en vormde zeker in de begintijd zelfs de motor.[250] Toeval of niet: stakingsleider Abe Bos werd geboren in Friesland (Joure), evenals Siebren Reinalda (Harlingen). Vanwege de lage aantallen werklieden uit het noorden kunnen we niet bevestigen dat noorderlingen hun stakingsgedrag hebben geïmporteerd.

De noorderlingen blijken wel goede (koppige?) volhouders. In tabel 5.12 zien we veel grotere verschillen, waardoor de statistische toets ons zegt dat er een kleine kans is dat deze getallen op toeval berusten. Dit statistisch signaal is bij de willekeurige regio-indeling sterker dan bij de indeling naar groepen provincies. We zien nu duidelijk dat werklieden geboren in noordoost Nederland (denk aan Friesland) de staking beter volhouden en de werklieden uit zuidoost Nederland (denk aan Gelderland) niet.

5.5 Religie

Religie en politiek waren in 1903 nauw met elkaar verbonden. De dominee Abraham Kuyper was sinds 1901 leider van een kabinet waarin hij samenwerkte met katholieke politici. Gereformeerde en katholieke Nederlanders waren ideologisch verbonden met dit kabinet en steunden dan ook de plannen om stakingen in vitale sectoren te verbieden (hoofdstuk 4). Gereformeerden betoogden dat de maatschappelijke orde een goddelijk gegeven was, waartegen men niet in opstand mocht komen. Ook in de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* van 1891 sloot paus Leo XIII stakingen voor rooms-katholieken in zijn geheel uit. Het is daarom aannemelijk dat deze gelovige werklieden niet deelnamen aan de staking.[251]

Zo'n gelovige werkman was Karel van Meulenaarsgraf, in 1903 metaalschaver aan de werkplaats. Kort voor hun vertrek uit Amsterdam in 1890 hadden Van Meulenaarsgraf en zijn vrouw zich aangesloten bij de Gereformeerde Kerk.[252] Deze

kerk was ontstaan in 1886 toen een aantal gelovigen zich onder leiding van Abraham Kuyper van de Hervormde Kerk hadden afgescheiden. De nieuwe, 'dolerende' gemeentes vonden inspiratie in de tijd van de vroege calvinistische republiek en er heerste daarom meer orthodoxie dan in de hervormde gemeentes gebruikelijk was.[253] In Haarlem gingen de dolerenden ter kerke in de Ridderstraat waar ook Van Meulenaarsgraf zich had aangemeld.[254]

Onderzoek naar religie en haar rol in de Nederlandse samenleving van deze periode kan niet voorbijgaan aan het proces van verzuiling. Siep Stuurman geeft de spoorwegstaking daarin een prominente rol. Volgens hem leidde de spoorwegstaking tot een versterking van de verzuiling die het Nederlandse politieke landschap kenmerkte sinds de schoolstrijd van de jaren 1870. De rooms-katholieke en protestants-christelijke zuilen vormden daarin de twee duidelijkste maatschappelijke blokken. De twee andere blokken die hij beschreef zijn de socialistische *beweging* en de liberaal-vrijzinnige *sfeer*. In tegenstelling tot de confessionele zuilen stonden deze blokken open voor lidmaatschap van iedereen. Stuurman hanteert daarom voor deze laatste twee blokken niet het begrip 'zuil', maar 'beweging' en 'sfeer'.[255]

Om de impliciete eenvormigheid van zuilen te nuanceren spreekt Peter van Dam liever van een 'zware gemeenschap' dan van een zuil. De samenhang in een zware gemeenschap wordt bepaald door gedeelde normen en waarden, die zijn afgeleid van een gemeenschappelijke religie of ideologie.[256] Met behulp van dit begrip kunnen we de zwaarte van verschillende gemeenschappen onderling vergelijken of vergelijken in de tijd. Peter van Dam betoogt dat de gemeenschappen die zijn gebaseerd op een religie zwaarder zijn dan anderen, maar ook sociaal-democraten vertonen veel samenhang.

Dankzij de registratie van religie in het bevolkingsregister kunnen we de groepen, gevormd door een gemeenschappelijke religie, ook aan de Centrale Werkplaats nader onderzoeken. Van de gemeenschappen gevormd door socialisten en liberalen is dat niet te bepalen. De verdeling tussen verschillende religies bij het deelnemen en volhouden van de staking is weergegeven in tabellen 5.15 en 5.16.

Tabel 5.15: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per religie

religie	stakers	niet-stakers	totaal
gereformeerd	14 (42%)	19 (58%)	33
hervormd	325 (62%)	198 (38%)	523
rooms-katholiek	191 (53%)	172 (47%)	363
luthers, doopsgezind, remonstrants	73 (72%)	28 (28%)	101
overig	35 (73%)	13 (27%)	48
totaal	638 (60%)	430 (40%)	1068

$\chi^2 = 23.1$; p-waarde = 0.00012; script: dataAnalysis/R/geloof.R

Tabel 5.16: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per religie

religie	volhouders	niet-volhouders	totaal
gereformeerd	9 (64%)	5 (35%)	14
hervormd	204 (63%)	121 (37%)	325
rooms-katholiek	105 (55%)	86 (45%)	191
luthers, doopsgezind, remonstrants	43 (59%)	30 (41%)	73
overig	20 (57%)	15 (43%)	35
totaal	381 (60%)	257 (40%)	638

$\chi^2 = 3.28$; p-waarde = 0.51; script: dataAnalysis/R/geloof.R

Voor veel gereformeerde werklieden is er inderdaad van deelname aan de staking geen sprake. Karel van Meulenaarsgraf (gereformeerd) staakte dan ook niet. We hebben al gezien dat zijn zoon in eerste instantie wel meedeed, maar op dinsdagmorgen weer aan het werk ging. De gereformeerde poetser Hendrik van Egmond maakte zelfs overuren om het werk van zijn stakende collega's te compenseren.

Ook de katholieke werklieden hebben minder gestaakt dan andere gemeenschappen, zij het dat zij zich niet allemaal aan het pauselijk verbod hielden. Jos van Meeuwen stelt vast dat er rond 1900 in het westen nog weinig sprake was van organisatie van de katholieke arbeiders. Een tegenbeweging van de katholieke kerk, waarin pastoors invloed probeerden uit te oefenen op de werklieden, ontstond pas later. De spoorwegstaking heeft de katholieke elite duidelijk gemaakt dat er meer gedaan moest worden aan de sociale controle.[257]

Opvallend is het aantal stakers onder doopsgezinden, lutheranen en remonstranten, stromingen die allen een vrijzinnig-protestants karakter hadden.[258] Zij legden vaker dan gemiddeld het werk neer. Staakt op maandagmorgen over het algemeen 60 procent van de werklieden, onder deze protestanten is dat percentage 72. Protestanten van deze meer vrijzinnige denominaties konden zich makkelijk in het sociale gedachtegoed vinden. Dit fenomeen zien we ook terug bij enkele socialistische voormannen, die in een vorig leven dominee waren geweest in een vrijzinnig-protestantse kerk. Bekendste voorbeeld is Ferdinand Domela Nieuwenhuis, maar ook de Haarlemmer Hugenholtz die we in hoofdstuk 4 hebben leren kennen, had er ooit voor gekozen zijn roeping tot dominee neer te leggen en actief te worden in de socialistische beweging. Vrijzinnig protestanten die zover niet wilden gaan, rekenden zich politiek vaak tot de progressieve Liberale Unie en sinds 1901 tot de Vrijzinnig-Democratische Bond.[259] Deze partij streed voor dezelfde maatschappelijke veranderingen als de socialisten, zoals algemeen kiesrecht en sociale wetgeving, maar wilde niet met de revolutionaire socialisten worden vereenzelvigd. Ook voor Zweden ziet Peter Hedström een verband tussen de socialistische beweging en de vrijzinnig protestanten. In gebieden met veel protestanten in een vrijzinnige kerk, komen in zijn analyse veel vakbonden voor.[260]

Van enkele specifieke protestantse denominaties weten we dat zij een vrijzinnig gedachtegoed aanhingen. Maar vrijzinnige protestanten waren ook te vinden in de Hervormde Kerk. De religiositeit van een werkman blijkt niet uit de registratie in het bevolkingsregister. Stakingsleider Abe Bos was bijvoorbeeld bestuurslid van de vrijdenkersvereniging 'De Dageraad' en daarom waarschijnlijk nauwelijks nog als katholiek te beschouwen.[261] We proberen daarom een aanvullende manier te vinden om de religiositeit van een werkman in te schatten. Daarvoor nemen we aan dat een werkman die is getrouwd met een vrouw met een ander geloof minder hecht aan de geloofsgemeenschap waartoe hij behoort. En als hij minder zwaar aan zijn gemeenschap is gebonden, is het aannemelijk dat hij zich minder door het geloof laat leiden en daarom meer staakt dan gemiddeld. In tabel 5.17 vergelijken we het gedrag van werklieden met een gemengd huwelijk met alle gehuwde werklieden. Werklieden met een gemengd huwelijk staken inderdaad significant meer. Voor het volhouden van de staking levert de statistische toets geen significante uitkomst op (zie tabel 5.18).

Tabel 5.17: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers met gemengd huwelijk

type huwelijk	stakers	niet-stakers	totaal
gemengd huwelijk	148 (65%)	81 (35%)	229
niet gemengd huwelijk	320 (54%)	274 (46%)	594
totaal	470 (57%)	355 (43%)	823

$\chi^2 = 7.36$; p-waarde = 0.0067; script: dataAnalysis/R/geloof.R

Tabel 5.18: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders met gemengd huwelijk

type huwelijk	volhouders	niet-volhouders	totaal
gemengd huwelijk	84 (57%)	64 (43%)	148
niet gemengd huwelijk	187 (58%)	133 (42%)	320
totaal	271 (58%)	197 (42%)	468

$\chi^2 = 0.057$; p-waarde = 0.81; script: dataAnalysis/R/geloof.R

5.6 Loopbaan

Zoals we eerder zagen vertrok Karel van Meulenaarsgraf in 1890 van Amsterdam naar Haarlem en kwam in dienst bij de HSM. De twaalf dienstjaren die hij in 1903 bij de werkplaats had opgebouwd waren de langste periode die hij ooit achter elkaar voor één baas had gewerkt. Ook stakingsleider Abe Bos was, na een carrière als uurwerkmakersknecht en politieagent, rond 1890 bij de werkplaats aangenomen.

Volgens verschillende onderzoekers speelt de lengte van het dienstverband een rol bij de keuze om wel of niet te staken. Allemaal komen ze tot de conclusie dat de werklieden met een middellange carrière bij dezelfde fabriek (tussen de 10 en 25 dienstjaren) meer geneigd waren om te staken.[262] Werklieden met tussen de 10 en 25 dienstjaren hadden geïnvesteerd in een carrière en een relatie met het bedrijf. Veranderen van carrière was 'duur'. Als zij hun omstandigheden wilden verbeteren, was staken een valide optie.

Jonge werklieden met minder dan 10 dienstjaren konden gemakkelijker op zoek naar ander werk in een andere stad. In plaats van staken, konden zij stemmen met hun voeten. Voor jonge werklieden die graag wilden blijven, had deelnemen aan een staking het risico dat zij werden ontslagen. Zij hadden immers minder ervaring en

waren daarom voor het bedrijf minder van belang. Ouderen (meer dan 25 dienstjaren) liepen het risico dat ze hun pensioen misliepen. Fabrieksdirecteuren kenden alleen onderstand toe aan werklieden die tot op de laatste dag bij de werkplaats hadden gewerkt. Dit was ook aan de Centrale Werkplaats het geval (§3.8).

Het aantal dienstjaren van de werklieden aan de Centrale Werkplaats kunnen we schatten dankzij de personeelsadministratie van de HSM. Omdat een groot deel van de personeelsregisters verloren is gegaan, extrapoleren we daarvoor de gegevens die we wel weten uit andere delen van de personeelsregisters en de medewerkerslijst (zie bijlage A.5). De verdeling van het aantal dienstjaren, zoals weergegeven in tabellen 5.19 en 5.20, vertoont een uitschieter tussen tien en vijftien jaar. Rond 1890, de periode van de grootste groei van de werkplaats (§2.2), zijn veel werklieden aangenomen waardoor er een piek is bij de groep van 10-14 dienstjaren. Dat Van Meulenaarsgraf en Bos zijn aangenomen rond 1890 is dus typerend.

Tabel 5.19: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers naar aantal dienstjaren

categorie aantal dienstjaren	stakers	niet-stakers	totaal
0-4	188 (72%)	74 (28%)	262
5-9	151 (70%)	64 (30%)	215
10-14	176 (62%)	108 (38%)	284
15-19	80 (54%)	68 (46%)	148
20-24	34 (37%)	58 (63%)	92
25 en meer	9 (13%)	58 (87%)	67
totaal	638 (60%)	430 (40%)	1068

χ^2 = 107,74; p-waarde < 0,001; script: dataAnalysis/R/aantaldienstjaren.R

Tabel 5.20: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders naar aantal dienstjaren

categorie aantal dienstjaren	volhouders	niet-volhouders	totaal
0-4	128 (68%)	60 (32%)	188
5-9	93 (62%)	58 (38%)	151
10-14	109 (62%)	67 (38%)	176
15-19	36 (45%)	44 (55%)	80
20 en meer	15 (35%)	28 (65%)	43
totaal	381 (60%)	257 (40%)	638

χ^2 = 24,3: p-waarde < 0,001; script: dataAnalysis/R/aantaldienstjaren.R

Waar de absolute aantallen een piek vertonen, zien we de percentages stakers afnemen per categorie. Het percentage werklieden dat deelneemt aan de staking neemt af naarmate de hoeveelheid dienstjaren toeneemt. Voor onze staking kunnen we daarom niet bevestigen dat de werklieden met een middellange carrière het belangrijkste deel van de stakers uitmaakte. De stakers zijn aan de werkplaats in 1903 juist relatief vaak minder dan 10 jaar in dienst.

Dit is in tegenspraak met de uitkomsten van andere onderzoeken. Aan het begin van deze paragraaf veronderstelden we namelijk dat werklieden in het begin van hun carrière nog niet zo sterk gebonden waren en daarom makkelijker vertrokken in plaats van hun situatie met strijd te verbeteren. Aan de werkplaats waren werklieden echter al vroeg in hun carrière geschoold en hadden zij al op jonge leeftijd geïnvesteerd in een baan bij de Centrale Werkplaats. Dat kan hen hebben gemotiveerd om te staken, in plaats van te vertrekken.

5.7 Scholingsniveau

Geschoolde werklieden durfden het risico te nemen om tegen hun baas in opstand te komen omdat ze moeilijker waren te vervangen. Hun scholing maakte het bovendien mogelijk dat zij kennis konden nemen van het socialistische gedachtegoed. Bij het zoeken naar een verklaring van het gedrag van stakers maken onderzoekers daarom gebruik van het scholingsniveau van de werkman. Zij delen het werk daarbij in, in

'geschoold', 'half geschoold' en 'ongeschoold' werk en stellen inderdaad vast dat de meeste stakers geschoold werk deden.[263] Andere voorbeelden zijn er ook. Toen de Amerikaanse *Great Railway Strike* van 1877 uitliep op rellen, bleken het vooral de ongeschoolden te zijn die bij de rellen betrokken waren.[264] Daardoor leek het alsof er vooral ongeschoolden in opstand kwamen. Dat deze ongeschoolden bij de rellen vooraan stonden, zegt echter niets over het scholingsniveau van *alle* stakers. De hypothese dat geschoolde werklieden meer staken blijft daardoor overeind. We willen onderzoeken of deze hypothese ook voor de spoorwegstaking aan de Centrale Werkplaats opgaat.

Ploegbazen en poetsers stonden aan de werkplaats respectievelijk bovenaan en onderaan de ladder. Maar ook het onderscheid tussen de twee middelste niveaus was duidelijk voelbaar. Een vuurwerker werkte één-op-één samen met een voorslager, waarbij de vuurwerker het zware en eenvoudige werk overliet aan de voorslager. Een vergelijkbaar onderscheid was er tussen de bankwerkers en de draaiers. Karel van Meulenaarsgraf leverde het eenvoudige draaiwerk dat een bankwerker in zijn eindproduct kon verwerken.

Om de scholing van de werklieden aan de Centrale Werkplaats te kunnen vaststellen, onderzoeken we de functie-inhoud van het werk. Voor het standaardiseren van functie-inhoud maken we gebruik van de *Historical International Standard Classification of Occupations (HISCO)*.[265] Met behulp van dit classificatiesysteem verdelen we werklieden in groepen van soortgelijke beroepen.

De lijst met werklieden bevat de functietitel van elke werkman op het moment van de staking. In combinatie met de afdeling waar hij werkzaam was, kunnen we op hoog detailniveau bepalen wat de inhoud was van zijn functie. Dat detailniveau is nodig om de functie-inhoud te standaardiseren. We standaardiseren een functietitel door deze te coderen met een vijfcijferige HISCO-code. Deze code is zo opgebouwd dat ook de groepering kan worden afgeleid. De zogenaamde *major* groep '8', groepeert bijvoorbeeld alle beroepen die betrokken zijn bij productie en reparatie van goederen. Binnen deze groep is de zogenaamde *minor* groep '83' bedoeld voor smeden, gereedschapsmakers en operatoren van productiemachines. Ze verwerken allemaal metaal. Het is daarom geen verrassing dat meer dan de helft van de werklieden aan de werkplaats tot deze groep behoort.

De HISCO-classificatie maakt het mogelijk de verschillende functies naar statusniveau in te delen. Voor de codering van de status kunnen we kiezen uit

verschillende standaarden: HISCAM, HISCLASS en SOCPO.[266] We beschrijven en onderzoeken de coderingssystemen om tot een beargumenteerde keuze te komen voor ons onderzoek.

HISCAM is een continue schaal waarmee de stratificatie in een samenleving wordt gecodeerd, gerelateerd aan HISCO. Een in HISCO gestandaardiseerd beroep wordt daarvoor vertaald naar een waarde voor de sociale hoogte van degene die het beroep uitoefent. HISCAM beschikt daarbij niet over een eigen onderscheid tussen hoog, laag of ongeschoold werk. Omdat wij onze uitkomsten graag willen vergelijken met literatuur waarin het onderscheid beperkt is tot deze drie categorieën, schiet het gebruik van HISCAM zijn doel voorbij.

HISCLASS is in tegenstelling tot HISCAM een nominale meetschaal.[267] De HISCO-codes zijn daarbij vertaald naar twaalf groepen, bestaande uit bijvoorbeeld 'foremen' (6) of 'unskilled' (11). Hoewel de groepen met cijfers zijn aangeduid, is de ene groep niet hoger of lager dan de andere. Later is een variant geïntroduceerd waarbij de twaalf groepen zijn teruggebracht tot vijf. De indeling in twaalf groepen is echter verfijnder. De oorspronkelijke variant met twaalf groepen is daarom geschikt voor ons doel.

SOCPO is een ordinale schaal: personen in de hoogste schaal (5: elite) hebben meer 'sociale macht' ('social power') dan personen in lagere schalen. Ook hier is de groep waarin een persoon thuishoort gebaseerd op de beroepstitel die we met HISCO hebben gestandaardiseerd. In de lagere groepen maakt SOCPO onderscheid tussen geschoolde (3), half-geschoolde (2) en ongeschoolde (1) arbeiders. Vanwege dit onderscheid tussen de scholingsniveaus van de werklieden is, naast HISCLASS, ook SOCPO een goede kandidaat voor onze analyse. We gaan beide systemen nader bestuderen.

Bij de vertaling van HISCO naar HISCLASS respectievelijk SOCPO zijn drie opvallende verschillen op te merken. Ten eerste worden de wagenmakers in SOCPO hoger gewaardeerd dan in HISCLASS. Waarschijnlijk gaat men er bij deze beroepsgroep van uit dat zij zelfstandig opereerden: we vinden ze allemaal terug in het SOCPO niveau voor middenklasse ('42'). De ploegbazen daarentegen zijn in loondienst en worden in SOCPO daarom gerekend tot de geschoolde arbeiders (niveau 3). Ten slotte worden wagenlichters en gieters in HISCLASS gerekend tot de laaggeschoolde klasse en in SOCPO tot het hooggeschoolde niveau. In alle drie de gevallen is de HISCLASS codering dichterbij onze inschatting van de werkelijkheid.

Hierop is één uitzondering. HISCLASS rekent de ploegbazen tot het management, terwijl dit in de SOCPO codering niet gebeurt. Aan de werkplaats was de ploegbaas een meewerkend voorman en rekende men de ploegbazen tot de werklieden en niet tot de ambtenaren (§2.5). Uit het feit dat zij geen van allen hebben gestaakt, net als de ambtenaren, blijkt dat zij zich meer identificeerden met het hogere kader. Dit kunnen we oplossen in HISCLASS omdat deze een aparte categorie kent voor de ploegbazen: HISCLASS 6. Omdat ze allemaal niet hebben gestaakt, hebben we ze in de statistische analyse weggelaten, omdat lege cellen de chi-kwadraat toets verstoort.

In tabel 5.21 staat het overzicht van de verdeling van de stakers en niet-stakers over de verschillende groepen, gecodeerd in HISCLASS. Er blijkt geen significant verband tussen de groep waartoe een werkman wordt gerekend en of hij staakt of niet. Opvallend is wel dat in beide gevallen de laaggeschoolde werklieden de meeste stakers hebben geleverd en de ongeschoolde het minst. Bij de verdeling over volhouder en niet-volhouders, zoals weergegeven in tabel 5.22, is het beeld precies omgekeerd: zodra een ongeschoolde werkman eenmaal heeft besloten deel te nemen aan de staking, geeft hij niet snel op.

Tabel 5.21: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per scholingsniveau

HISCLASS	stakers	niet-stakers	totaal
“6” (foremen)	0 (0%)	44 (100%)	44
“7” (medium-skilled)	456 (62%)	280 (38%)	736
“9” (low-skilled)	146 (66%)	76 (34%)	222
“11” (unskilled)	36 (55%)	30 (45%)	66
totaal	638 (60%)	430 (40%)	1068

χ^2 = 2,86; p-waarde = 0,24; script: dataAnalysis/R/HISCLASS.R. De 44 ploegbazen zijn uit de analyse weggelaten. Zij staakten geen van allen.

Tabel 5.22: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per scholingsniveau

HISCLASS	volhouders	niet-volhouders	totaal
"6" (foremen)	0 (0%)	0 (0%)	0
"7" (medium-skilled)	265 (58%)	191 (42%)	456
"9" (low-skilled)	87 (60%)	59 (40%)	146
"11" (unskilled)	29 (81%)	7 (19%)	36
totaal	381 (60%)	257 (40%)	638

$\chi^2 = 6.99$; p-waarde = 0.03; script: dataAnalysis/R/HISCLASS.R. De 44 ploegbazen zijn uit de analyse weggelaten. Zij staakten geen van allen.

5.8 Welvaart

Uit de eisen die de werklieden aan de Centrale Werkplaats in 1894 stelden aan hun loon (§3.6) en het feit dat deze eisen in 1903 onverminderd naar voren werden gebracht (§4.3), blijkt dat verhoging of behoud van het loon een belangrijke drijfveer moet zijn geweest om deel te nemen aan de staking. Maar wanneer heeft een werkman voldoende loon? Volgens de theorie van relatieve deprivatie is de omgeving van de werkman van grote betekenis: als collega's of buren meer verdienen dan hij, ervaart hij dat als oneerlijk en is de kans dat hij in opstand komt groter.[268] Dit uit zich bijvoorbeeld in het lidmaatschap van een vakbond.[269] Om daadwerkelijk in opstand te komen, zijn nog enkele randvoorwaarden van belang. Ten eerste moet de werkman het gevoel hebben dat een hoger loon mogelijk is. Daarnaast zal hij zich moeten identificeren met de persoon die meer verdient. De directeur en zijn salaris zijn onbereikbaar en daar zal een werkman zich niet aan spiegelen.

Historisch onderzoek naar relatieve deprivatie is ingewikkeld omdat moeilijk is vast te stellen hoe de welvaart van een werkman in verhouding stond tot de welvaart van zijn collega's, laat staan wanneer een werkman zich achtergesteld voelde. Ook in ons geval kennen we, vanwege de verloren personeelsregisters, het dagloon van slechts een deel van de werklieden (n = 208). Van deze werklieden presenteren we de verdeling tussen stakers en niet-stakers en volhouders en niet-volhouders in respectievelijk tabel 5.23 en 5.24.

Tabel 5.23: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers naar dagloon

categorie dagloon (gulden)	stakers	niet-stakers	totaal
minder dan 1,45	1 (20%)	4 (80%)	5
1,45 – 1,54	6 (46%)	7 (54%)	13
1,55 – 1,64	4 (50%)	4 (50%)	8
1,65 – 1,74	5 (71%)	2 (29%)	7
1,75 – 1,84	35 (41%)	50 (59%)	85
1,85 – 1,94	15 (30%)	35 (70%)	50
1,95 of meer	6 (15%)	34 (85%)	40
totaal	72 (60%)	136 (65%)	208

χ^2 = 15,2; p-waarde = 0,019 (onbetrouwbaar want aantallen te klein); script: dataAnalysis/R/loon.R

Tabel 5.24: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders naar dagloon

categorie dagloon (gulden)	volhouders	niet-volhouders	totaal
minder dan 1,45	0 (0%)	1 (100%)	1
1,45 – 1,54	3 (50%)	3 (50%)	6
1,55 – 1,64	1 (25%)	3 (75%)	4
1,65 – 1,74	2 (40%)	3 (60%)	5
1,75 – 1,84	15 (43%)	20 (57%)	35
1,85 – 1,94	7 (47%)	8 (53%)	15
1,95 of meer	4 (67%)	2 (33%)	6
totaal	32 (44%)	40 (56%)	72

χ^2 = 2,79; p-waarde = 0,83 (onbetrouwbaar want aantallen te klein); script: dataAnalysis/R/loon.R

De aantallen zijn te klein om uitspraken te kunnen doen over de verhoudingen. Bovendien vormt de verzameling van 208 daglonen die we kennen geen onafhankelijke steekproef: de bewaard gebleven personeelsregisters zijn van voor 1883, zodat we alleen over data beschikken van oudere werklieden en we hebben gezien dat oudere werklieden minder staken. De lonen zijn tussen 1880 en 1903 echter niet gestegen. De lonen die we kennen kunnen we daarom inzetten om de lonen van andere werklieden

te bepalen. Werklieden met dezelfde functie aan dezelfde werkplaats geven we daarbij het gemiddelde dagloon van de collega's waarvan we het dagloon wel weten. Daarmee hebben we het dagloon bepaald van 784 werklieden. Niet voor alle functies is informatie beschikbaar en in dat geval kiezen we voor het gemiddelde loon van een beperkt aantal van 53 gevallen van werklieden met dezelfde HISCO-code. Als we dan nog niet weten hoeveel het dagloon is, kiezen we voor de laatste 23 werklieden het gemiddelde dagloon van fl. 1,84. Op deze manier groeperen we de beroepsgroepen naar loon. De meeste lonen zijn rond de fl. 1,80 per dag. Ploegbazen verdienden rond de twee gulden, voorslagers rond de fl 1,50.

Tabel 5.25: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers naar uitgerekend dagloon

categorie dagloon (gulden)	stakers	niet-stakers	totaal
minder dan 1,45	10 (53%)	9 (47%)	19
1,45 – 1,54	54 (79%)	14 (21%)	68
1,55 – 1,64	16 (67%)	8 (33%)	24
1,65 – 1,74	44 (67%)	22 (33%)	66
1,75 – 1,84	303 (63%)	181 (37%)	484
1,85 – 1,94	182 (58%)	131 (42%)	313
1,95 of meer	29 (31%)	65 (69%)	94
totaal	638 (60%)	430 (40%)	1068

χ^2 = 47,7; p-waarde < 0,001; script: dataAnalysis/R/loon_intrapolatie.R

We groeperen de verschillende uitgerekende daglonen en presenteren de verhoudingen tussen stakers en niet-stakers, respectievelijk volhouders en niet-volhouders in tabellen 5.25 en 5.26. De verschillen tussen de groepen in de tabel van de volhouders zijn niet significant, dus alleen over staken kunnen we een uitspraak doen. Werklieden met een dagloon van meer dan twee gulden – onder meer de ploegbazen – staken geen van allen. Het valt op dat vooral werklieden met een laag dagloon staken. De groep met daglonen van fl. 1,50 bestaat voor een belangrijk deel uit voorslagers, waarvan inderdaad de meesten staken. De voorslagers werkten intensief samen met vuurwerkers aan hetzelfde aambeeld. Vuurwerkers (HISCLASS: *medium-skilled*) waren hoger geschoold dan voorslagers (HISCLASS: *low-skilled*). Maar de voorslagers

verdienden wel minder dan de poetsers (HISCLASS: *unskilled*). Het is aannemelijk dat de voorslagers daarom het gevoel hebben gehad dat ze werden achtergesteld. Voor deze groep kunnen we daarom aannemen dat relatieve deprivatie heeft meegespeeld bij het besluit om deel te nemen aan de staking.

Tabel 5.26: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders naar uitgerekend dagloon

categorie dagloon (gulden)	volhouders	niet-volhouders	totaal
minder dan 1,45	7 (70%)	3 (30%)	10
1,45 – 1,54	38 (70%)	16 (30%)	54
1,55 – 1,64	8 (50%)	8 (50%)	16
1,65 – 1,74	29 (66%)	15 (34%)	44
1,75 – 1,84	170 (56%)	133 (44%)	303
1,85 – 1,94	110 (61%)	72 (39%)	182
1,95 of meer	19 (66%)	10 (34%)	29
totaal	381 (60%)	257 (40%)	638

$\chi^2 = 6{,}4$; p-waarde = 0,38; script: dataAnalysis/R/loon_intrapolatie.R

Naast het dagloon uit het personeelsregister, beschikken we voor sommige werklieden over de aanslag voor de gemeentelijke belasting, geregistreerd in het belastingkohier. Dat biedt aanvullende informatie over het inkomen van de werkman. In tabellen 5.27 en 5.28 geven we een overzicht van de verschillende belastingcategorieën en de verhoudingen van het stakingsgedrag. We hebben minder dan de helft van de werklieden (n=407) in het kohier teruggevonden. Het andere deel (n=661) had geen aanslag of hebben we niet teruggevonden. Indien de belastingaanslag in onze data ontbreekt, kunnen we niet met zekerheid zeggen of iemand wel of niet voor belasting is aangeslagen. Maar het is aannemelijk dat de meeste werklieden een jaarinkomen hadden van minder dan de belastingvrije voet van 500 gulden en daarom niet in het belastingkohier zijn opgenomen.

Tabel 5.27: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per jaarinkomen

jaarinkomen in belastingkohier	stakers	niet-stakers	totaal
geen aanslag	402 (65%)	219 (35%)	621
550	111 (62%)	68 (38%)	179
600	77 (44%)	100 (56%)	177
650 en meer	16 (31%)	35 (69%)	51
totaal	606 (59%)	422 (41%)	1028

$\chi^2 = 42{,}76$: p-waarde < 0,001; script: dataAnalysis/R/inkomen.R. Verwijderd zijn de werklieden die niet in Haarlem woonden.

Tabel 5.28: Aantal (en percentage) volhouders en niet-volhouders per jaarinkomen

jaarinkomen in belastingkohier	volhouders	niet-volhouders	totaal
geen aanslag	244 (61%)	158 (39%)	402
550	66 (59%)	45 (41%)	111
600	37 (48%)	40 (52%)	77
650 en meer	9 (56%)	7 (44%)	16
totaal	356 (59%)	250 (41%)	606

$\chi^2 = 4{,}32$; $p = 0{,}23$; script: dataAnalysis/R/inkomen.R. Verwijderd zijn de werklieden die niet in Haarlem woonden.

Van 120 werklieden weten we zowel het dagloon uit het personeelsregister als het jaarinkomen uit het belastingkohier, zoals is weergegeven in tabel 5.29. In deze tabel hebben we het dagloon vermenigvuldigd met 300 werkdagen, opgehoogd met 10% premies en dat vergeleken met de jaarinkomens. De meeste werklieden hadden volgens het belastingkohier een jaarinkomen van 600 gulden, dus over het algemeen iets hoger dan het jaarinkomen dat we op basis van alleen het dagloon zouden verwachten. Blijkbaar telden deze werklieden bij de aangifte hun premies mee bij hun loon. Maar dan nog zijn er enkele uitschieters. Voor sommige werklieden is daarom hun loon bij de werkplaats blijkbaar niet hun enige bron van inkomsten. Fredrik Hendrik Blansert, ploegbaas aan de wielendraaierij, is daarvan het meest extreme voorbeeld. Hij werd aangeslagen op basis van een jaarinkomen van maar liefst 1100 gulden. Hij

verdiende als ploegbaas het onwaarschijnlijk hoge dagloon van 3 gulden per dag, wat neerkomt op zo'n 990 gulden per jaar. Een ander deel van zijn inkomen verwierf hij als huuropbrengst van een huis dat hij gekocht had van de erfenis van zijn schoonvader.

Tabel 5.29: Vergelijking van jaarinkomen met dagloon

	dagloon (afgeleid jaarinkomen) in guldens									
jaarinkomen in belastingkohier	**<1,50 (<495)**	**1,50 (495)**	**1,60 (528)**	**1,70 (561)**	**1,80 (594)**	**1,90 (627)**	**2,00 (660)**	**2,10 (693)**	**>2,10 (>693)**	**totaal**
geen aanslag	5	12	7	5	31	14	5	2	4	85
550		1	1		14	8	3	1		28
600					27	23	9	6	2	67
650 en meer				2	11	5	3	3	1	25
totaal	5	13	8	7	83	50	20	12	7	205

Het afgeleid jaarinkomen is 300 x dagloon + 10% premies; script: dataAnalysis/R/inkomen.R. Beperkt tot de 205 werklieden waarvan we het dagloon weten, en in Haarlem wonen.

Van de werklieden die waren aangeslagen voor de gemeentelijke belasting staakten er relatief weinig. Hoe hoger het jaarinkomen, hoe kleiner de kans dat er wordt gestaakt. Werklieden met jaarinkomens van 650 gulden en meer, staken duidelijk minder dan het gemiddelde, terwijl werklieden met een jaarinkomen van 550 gemiddeld staken. Uit zowel de daglonen in het personeelsregister als de jaarinkomens uit het belastingkohier blijkt een duidelijk verband tussen het inkomen en stakingsgedrag: hogere inkomens staken minder.

5.9 Multivariabele Analyse (MVA)

De verschillende variabelen die we in de vorige paragrafen hebben geanalyseerd, kunnen we nu in samenhang beschouwen, zodat we kunnen bepalen welke variabele het grootste verband heeft met het stakingsgedrag. We maken gebruik van statistische technieken die gevat worden onder de noemer Multivariabele (vaak ook Multivariate) Analyse (MVA).[270] In deze technieken wordt onderscheid gemaakt tussen de afhankelijke variabele die we onderzoeken en de onafhankelijke variabelen waarmee

we de afhankelijke variabele willen verklaren. Onze afhankelijke variabelen zijn het al dan niet staken, volhouden en ontslagen worden. De afhankelijke variabele die we onderzoeken, is dus steeds 'dichotoom': waar of niet-waar. De uitkomsten op deze variabelen proberen we te verklaren met de onafhankelijke variabelen zoals leeftijd, geboorteplaats en scholingsniveau. De aangewezen techniek om het verband tussen een dichotome afhankelijke variabele en de gekozen onafhankelijke variabelen te onderzoeken, heet 'logistische regressie'. Hierbij laten we statistische software zoeken naar een lineaire combinatie van onafhankelijke variabelen die zo goed mogelijk de afhankelijke variabele (1 of 0, staken/niet-staken) 'voorspelt'.

Van onafhankelijke variabelen kan het meetniveau nominaal, ordinaal of interval zijn. Bij nominale en ordinale variabelen kiezen we bij een logistische regressie één categorie uit waarmee de andere categorieën worden vergeleken. Voor de andere waardes introduceert de software dummy-variabelen, waarmee is gecodeerd dat de variabele wel of niet de waarde aanneemt. Deze referentiecategorie is meestal de grootste en meest gemiddelde waarde die de categorie aanneemt. Bij variabelen van het interval meetniveau is dat niet nodig.

De uitkomst van de analyse – het regressiemodel – presenteren we in een tabel. In deze tabel staat voor elke variabele een waarde waarin de omvang van de invloed is uitgedrukt en de significantie. De omvang van de invloed is uitgedrukt als *odds ratio*. Voor logistische regressie geeft de odds ratio aan hoeveel de waarschijnlijkheid van de uitkomst verandert bij een verandering van één eenheid in de onafhankelijke, continue variabele.[271] Als een odds ratio minder is dan één, dan is er een negatieve invloed in verhouding; bij een waarde groter dan één is de invloed positief.

De odds ratio voor de dummy-variabele 'gereformeerd (ja/nee)' is bijvoorbeeld in verhouding tot de hervormden 0,30. Als een willekeurig gekozen werkman gereformeerd is, is de kans dat hij deelneemt aan de staking daarom 70% *lager* dan van een hervormde werkman, indien alle andere omstandigheden gelijk blijven. Voor de variabele die uitdrukt of een werkman doopsgezind, luthers of remonstrants is, is de odds ratio 1,82. Hieruit concluderen we dat voor een willekeurige, vrijzinnige werkman, de kans dat hij deelneemt aan de staking 82% *hoger* is dan van een hervormde werkman.

In de analyses standaardiseren we alle interval variabelen (zoals leeftijd, aantal dienstjaren, inkomen). Het standaardiseren gebeurt door de onafhankelijke variabele relatief te maken aan haar standaarddeviatie. Daardoor is de variabele, net als de nominale onafhankelijke variabelen, een waarde tussen 0 en 1.[272]

5.10 Staken of niet staken?

We hebben verschillende aspecten onderzocht waarvan we verwachtten dat ze van invloed waren op de keuze of een werkman ging staken. Maar welk aspect is nu het belangrijkste? Om alle variabelen tegelijk met elkaar te vergelijken maken we binominale logistische regressiemodellen (§5.9). De modellen zijn opgenomen in tabel 5.30. We bespreken in deze paragraaf hoe de modellen tot stand zijn gekomen en daarna hoe we de zes eigenschappen die we in de voorgaande paragrafen hebben geïntroduceerd in het model hebben opgenomen.

Naast de onderlinge afhankelijkheid van de variabele, moeten voor een correcte analyse ook alle groepen groot genoeg zijn. Er moeten voldoende mensen in elke groep zitten en bij elke groep moeten ten minste vijf personen wel of niet staken. Om die reden moeten we alle werklieden uit de dataset verwijderen die afkomstig zijn uit het buitenland en de ploegbazen. De volledige analyse wordt dan uitgevoerd op 1017 werklieden.

Bij het maken van een regressiemodel is het van belang te onderzoeken of er tussen de verschillende variabelen niet zelf een onderling verband is. Dit is bijvoorbeeld het geval tussen de leeftijd en de huwelijkse staat. Als we weten hoe oud een werkman is, weten we ook de kans dat hij is getrouwd. Oudere werklieden zijn immers vaker getrouwd dan jongeren. Ook het aantal dienstjaren en het aantal kinderen kunnen we voorspellen met behulp van de leeftijd: een werkman van 25 jaar kan geen 20 dienstjaren hebben en heeft waarschijnlijk ook nog geen vijf kinderen. Leeftijd is dus een variabele die een relatie heeft met vele andere. We moeten daarom leeftijd in de analyse meenemen of aantal dienstjaren en huwelijkse staat en niet allebei. Als we alleen leeftijd opnemen blijkt deze variabele een van de drie belangrijkste variabelen te zijn die een verband hebben met het stakingsgedrag. Dit blijkt uit model 1 in tabel 5.30. Maar het helpt ons te weinig om stakingsgedrag te kunnen uitleggen, want of het verband komt door de verantwoordelijkheid voor gezin en inkomen of door generatievorming, is niet duidelijk. Bovendien zijn we de mogelijkheid kwijtgeraakt om iets te zeggen over de binding met het bedrijf: hoe gedragen werklieden zich met een korte of langdurige band met het bedrijf zich? We kiezen er daarom voor om in model 2 in tabel 5.30 leeftijd weg te laten en de gezinsomvang en het aantal dienstjaren op te nemen in het regressiemodel. Dit tweede model heeft een lagere verklaarde variantie maar helpt ons wel beter om stakingsgedrag uit te leggen.

Uit dit tweede model kunnen we verschillende conclusies trekken. De belangrijkste reden om wel of niet te staken is het geloof. Zoals uit de achtergronden

van de staking was te verwachten, staakten gereformeerden en katholieken duidelijk minder dan de referentiegroep van hervormden waarmee we vergelijken (hoofdstuk 4). Zoals we al eerder vaststelden, staakten protestanten uit denominaties die als vrijzinnig bekend staan, significant meer.

Tabel 5.30: Logistische regressiemodellen voor staken

Variabele	Categorie	model 1	model 2
"(Intercept)"		(***) 2.05	(***) 2.49
leeftijd 1)		(***) 0.44	
omvang huishouden 1) 2)			1.13
aantal dienstjaren 1)			(***) 0.50
geboorteregio 3)	noord	(*) 2.08	1.39
(ref = Haarlem e.o.)	oost	0.60	(**) 0.46
	west	1.18	0.85
	zuid	(*) 2.86	1.74
geloof	gereformeerd	(**) 0.30	(**) 0.30
(ref = hervormd)	rooms-katholiek	(**) 0.59	(***) 0.57
	doopsgez./luth./rem.	(*) 1.99	(*) 1.82
	overig	0.83	1.08
scholingsniveau 3)	9 (low skilled)	1.07	0.99
(ref = 7 (medium skilled))	11 (unskilled)	(**) 0.39	(***) 0.28
dagloon 1)		(***) 0.69	(***) 0.72
statistieken	N	1017	1017
	Nagelkerkes R^2	0.22	0.18

toelichting: significantie: '***' = p<0.001; '**' = p<0.01; '*' = p<0.05;

- 1) gestandaardiseerde variabele
- 2) omvang huishouden = aantal evt. kinderen + evt. vrouw + evt. bejaarden (bij ongehuwden is de verantwoordelijkheid "0")
- 3) geboorteregio 'buitenland' en scholingsniveau '6 (foremen)' zijn uit de analyse weggelaten
- script: dataAnalysis/R/binlogreg.R

Hoe langer een werkman in dienst was, hoe kleiner de kans was dat hij staakte. Dit kunnen we uitleggen door te veronderstellen dat werklieden verantwoordelijkheid

namen voor hun oudedagsvoorziening. Verantwoordelijkheid komt ook tot uitdrukking in de gezinssituatie van de werkman. Maar de omvang van zijn huishouden is volgens ons model blijkbaar geen reden om wel of niet te gaan staken. De verantwoordelijkheid beperkt zich dus tot zijn oudedagsvoorziening.

De derde belangrijkste factor was voor de stakers hun welvaart. Werklieden met een lager dagloon staakten duidelijk meer dan werklieden met een hoger dagloon. Voor ongeschoolde poetsers geldt dit nadrukkelijk niet. Zij verdienden niet zoveel, maar staakten niet. We zien dit bevestigd door de variabele voor status: ongeschoolden staakten in het algemeen minder dan de referentiegroep van geschoolden.

5.11 Volhouden of niet volhouden?

Veel onderzoekers maken geen onderscheid tussen de verschillende soorten stakingsgedrag. Meestal kunnen ze dat ook niet, omdat de bron het onderscheid niet maakt. Soms is een lijst van ontslagen of vervolgde werklieden bewaard gebleven en worden op basis daarvan, al dan niet voorzichtig, conclusies getrokken voor alle stakers.[273] In andere gevallen zijn de aantallen te klein om conclusies te trekken over de verschillende groepen.[274] Toch is het onderscheid relevant. Voor de stakingen in Frankrijk van 1968 is bijvoorbeeld bekend dat de jonge werklieden, waarvan we hebben vastgesteld dat ze niet de belangrijkste groep van stakers zijn bij aanvang, de staking wel beter volhouden.[275] Dit onderzoek is een van de weinige voorbeelden waarin conclusies worden getrokken op basis van verschillende soorten gedrag.

Onze medewerkerslijst geeft informatie over staken of niet-staken, maar ook over volhouden of niet volhouden. De stakers (n = 638) gebruiken we om extra modellen te maken die een correlatie bevatten over of een staker volhoudt of niet (tabel 5.31). Deze modellen leren ons iets over de manier waarop stakende werklieden na het uitbreken van de staking besloten om weer aan het werk te gaan of niet.

Waarom zou de afweging om de staking vol te houden afwijken van de afweging om aan de staking deel te nemen? De verantwoordelijkheid voor vrouw en kinderen, herkomst, geloofsovertuiging, carrièrefase of welvaart van de werkman is natuurlijk niet anders. Uit de modellen blijkt dan ook dat al deze overwegingen bij het volhouden van de staking geen rol spelen, met uitzondering van het aantal dienstjaren en de herkomst uit het noorden van Nederland.

Tabel 5.31: Logistische regressiemodellen voor volhouden

Variabele	Categorie	model 1	model 2
"(Intercept)"		1.19	1.43
leeftijd 1)		(**) 0.74	
omvang huishouden 1) 2)			1.10
aantal dienstjaren 1)			(***) 0.60
geboorteregio 3)	noord	(**) 3.94	(**) 3.54
(ref = Haarlem e.o.)	oost	0.91	0.82
	west	1.34	1.17
	zuid	1.01	0.86
geloof	gereformeerd	0.90	0.88
(ref = hervormd)	rooms-katholiek	0.78	0.74
	doopsgez./luth./rem.	0.99	0.96
	overig	0.75	0.73
scholingsniveau 3)	9 (low skilled)	1.18	1.14
(ref = 7 (medium skilled))	11 (unskilled)	(*) 3.15	2.46
dagloon 1)		1.02	1.02
statistieken	N	637	637
	Nagelkerkes R^2	0.06	0.08

toelichting: significantie: '***' = p<0.001; '**' = p<0.01; '*' = p<0.05;

- 1) gestandaardiseerde variabele
- 2) omvang huishouden = aantal evt. kinderen + evt. vrouw + evt. bejaarden
- 3) geboorteregio 'buitenland' en scholingsniveau '6 (foremen)' zijn uit de analyse weggelaten
- script: dataAnalysis/R/binlogreg.R

Een deel van de werklieden is zich gedurende de staking wellicht bewust geworden van consequenties die betrekking hebben op het aantal dienstjaren, wat hen heeft doen beslissen weer aan het werk te gaan. Stakers konden namelijk worden ontslagen, maar ze konden ook gestraft worden met een nieuwe datum van indiensttreding, waardoor toekomstige gratificaties en oudedagsvoorziening werden uitgesloten of sterk verlaagd. Misschien is hierop na het uitbreken van de staking door de directie extra de aandacht gevestigd. De variabele 'aantal dienstjaren' is namelijk opvallend hoog.

Ook de waarde van de geboorteregio is opvallend hoog. Misschien onderhielden werklieden afkomstig uit het noorden onderling meer contact dan andere werklieden waardoor zij elkaar bleven motiveren om de staking vol te houden. Hun opstandige achtergrond, die we bij het uitbreken van de staking niet konden hardmaken, is hier overduidelijk. Dit in tegenstelling tot de weinig opstandige houding van werklieden uit het oosten, die minder staken dan de referentiegroep van werklieden uit Haarlem. Deze groep houdt zich bij het uitbreken van de staking duidelijk afzijdig. Bij het volhouden is het statistisch signaal minder duidelijk.

De derde opvallende variabele heeft betrekking op de ongeschoolde werklieden. Eenmaal aan het staken hadden zij waarschijnlijk niets meer te verliezen en staakten zij tot het bittere einde.

5.12 Ontslagen of niet ontslagen?

In alle voorgaande analyses hebben we gekeken naar het gedrag van werklieden bij het begin van de staking en tijdens de staking. In de lijst met werklieden is echter ook vastgelegd welke werklieden na afloop van de staking zijn ontslagen. In deze paragraaf maken we modellen waarmee we analyseren welke eigenschappen een volhoudende werkman (n = 381) had die werd ontslagen. Ontslagen worden zegt echter niet per definitie iets over stakingsgedrag. Of een werkman definitief werd ontslagen bepaalde immers de directie. Wellicht hanteerde deze bij de selectie een gelijke verdeling over leeftijden, of juist niet: subversieve jongeren zouden nog decennialang kunnen zorgen voor onrust op de werkvloer. Toch kan ook het feit dat iemand is ontslagen een indruk geven van zijn gedrag tijdens de staking. Alle werklieden die door de opzichters in hun verslagen als opruiend waren beschreven, hoefden niet terug te komen. Hoewel minder duidelijk, zegt een derde paar regressiemodellen, zoals we deze presenteren in tabel 5.32, daarom wellicht iets over het gedrag tijdens de staking.

Tabel 5.32: Logistische regressiemodellen voor ontslagen worden

Variabele	Categorie	model 1	model 2
"(Intercept)"		(*) 0.49	(*) 0.49
leeftijd 1)		1.03	
omvang huishouden 1) 2)			1.21
aantal dienstjaren 1)			0.86
geboorteregio 3)	noord	(**) 3.23	(**) 3.33
(ref = Haarlem e.o.)	oost	0.57	0.56
	west	1.29	1.23
	zuid	0.54	0.56
geloof	gereformeerd	0.40	0.40
(ref = hervormd)	rooms-katholiek	0.85	0.82
	doopsgez./luth./rem.	0.57	0.58
	overig	1.03	1.15
scholingsniveau 3)	9 (low skilled)	1.19	1.14
(ref = 7 (medium skilled))	11 (unskilled)	1.38	1.26
dagloon 1)		1.18	1.17
statistieken	N	381	381
	Nagelkerkes R^2	0.06	0.07

toelichting: significantie: '***' = p<0.001; '**' = p<0.01; '*' = p<0.05;

- 1) gestandaardiseerde variabele
- 2) omvang huishouden = aantal evt. kinderen + evt. vrouw + evt. bejaarden
- 3) geboorteregio 'buitenland' en scholingsniveau '6 (foremen)' zijn uit de analyse weggelaten
- script: dataAnalysis/R/binlogreg.R

Net als bij het volhouden of niet volhouden van de staking is de achtergrond van een werkman niet anders dan op andere momenten waarop hij de keuze maakt over zijn gedrag. Vanwege de invloed van de directie op deze variabele, zijn hier nog minder variabelen relevant bij het analyseren van het gedrag. Alleen werklieden afkomstig uit het noorden zijn significant meer dan gemiddeld ontslagen. Blijkbaar is de volharding van werklieden uit het noorden opgevallen.

Een meer voor de hand liggende verklaring voor de keuze van de directie om een werkman te ontslaan, heeft te maken met de mogelijkheid deze te kunnen

vervangen. Sloot kon bijvoorbeeld de bewerkers van metaal moeilijk missen: 'Bekwame bankwerkers en vuurwerkers [krijg ik gewoonlijk] uit andere fabrieken van elders, want die zijn in Haarlem niet te vinden; timmerlieden en schilders [krijg ik gewoonlijk] uit de stad van particuliere inrichtingen.' Als dit van invloed is geweest op het wel of niet ontslagen zijn van een staker, moeten we dat duidelijk kunnen zien.

Tabel 5.33: HISCO units van volhoudende stakers en of zij zijn ontslagen of niet

HISCO unit	ontslagen	niet ontslagen	totaal
"724" (gieter)	1 (33%)	2 (67%)	3
"725" (modelmaker)	1 (100%)	0 (0%)	1
"799" (zeilmaker)	4 (33%)	8 (67%)	12
"803" (zadelmaker)	0 (0%)	17 (100%)	17
"819" (wagenmakers)	20 (74%)	7 (26%)	27
"831" (vuurwerkers en voorslagers)	13 (21%)	50 (79%)	63
"832" (bankwerker)	38 (38%)	61 (62%)	99
"833" (draaier)	9 (24%)	29 (76%)	38
"834" (schavers, boorders, slijpers)	11 (55%)	9 (45%)	20
"839" (wielendraaier)	8 (35%)	15 (65%)	23
"841" (wagenlichter)	5 (38%)	8 (62%)	13
"873" (koper- en blikslager)	4 (29%)	10 (71%)	14
"931" (schilders)	6 (27%)	16 (73%)	22
"999" (poetsers)	10 (34%)	19 (66%)	29
totaal	130 (34%)	251 (66%)	381

χ^2 toets niet mogelijk, vanwege de kleine waardes (<5) in sommige cellen; script: dataAnalysis/R/HISCOunits.R

Tabel 5.33 geeft een overzicht van de aantallen werklieden die zijn ontslagen per beroepsgroep. De groepen zijn te klein om een goede statistische uitspraak te doen, maar een aantal zaken vallen wel op. De directie ontslaat bijvoorbeeld gemakkelijk te vervangen werklieden, zoals wagenmakers, schavers en boorders. Wagenmakers zijn in de stad goed te verkrijgen en eenvoudig bankwerk kon worden overgenomen door stakende machinisten die naar de werkplaats werden overgeplaatst. De poetsers komen precies uit op het gemiddelde. Vuurwerkers en voorslagers werden naar verhouding

heel weinig ontslagen, want deze zijn slecht te vervangen. Het maakt de lage lonen voor voorslagers overigens nog schrijnender.

We concluderen dat er geen verband bestaat tussen het gedrag tijdens de staking en het ontslag. De smeden deden namelijk intensief mee aan de staking, hielden de staking verhoudingsgewijs meer vol dan andere groepen werklieden, maar de ontslagen waren zeer beperkt. De zadelmakers hadden zich op maandagmorgen blijkbaar laten overhalen om te staken, want de meesten keerden terug naar hun werk. Maar zelfs van de volhouders werd er niet één ontslagen. De directie pakte kennelijk wel terug, maar alleen onder groepen werklieden die zij in de bedrijfsvoering makkelijker konden vervangen.

5.13 Conclusie

Om de redenen om te staken te achterhalen, hebben we onderzoek gedaan naar verschillende individuele eigenschappen die het gedrag van een werkman hebben beïnvloed. Dit hoofdstuk concentreerde zich op de individuele afwegingen die werklieden hebben gemaakt. Deze afwegingen hebben we gestructureerd door de verschillende aspecten van de situatie van een werkman te behandelen. Onze dataset bevat variabelen die uitdrukking geven aan deze situatie.

We onderzochten de leeftijd, gezinssituatie, geboorteplaats, geloof, aantal dienstjaren, scholingsniveau en dagloon. Nadat we deze variabelen een voor een in detail hebben geanalyseerd, hebben we logistische regressiemodellen geconstrueerd om het belang van de variabelen bij het stakingsgedrag in combinatie te onderzoeken. De belangrijkste conclusies hebben we kunnen trekken met betrekking tot geloof, scholingsniveau, geboorteplaats en dagloon.

Uit ons onderzoek blijkt dat de aandacht voor de verschillende (geloofs-) groepen in de Nederlandse samenleving voor, tijdens en na de spoorwegstaking terecht is. Gereformeerden en katholieken staakten duidelijk minder en protestanten van een vrijzinnige denominatie meer. De Nederlandse samenleving was – met een modern woord – gepolariseerd en de spoorwegstaking lijkt deze polarisatie inderdaad, zoals Siep Stuurman al stelde, te hebben versterkt.

Werklieden met een gemiddeld scholingsniveau staakten het meest, zeker in verhouding tot de laaggeschoolden. Laaggeschoolden die eenmaal voor staken hebben gekozen houden deze echter beter vol dan andere groepen.

Geboorteplaats geeft een ingewikkeld signaal. Er zijn weinig personen uit verschillende delen van Nederland om hele harde conclusies te trekken. Werklieden uit het noorden lijken meer te staken, maar houden een staking zeker beter vol. Werklieden uit het oosten staakten minder.

Samenvattend concluderen we dat de duidelijkste signalen zijn te vinden in de kleinste groepen. Vooral gereformeerden, ongeschoolden en werklieden geboren in het oosten staakten niet. Vrijzinnig protestanten staakten juist wel en werklieden uit het noorden hielden de staking het langste vol. Voor de gemiddelde, hervormde werkman uit Haarlem is welvaart de belangrijkste drijfveer: een beter loon en een eerlijker premiestelsel zijn de belangrijkste oorzaken van de relatief grote stakingsbereidheid aan de werkplaats in Haarlem tijdens de spoorwegstaking van 1903.

6 De invloed van relaties

In het voorgaande hoofdstuk hebben we ons geconcentreerd op individuele factoren die van invloed waren op het al dan niet staken van een werkman aan de Centrale Werkplaats in april 1903. Dit zegt echter weinig over de interactie tussen de werklieden. Ze zullen natuurlijk veel gepraat en gediscussieerd hebben en geprobeerd hebben elkaar over te halen wel of niet te staken. Maar hoeveel relaties hadden werklieden onderling en welke relaties waren belangrijk bij het stakingsgedrag?

6.1 Relaties tussen werklieden

We weten weinig over de onderlinge relaties tussen de werklieden. Het is bijvoorbeeld niet mogelijk te achterhalen welke werklieden vrienden waren. Omdat de indeling in ploegen niet is bewaard gebleven, weten we ook niet welke werklieden met elkaar samenwerkten. Ons onderzoek moet zich daarom beperken tot formele relaties: familiebanden, banden tussen buren en de relatie tussen bestuursleden van verenigingen. Deze relaties kunnen we reconstrueren dankzij informatie in het bevolkingsregister en het jaarboekje Haarlem.

Uit het bevolkingsregister hebben we de namen van de echtgenote van de gehuwde werklieden overgenomen en van de ongehuwde (meestal thuiswonende) werklieden de namen van zijn ouders. Voor de wijze waarop deze gegevens zijn verwerkt, zie bijlage A.7. Op basis hiervan was het mogelijk de huwelijksakte te vinden van de werkman zelf en van zijn ouders en schoonouders. Hiermee reconstrueerden we zijn familienetwerk (zie verder bijlage A.10). Met behulp van het woonadres, ook vastgelegd in het bevolkingsregister, konden we het netwerk van buren reconstrueren: personen die minder dan tien meter bij elkaar vandaan woonden, beschouwen we als buren. Ten slotte hebben we relaties tussen bestuurders gereconstrueerd. Een overzicht van verenigingen en bestuursleden is opgenomen in het jaarboekje van Haarlem. Alle daarin vermelde personen zijn in het register opgenomen met hun voorletters en woonadres, waardoor we de werklieden konden terugvinden (zie bijlage A.9). Werklieden hebben in dit bestuurdersnetwerk een relatie als ze samen in hetzelfde bestuur zitten.

Van alle 1068 werklieden die we onderzoeken hebben er 504, voor zover we weten, een nauwe familierelatie met één of meer collega's. Ze zijn soms broers, of vader en zoon, of neven, maar vaak zijn ze ook zwagers of schoonvader en schoonzoon. Van 1008 werklieden hebben we hun woonadres op een kaart in Haarlem kunnen lokaliseren, de anderen woonden buiten de stad. Van deze 1008 werklieden hebben er 607 een of meer buurrelaties. De andere 401 werklieden wonen meer dan tien meter van een andere werkman vandaan. In het overzicht van bestuurders dat we hebben gemaakt, worden 88 werklieden genoemd als bestuurslid van een of andere vereniging. Velen van hen, namelijk 67, zaten samen in het bestuur van dezelfde vereniging. Deze werklieden hebben langs deze weg een relatie, waarin ze elkaar hebben kunnen beïnvloeden in hun stakingsgedrag. Tabel 6.1 geeft een overzicht van de aantallen gevonden relaties. Ongeveer driehonderd werklieden hadden meerdere soorten relaties en waren bijvoorbeeld zowel familie als buren of zowel buren als collega-bestuurders. In totaal zijn 803 werklieden op een of andere manier met een collega verbonden.

Tabel 6.1: Aantallen werklieden met gevonden relaties

type relatie	met relaties	zonder relaties	totaal
familie	504	564	1068
buren	607	401	1008
bestuurders	67	21	88
familie en/of buren en/of collegabestuurders	803	265	1068

6.2 Social Network Analysis (SNA)

De relaties die we hebben gevonden, stellen ons in staat om de groep van werklieden te analyseren als een netwerk. We hebben netwerken van familie, buren en bestuurders gereconstrueerd. Voor netwerken staat een grote hoeveelheid wiskunde tot onze beschikking om hypotheses te toetsen. In ons geval willen we weten of netwerkstructuren bepalend zijn geweest bij het verloop van de staking en zo ja, welke relaties dan van belang zijn geweest en welke plaatsen in het netwerk bepalend zijn geweest. In deze paragraaf introduceren we de verschillende technieken die we gebruiken om deze vragen te beantwoorden.

Allereerst onderzoeken we alle paren van werklieden waartussen een relatie is gevonden. Als we kunnen vaststellen dat in het merendeel van de paren de beide

werklieden hetzelfde gedrag hadden, is de relatie blijkbaar van belang geweest: ze hebben elkaar waarschijnlijk beïnvloed. We weten dat echter pas zeker als dit duidelijk vaker voorkomt dan bij willekeurig geselecteerde paren. De toepassing van de technieken *Multiple Regression Quadratic Assignment Procedures* (MRQAP) of *Exponential Random Graph Models* (ERGM) bieden antwoord op deze vraag.[276] Het voordeel van deze technieken is dat de resultaten in *odds ratio's* worden gepresenteerd, zoals we dat gewend zijn van logistische regressies. Uitleg hierover hebben we gegeven in paragraaf 5.9. De waardes zijn daarbij onderling vergelijkbaar en daardoor kunnen we vaststellen welke aspect de belangrijkste verbindende factor is in het netwerk.

In onze analyses hebben we gekozen voor ERGM, een methode die voor zover wij hebben kunnen nagaan, in de sociaal-historische domein nog niet eerder is toegepast. De belangrijkste reden om niet voor MRQAP te kiezen is dat deze techniek de structuur van een netwerk niet meeneemt in de analyse. Doordat de netwerken bij MRQAP worden teruggebracht tot matrices is de data beperkt tot de één-op-één relaties. Dat in sociale netwerken vaak driehoeksrelaties ontstaan tussen gemeenschappelijke vrienden, kan daardoor niet in de analyse worden meegenomen. Als een willekeurige relatie wordt gekozen, kan het algoritme dat een ERGM-model bepaalt bijvoorbeeld meewegen dat gemeenschappelijke vrienden een grotere kans hebben op een relatie. Het nadeel van ERGM is dat in de analyse aan een relatie geen waarde kan worden meegegeven. Je zou bijvoorbeeld de afstand tussen buren kunnen opnemen, terwijl we met ERGM alleen kunnen vastleggen of er een burenrelatie is of niet. In onze data zijn relaties echter moeilijk eenduidig te kwantificeren. Het is immers lastig te bepalen of een familierelatie meer 'waard' is dan een burenrelatie. In een ERGM-model is er een relatie of niet. Om toch te kunnen bepalen of de verschillende soorten relaties een verschillend effect hebben, onderzoeken daarom met ERGM één voor één de netwerken van familierelaties, buren en bestuursleden. We willen daarmee ontdekken met welke groep stakers en niet-stakers zich het meeste identificeren.[277]

Op basis van de ERGM analyses kunnen we in eerste instantie uitspraken doen over telkens twee rechtstreeks aan elkaar verbonden werklieden. We meten daarmee alleen de invloed tussen twee werklieden, die in het netwerk rechtstreeks met elkaar zijn verbonden. Werklieden die via veel verschillende relaties andere werklieden kunnen bereiken, hebben waarschijnlijk meer invloed dan werklieden die aan de rand staan van het netwerk en waarvan de afstand tot andere werklieden heel groot is.

Dit fenomeen onderzoeken we door gebruik te maken van *centrality*. Deze maat geeft van elke werkman aan hoe snel hij andere werklieden met een belangrijke boodschap (in ons geval: "Staakt allen!") kan bereiken.[278]

6.3 Collega's

Wie met wie samenwerkte op de werkvloer is niet overgeleverd. We kunnen daarom geen netwerk construeren van werkrelaties tussen collega's. Wel is het mogelijk groepen collega's op basis van de afdeling waar ze werken te vergelijken. Net als in hoofdstuk 5 maken we gebruik van logistische regressie om te onderzoeken of werklieden op dezelfde afdeling vergelijkbaar stakingsgedrag laten zien of niet.

Dat collega's op dezelfde afdeling elkaar hebben beïnvloed, is aannemelijk. De assistent-opzichters geven in hun verslagen een beeld van hoe collega's elkaar onderling aanmoedigen om mee te staken of niet (§4.6). Collega's riepen op hun jas maar niet uit te trekken en "niet te leggen donderen [zeuren]". Dat relaties tussen collega's een rol spelen, is bovendien aannemelijk als we ons realiseren dat werklieden tien uur per dag, zes dagen per week in elkaars nabijheid waren. Daarbij is de tijd die ze mogelijk gezamenlijk doorbrachten in hun vrije tijd nog buiten beschouwing gelaten.

Onderzoek door Marieke Born naar een staking in 2010 benadrukt de invloed van collega's op deelname aan de staking.[279] De 'kosten' om deel te nemen of juist niet, zijn hoog genoeg om zich door een collega te laten beïnvloeden. Een niet-staker loopt namelijk het risico te worden versleten als *free rider*, iemand die profiteert van de uitkomsten van de staking, terwijl hij geen risico heeft gelopen.[280] We verwachten daarom dat we een verband aantreffen tussen de werkplek en het gedrag tijdens de staking. We onderzoeken dit verband op twee manieren. Allereerst kijken we naar de verhouding tussen de stakers en niet-stakers op de verschillende werkplaatsen. Als de onderlinge relaties van belang zijn, moet er een duidelijk verschil zijn tussen het stakingsgedrag op de verschillende werkplaatsen. Het tweede aspect dat we onderzoeken is de omvang van de werkplaats. Op een grote werkplaats kon een grotere groep collega's sociale druk uitoefenen om wel of niet te staken. Anderzijds kon de sociale druk door de onderlinge verbondenheid juist op een kleine werkplaats groter zijn.

In welke afdeling werd het meeste gestaakt en was er veel verschil tussen de afdelingen? In tabel 6.2 zien we duidelijke verschillen tussen de afdelingen.

Stakingsleider Abe Bos en zijn rechterhand Frederik van Keijzerswaard werkten allebei op de locomotiefbankwerkerij, de werkplaats met de meeste werklieden. Hun invloed was daar blijkbaar niet groot, want op deze werkplaats zijn verhoudingsgewijs minder stakers dan elders. Karel van Meulenaarsgraf werkte als metaalschaver aan de Oude Draaierij waar de verhouding tussen het aantal stakers en niet-stakers ongeveer overeenkwam met het gemiddelde van alle werklieden bij elkaar. De zoon van de oude Van Noorduijn was zadelmaker en staakte met driekwart van zijn collega's juist wel.

Tabel 6.2: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per werkplaats

	stakers	niet-stakers	totaal
Locomotieven			
Locomotiefbankwerkerij	97 (48%)	105 (52%)	202
Nieuwe Draaierij	57 (84%)	11 (16%)	68
Nieuwe Smederij	39 (75%)	13 (25%)	52
Oude Draaierij	48 (58%)	35 (42%)	83
Oude Smederij	52 (78%)	15 (22%)	67
Poetsers	16 (43%)	21 (57%)	37
Slagerijen en gieterijen	24 (48%)	26 (52%)	50
Totaal Locomotieven	333 (60%)	226 (40%)	559
Rijtuigen en Wagens			
Rijtuigbankwerkerij	87 (67%)	43 (33%)	130
Rijtuigmakerij	38 (45%)	46 (55%)	84
Rijtuigpoetsers	9 (56%)	7 (44%)	16
Schilderswinkel	37 (55%)	30 (45%)	67
Wagenlichterij	27 (64%)	15 (36%)	42
Wagenmakerij (1)	22 (35%)	40 (65%)	62
Wielendraaierij	29 (78%)	8 (22%)	37
Zadel- en zeilmakerij	56 (79%)	15 (21%)	71
Totaal Rijtuigen en Wagens	305 (60%)	204 (40%)	509
Totaal Centrale Werkplaats	638 (60%)	430 (40%)	1068

$\chi^2 = 89{,}99$; p-waarde < 0,0001; script: dataAnalysis/R/werkplaats.R; noten: (1) inclusief houtloods (1 werkman) en balkzagerij (2 werklieden)

Bij de afdeling Locomotieven zijn vooral de smederijen en draaierijen stakingsgevoelig gebleken. De bankwerkers en de verwerkers van koper, blik en composiet in de slagerijen en de gieterijen staakten minder. In de afdeling Rijtuigen en Wagens is vooral gestaakt in de zeil- en zadelmakerij, de wielendraaierij en bankwerkerij. In de wagenmakerij werd duidelijk minder gestaakt.

Uit de analyse blijkt dat alleen in specifieke gevallen is vast te stellen dat werklieden in een bepaalde werkplaats meer of minder zijn gaan staken en elkaar waarschijnlijk hebben beïnvloed in hun stakingsgedrag. In het algemeen kan dus de groepsdruk onder collega's het stakingsgedrag niet verklaren. In de gevallen dat er een duidelijk verschil is tussen het aantal stakers en niet stakers is het opvallend dat er – behalve in de wagenmakerij – alleen méér stakers zijn dan gemiddeld en niet minder. Blijkbaar is het aantrekkelijker om toe te geven aan collegiale druk om *wel* te staken dan om *niet* te staken. Het onderzoek van Marieke Born bevestigt dit. Op basis van een netwerkanalyse van een actuele staking onder schoonmakers heeft ook zij kunnen vaststellen dat meer invloed uitgaat van collega's om wel te staken, dan om niet te staken.[281]

Verschillende auteurs leggen een verband tussen de omvang van de fabriek en de hoeveelheid stakers tijdens een staking. Volgens deze hypothese is de kans dat stakingsgedrag beïnvloed wordt groter als er meer collega's in je omgeving zijn die druk uitoefenen. In hun beroemde werk over stakingen in Frankrijk concluderen Edward Shorter en Charles Tilly dat de omvang van de werkplaats een belangrijke indicator is voor stakingsgedrag. De grootte van de werkplaats is volgens hen ontstaan door toenemende industrialisatie en vervreemding tussen de baas en zijn werklieden. Hoe groter de fabriek hoe meer stakingen er uitbreken en hoe meer stakers er zijn betrokken. Dit resultaat wordt door Roberto Franzosi voor Italië bevestigd.[282]

Zou dit verband ook bestaan tussen de omvang van de afdeling en het stakingsgedrag? Dat blijkt niet het geval. Aan de wagenmakerij met 62 werklieden staakten maar 35% van de mannen, terwijl aan de nieuwe draaierij 84% van de 68 werklieden staakten: de twee afdelingen waren bijna even groot, maar de hoeveelheid stakers is zeer verschillend. Als we voor alle afdelingen het percentage stakers afzetten tegen de omvang van de afdeling, blijkt dat de omvang van de staking bij de Centrale Werkplaats niet wordt beïnvloed door de omvang van de afdeling. In figuur 6.1 hebben we de meetpunten weergegeven in combinatie met de lineaire relatie. De lineaire relatie is te vlak om van een verband te kunnen spreken.

Figuur 6.1: Lineaire relatie tussen het percentage stakers en de omvang van de werkplaatsen

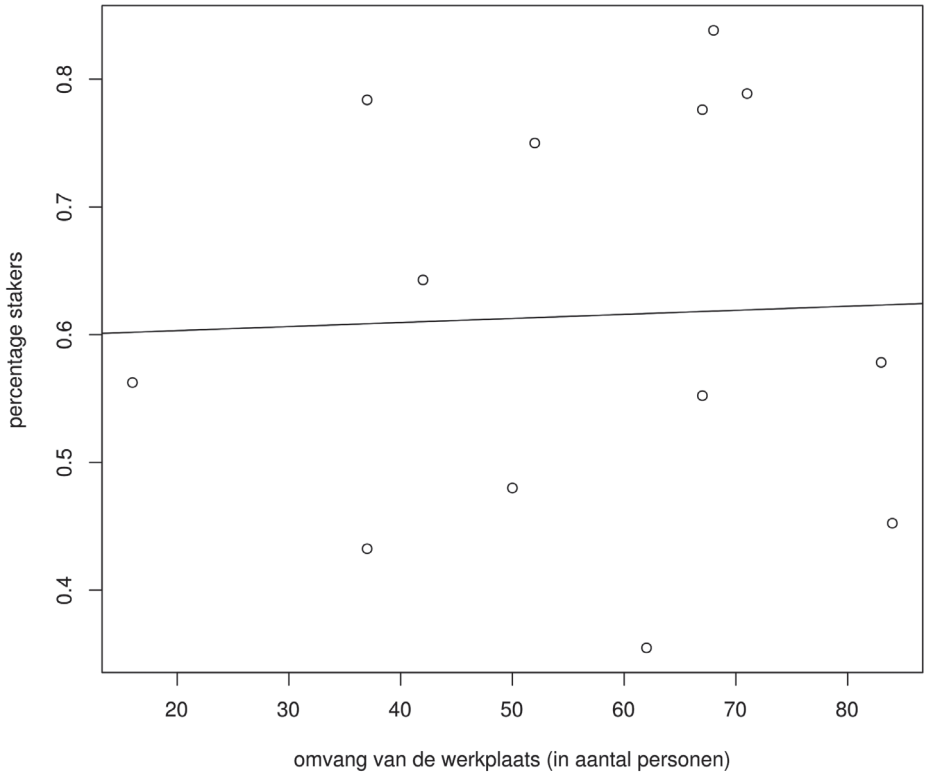

Script: dataAnalysis/R/werkplaats.R. De locomotief- en rijtuigbankwerkerij zijn weggelaten omdat deze verhoudingsgewijs veel groter zijn (resp. 202 en 130 werklieden).

Concluderend kunnen we vaststellen dat er grote verschillen zijn tussen het aantal stakers per werkplaats. Het meeste werd er gestaakt bij de (wiel)draaierijen, de smederijen en de zadel- en zeilmakerij. De wagenmakers staakten opvallend weinig. Daarbij waren er dus meer werklieden die elkaar beïnvloedden als het ging om *wel* deel te nemen aan de staking dan dat zij elkaar beïnvloedden om *niet* te gaan staken. Dit patroon kan niet worden verklaard door de omvang van de werkplaats.

6.4 Buren

De groei van de werkplaats had tot gevolg dat ook het aantal huizen in de buurt van de werkplaats toenam. Van de werklieden weten we dankzij het bevolkingsregister

waar ze woonden. We hebben de woonadressen van 1008 werklieden op de kaart ingetekend (kaart 6.1). Van twintig werklieden weten we alleen in welke wijk zij woonden, maar hebben we geen gedetailleerde plaats op de kaart. Veertig werklieden woonden buiten de stad, voornamelijk in Schoten en Haarlemmerliede. De meeste werklieden woonden in de Amsterdamse Buurt, aan de overkant van de Amsterdamse Vaart, vlak buiten de Amsterdamse Poort. Zoals we hebben gezien, waren hier enkele woningbouwverenigingen actief, mede betaald door de HSM en speciaal gericht op werklieden van de werkplaats (§3.10). De oude machinebankwerker Van Noorduijn woonde in één van de oudste delen van de wijk: een straatje dat in 1881 was gebouwd door een huisjesmelker met de naam Severijnse. Van Noorduijns zoon woonde in de buurt, verderop in het nieuwste deel van de Amsterdamstraat. Ook Karel van Meulenaarsgraf woonde met zijn gezin in nieuwe huizen, die hij als bestuurslid van de woningbouwvereniging zelf had laten bouwen. Van Noorduijns dochter, getrouwd met een machinebankwerker, woonde in de Leidse Buurt, de arbeidersbuurt die langs de Leidsche Vaart werd gebouwd. Stakingsleider Abe Bos woonde daar niet ver vandaan. Hij moest ongeveer twintig minuten lopen naar de werkplaats. De zwager van Bos, voorslager Koppen, woonde dichterbij in het Rozenprieel, in het zuiden van de stad. Omdat deze buurt dichter bij de werkplaats was, woonden er meer HSM-werklieden dan in de Leidse Buurt. Nog dichterbij was de buurt rondom de Burgwal, ontstaan in de late middeleeuwen. Hier woonden de broers Van Keijzerswaard.

Kaart 6.1: Afdelingen in Haarlem en de woonadressen van werklieden

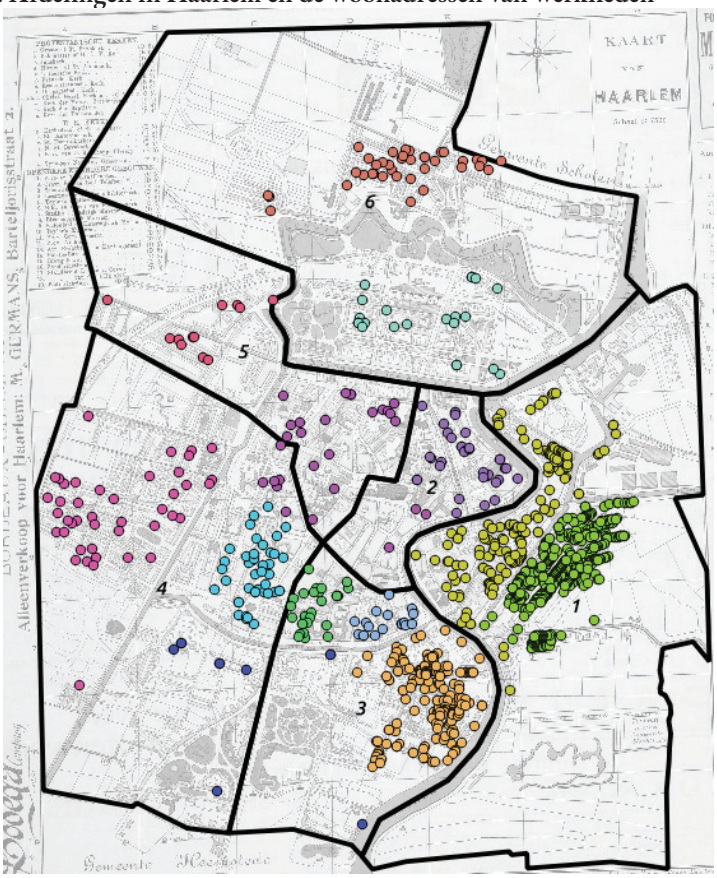

Kaart: Noord-Hollands Archief https://hdl.handle.net/21.12102/dfac559e-fb8e-11df-9e4d-523bc2e286e2. Zie voor verklaring van de kleuren tabel 6.3. Indeling in zes genummerde “afdelingen” volgens de gemeentelijke administratie.

Tabel 6.3: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers naar wijk

wijk (informeel)	kleur op kaart 6.1	afdelingen	stakers	niet-stakers	totaal
amsterdamse buurt	lichtgroen	1	225 (57%)	170 (43%)	395
bakenes	paars	2	19 (54%)	16 (46%)	35
burgwal	geel	1	94 (57%)	72 (43%)	166
centrum	donkerroze	2, 4 en 5	16 (55%)	13 (45%)	29
frans hals buurt	bruin	6	30 (71%)	12 (29%)	42
heiligland	donkergroen	3	18 (64%)	10 (36%)	28
hout	donkerblauw	3 en 4	7 (70%)	3 (30%)	10
kamp	lichtblauw	3	9 (47%)	10 (53%)	19
leidse buurt	lichtroze	4	27 (61%)	17 (39%)	44
rozenprieel	oranje	3	118 (65%)	64 (35%)	182
stationsbuurt	lichtblauw	6	14 (56%)	11 (44%)	25
vijfhoek	lichtblauw	4	25 (61%)	16 (39%)	41
zijlweg	roze	5	4 (33%)	8 (67%)	12
totaal			606 (59%)	422 (41%)	1028

$\chi^2 = 12.22$; p-waarde = 0.43; script: dataAnalysis/R/wijkindeling.R

Buren hadden intensief contact. Omdat de huizen klein waren, leefden mensen veel op straat en konden ze elkaar bijna niet ontlopen. De werklieden kwamen elkaar tegen terwijl ze naar de werkplaats liepen. Al deze gelegenheden hebben ongetwijfeld geleid tot gesprekken en discussies over de situatie op de werkplaats en de op handen zijnde staking. In deze paragraaf onderzoeken we of, en op welke manier dit invloed kan hebben gehad op het gedrag van de werklieden tijdens de staking.

Roger Gould stelt vast dat de commune van Parijs in 1871 onder meer kon ontstaan en standhouden dankzij de solidariteit die bestond tussen bewoners van dezelfde wijk.[283] Dit is in tegenspraak met wat socialisten achteraf verklaarden. Zij wilden ons doen geloven dat de opstand vooral voortkwam uit onvrede over de arbeidsverhoudingen. Ook tijdens de beroemde staking in 1888 aan een luciferfabriek in Londen waren de stakende meisjes veelal afkomstig uit dezelfde wijk. In dit netwerk beïnvloedden werklieden elkaar dankzij korte geografische lijntjes in de communicatie.[284] Altena merkt op dat huisgenoten gezamenlijk lid waren van de Vlissingse afdeling van de Sociaal-Democratische Vereniging in 1880.[285]

Deze voorbeelden hanteren verschillende grootheden: wijk, straat of huis. Heeft alleen diegene invloed die direct naast je woont, of zelfs in hetzelfde huis? Of moeten we alle werklieden in een wijk samennemen? De wijken spreken erg tot de verbeelding. Volgens eigentijdse bronnen ontstaan opstanden in specifieke wijken. We verbinden het Palingoproer aan de Jordaan en meer recent rellen in Parijs aan specifieke banlieus. Onze eerste poging om greep te krijgen op de vraag hoe geografische samenhang het stakingsgedrag beïnvloedt, is daarom gericht op een indeling in wijken. Hiervan zijn er verschillende beschikbaar. De indeling in wijken zoals we deze nu in Haarlem gebruiken en ook toentertijd informeel werd gehanteerd, blijkt geen verklaring te bieden voor het stakingsgedrag. De verhoudingen zoals gepresenteerd in tabel 6.3 laten geen duidelijke verschillen zien tussen de wijken.

De informele wijknamen komen niet overeen met de officiële indelingen uit 1903. De toenmalige indelingen in 'afdelingen' en 'kiesdistricten' zijn duidelijk afgebakend. We onderzoeken beide indelingen. Bij de kiesdistricten kunnen we een zijsprong maken en het stakingsgedrag vergelijken met de uitkomst van de gemeenteraadsverkiezingen van 1899.

De indeling in 'afdelingen' gebruikte de gemeente onder meer bij het heffen van de gemeentebelasting. Tabel 6.4 biedt een overzicht van de afdelingen en de hoeveelheden stakers en niet-stakers. In de tabel is te zien dat alleen werklieden uit het noorden van de stad (afdeling 6) duidelijk meer staakten dan werklieden uit andere delen van de stad. Meer dan de helft van de werklieden woonde in de buurt van de werkplaats (afdeling 1). Deze concentratie van werklieden leidde ook tot een concentratie van stakingsactiviteit en suggereert dat de hele wijk in opstand kwam. In relatieve zin wijkt de stakingsactiviteit echter niet af van andere delen van Haarlem. De chi-kwadraat toets van deze tabel bevestigt dat. In de grofmazige indeling in afdelingen kunnen we dus geen patroon vaststellen.

Tabel 6.4: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers naar afdeling

afdeling	stakers	niet-stakers	totaal
"1" (oosten)	318 (57%)	242 (43%)	560
"2" (centrum-oost)	21 (55%)	17 (45%)	38
"3" (zuid-oosten)	147 (63%)	86 (37%)	233
"4" (zuid-westen)	58 (62%)	35 (38%)	93
"5" (centrum-west)	14 (44%)	18 (56%)	32
"6" (noorden)	48 (66%)	24 (33%)	72
totaal	606 (59%)	422 (41%)	1028

$\chi^2 = 8{,}22$; p-waarde = 0,14; script: dataAnalysis/R/afdeling_kohier.R

De kiesdistricten hebben een andere indeling en zijn nog groter. In de gemeente Haarlem waren voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1899 drie kiesdistricten, die elk drie vertegenwoordigers in de gemeenteraad kozen. De districten kunnen grofweg in het noorden, midden en zuiden van de stad worden gesitueerd. De Amsterdamse Buurt lag, samen met het centrum, in het midden (kiesdistrict I), zodat de meeste werklieden van de werkplaats in dit district woonden. De vier vertegenwoordigers van arbeiders die in 1899 in de raad werden gekozen (§3.2) werden echter allen gekozen namens de kiesdistricten II en III. De bewoners van district III brachten in de tweede ronde zelfs meer dan de helft van hun stemmen uit op deze 'rode' kandidaten. In 1903 was in dit district ook het grootste percentage stakers te vinden (zie tabel 6.5). Waarschijnlijk werd het stemgedrag van de arbeiders in de Amsterdamse Buurt overvleugeld door de liberale kiezers in het centrum. Maar misschien waren de bewoners van de Amsterdamse Buurt wel niet zo socialistisch als we zouden verwachten. Het is opvallend dat het aantal stakers en het aantal 'rode' stemmers in kiesdistrict III hoger is dan in de kiesdistrict I. De verschillen tussen de wijken bij de stakingen blijken alleen te klein om de conclusie te trekken dat er verband is tussen de verkiezing van de socialisten in 1899 en het stakingsgedrag aan de werkplaats in 1903: de kans dat de verdeling over de cellen in de tabel op toeval berust is 14% en dat vinden we over het algemeen te veel om van een significante uitkomst te spreken.

Tabel 6.5: Spoorwegstaking vergeleken met de verkiezingsuitslag van 1899

	gemeenteraadsverkiezingen 1899			spoorwegstaking 1903 (werkplaats)		
kiesdistrict (1899)	**aantal gekozen 'rode' raadsleden**	**% 'rode' stemmers 1e ronde**	**% 'rode' stemmers 2e ronde**	**stakers**	**niet-stakers**	**totaal**
"1" (midden)	0	35%	44%	298 (57%)	227 (43%)	525
"2" (noorden)	1	33%	49%	106 (57%)	79 (43%)	185
"3" (zuiden)	3	39%	54%	202 (64%)	116 (36%)	318
totaal	4			606 (59%)	422 (41%)	1028

χ^2 = 3,99; p-waarde = 0,14 (over de verdelingen tijdens de spoorwegstaking); script: dataAnalysis/R/kiesdistrict.R

Omdat de grote afdelingen en kiesdistricten geen significante resultaten opleveren, proberen we onze analyse te baseren op kleinere eenheden, zoals een woningbouwvereniging. Leden van een woningbouwvereniging kenden elkaar beter dan andere buren, omdat zij gezamenlijk optrokken bij de bouw en het onderhoud van hun huizen. Karel van Meulenaarsgraf was in 1899 zelfs persoonlijk betrokken geweest bij de oprichting van 'Ons doel en streven' (§3.10). In paragraaf 5.2 hebben we vastgesteld dat werklieden die lid waren van twee onderzochte HSM-woningbouwverenigingen opvallend veel hetzelfde stakingsgedrag vertoonden (tabel 5.9). Leden van 'Ons Doel en Streven' staakten opvallend veel, in tegenstelling tot de leden van 'Nut en Spaarzaamheid' die opvallend weinig staakten. Deze uitkomst is in deze paragraaf, waarin we het gedrag van buren onderzoeken, weer relevant. De uitkomsten zijn in tegenspraak met de verwachting dat bewoners van deze huizen uit angst om uit hun huis gezet te worden, de verantwoordelijkheid namen om niet te staken. Aannemelijker is dus dat de werklieden elkaar als buren hebben beïnvloed.

De invloed van buren hebben we in dit hoofdstuk tot nu toe onderzocht door groepen van buurtgenoten te maken. We stellen alleen in het geval van sommige woningbouwverenigingen vast dat er opvallende patronen zijn. Ook als we inzoomen op de kaart van de Amsterdamse Buurt, weergegeven op kaart 6.2, lijken groepjes buren allemaal te staken of juist niet. De onderlinge invloed van werklieden kunnen we nader onderzoeken door de burenrelaties tussen werklieden te modelleren in een netwerk. We noemen twee werklieden buren, als ze, hemelsbreed, minder dan tien

meter van elkaar vandaan wonen. Deze relatie kan het geografische informatiesysteem (GIS), waarin we de adressen aan de kaart hebben verbonden voor ons uitrekenen. Van twintig adressen in Haarlem konden we niet precies genoeg vaststellen waar het adres zich bevond. Met dit netwerk analyseren we eerst of er een verband is tussen het aantal buren dat iemand heeft en het stakingsgedrag en vervolgens kijken we of er duidelijk meer paren van buren staken dan je op basis van toeval zou verwachten.

Tabel 6.6 geeft een indeling weer in groepen werklieden naar stakingsgedrag en het aantal buren die ook bij de Centrale Werkplaats werkten. In het jargon van sociale netwerk analyse is dat de *degree* van een werkman. Het geeft een beeld van het verband tussen het aantal buren en het aantal stakers. Als buren een belangrijke invloed hebben, verwachten we dat meer buren leidt tot meer afwijking van het gemiddelde. Dat is niet het geval.

Kaart 6.2: Amsterdamse Buurt/ Burgwal met stakers (rood) en niet-stakers (blauw) (1903)

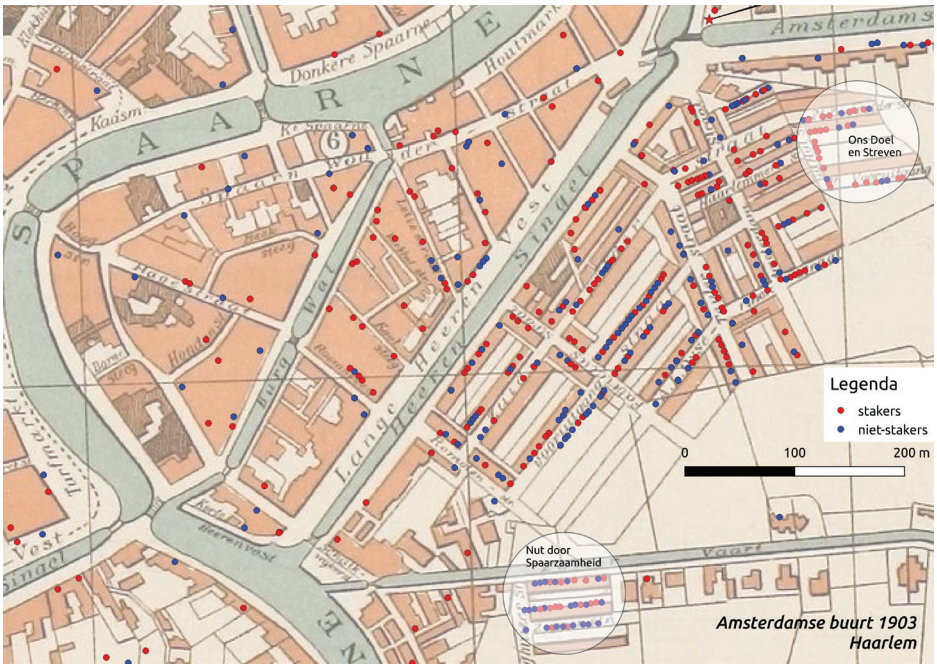

Tabel 6.6: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per aantal burenrelaties

aantal burenrelaties	stakers	niet-stakers	totaal
0	248 (62%)	153 (38%)	401
1	163 (59%)	112 (41%)	275
2	100 (63%)	59 (37%)	159
3	46 (46%)	54 (54%)	100
> 3	40 (55%)	33 (45%)	73
totaal	597 (59%)	411 (41%)	1008

Kendall's τ = -0,4; p-waarde = 0.48; script: dataAnalysis/R/neighbours.R. De analyse is beperkt tot de 1008 werklieden in Haarlem, waarvan we het adres konden lokaliseren.

De netwerkstructuur die we hebben geconstrueerd biedt de mogelijkheid om te onderzoeken of twee aan elkaar gerelateerde werklieden elkaar hebben beïnvloed. Om deze een-op-een invloed te onderzoeken, zetten we de statistische techniek ERGM in, zoals we hebben geïntroduceerd in paragraaf 6.2. Daarbij beantwoorden we de vraag: is het toeval dat er een (buren)relatie is tussen twee werklieden met hetzelfde gedrag? Het voordeel van deze techniek is dat we kunnen controleren voor andere verschijnselen. Misschien zijn werklieden van hetzelfde geloof bij elkaar in de buurt gaan wonen.

Tabel 6.7: ERGM analyse burennetwerk

eigenschap die overeenkomt	odds ratio
staker	1.07
regio	1.09
geloof	(**) 1.30
werkplaats	(**) 1.52
scholingsniveau (HISCLASS)	0.99
loon_intrapolatie	1.22

Significantie: '***' = p<0.001; '**' = p<0.01; '*' = p<0.05; Script: dataAnalysis/R/neighbours.R

Het verband tussen "werkplaats" en de burenrelatie is het grootste. Daarnaast is er een sterk verband tussen religie en burenrelaties. Blijkbaar hebben de werklieden de neiging gehad om bij geloofsgenoten en collega's van dezelfde werkplaats te gaan wonen. Er is geen direct verband tussen het feit dat twee mensen buren zijn en hun stakingsgedrag.

We hebben burenrelaties op allerlei manieren in verband proberen te brengen met stakingsgedrag. Concluderend kunnen we stellen dat er alleen in specifieke gevallen invloed van buren is. In het algemeen hebben buren geen directe invloed op elkaar gehad bij het bepalen van hun stakingsgedrag.

6.5 Familie

Ruim een jaar nadat Karel van Meulenaarsgraf naar Haarlem was gekomen, meldde ook zijn neef Johannes C. N. Keijzer zich bij de werkplaats en kreeg een baan als locomotief-bankwerker. Keijzer had eerder gewoond in Den Helder, Vlissingen en Amsterdam waar hij waarschijnlijk gewerkt heeft bij andere grote werkplaatsen zoals de marinewerf, de scheepswerf De Schelde en de Koninklijke Machinefabriek. Van Meulenaarsgraf en Keijzer hadden een familierelatie: hun moeders waren zussen. Het is aannemelijk dat Van Meulenaarsgraf er de hand in heeft gehad dat ook Keijzer naar Haarlem kwam, maar zelfs als dat niet zo is, zullen zij elkaar in Haarlem zeer waarschijnlijk hebben opgezocht.

De werklieden op de werkplaats kenden vele verschillende familierelaties. Op basis van de huwelijksaktes van de werklieden zelf en die van hun ouders en schoonouders is het mogelijk een reconstructie te maken van een groot deel van deze relaties. We hebben de huwelijksaktes kunnen vinden dankzij de beschikbaarheid van data over de huwelijksaktes in de website openarch.nl (zie bijlage A.10). In de huwelijksakte van een werkman staan de namen van de ouders en de schoonouders. Dankzij deze data, kunnen we familierelaties tussen de werklieden afleiden. Werklieden met dezelfde ouders zijn immers broers, werklieden met dezelfde schoonouders zwagers. Door daarnaast ook op zoek te gaan naar de huwelijksaktes van de ouders en schoonouders van de werklieden, weten we ook de namen van de grootouders van de werklieden. Hierdoor kunnen we ook familierelatie in de derde en vierde graad afleiden. Werklieden met dezelfde grootouders (maar niet dezelfde ouders) zijn bijvoorbeeld neven.

Van de 1068 werklieden die we onderzoeken, hebben er 504 een familierelatie. Vaak resulteert dat in kleine deelnetwerken van twee of drie personen, maar soms zijn er lange ketens van familierelaties. Figuur 6.2 is een weergave van één van de grootste componenten van het netwerk. Werklieden wisten waarschijnlijk niet dat ze op deze manier aan elkaar waren verbonden, maar via deze lijnen kunnen zij elkaar onbewust toch in hun gedrag hebben beïnvloed. Bijna alle leden van dit familienetwerk hebben bijvoorbeeld gestaakt. De (katholieke) familie Oploo is daarin een duidelijke uitzondering.

Figuur 6.2: Groot component in het familienetwerk

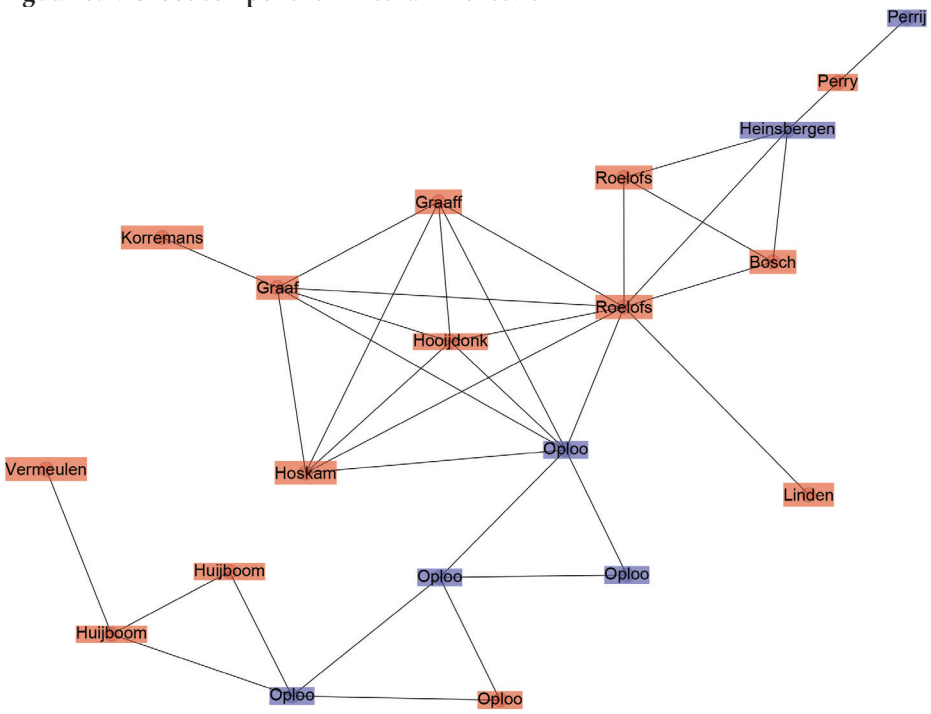

Visualisatie met behulp van Gephi, rode knopen zijn stakers, blauwe knopen staken niet. Bestand: data/constructs/gefx/familygraph.gefx

Familieverbanden speelden een grote rol bij de opbouw van een personeelsbestand aan een fabriek. Zowel de directie van een fabriek als de werklieden zelf droegen hieraan bij. Voor de directie gaf het zekerheid over de kwaliteit van een nieuw aangenomen werkman: hij werd aanbevolen door familie en de familie ondersteunde ook bij het inwerken op de fabriek en bij de integratie in de woonplaats.[286] Ook de werklieden zelf hadden belang bij een breed

netwerk dat hielp in tijden van crisis. Tamara Hareven en Michelle Perrot betogen dat een breed familienetwerk de neiging verminderde om aan te sluiten bij een socialistische beweging.[287] We verwachten daarom dat familiebanden leidden tot gemeenschappelijk gedrag: een werkman staakte als een belangrijk deel van zijn familienetwerk ook staakte en een werkman staakte niet als een belangrijk deel van zijn familienetwerk ook niet staakte.

We bepalen daarom allereerst of er een verband is tussen het aantal familierelaties en het stakingsgedrag. In tabel 6.8 is een overzicht opgenomen van de verdeling van het aantal werklieden per aantal familierelaties. Daaruit blijkt dat het aantal familieleden op de werkplaats geen aantoonbare invloed heeft op het stakingsgedrag. We gaan de familierelaties daarom in meer detail bestuderen door het gedrag van aan elkaar gerelateerde werklieden te vergelijken. Hoe vaak komt er een combinatie voor van twee familieleden met hetzelfde gedrag? En is dat gedrag dan staken of juist niet?

Tabel 6.8: Aantal (en percentage) stakers en niet-stakers per aantal familierelaties

aantal familierelaties	stakers	niet-stakers	totaal
0	346 (61%)	218 (39%)	564
1	157 (60%)	103 (40%)	260
2	74 (56%)	57 (44%)	131
3	38 (60%)	25 (40%)	63
> 3	23 (46%)	27 (54%)	50
totaal	638 (60%)	430 (40%)	1068

χ^2 = 5.16; p-waarde = 0,27; Kendall's τ = -0,8; p-waarde = 0,08; script: dataAnalysis/R/family.R

Tabel 6.9: ERGM analyse familienetwerk

eigenschap die overeenkomt	odds ratio
edges	(***) 0.00
staker	(.) 1.19
regio	(***) 4.67
geloof	(***) 4.59
werkplaats	(***) 2.06
scholingsniveau (HISCLASS)	0.97
loon_intrapolatie	(**) 1.58

Significantie: '***' = p<0.001; '**' = p<0.01; '*' = p<0.05; script: dataAnalysis/R/family.R

Tabel 6.9 geeft een overzicht van de kans dat twee gerelateerde werklieden dezelfde eigenschap hebben. Zo is de kans heel groot dat familieleden in dezelfde regio zijn geboren, en dat ze hetzelfde geloof hebben. Opvallend is dat ze in dezelfde werkplaats werkzaam zijn. Dat bevestigt dat werklieden familieleden bij hun baas aanbevelen. We vinden bovendien dat een werkman met een familierelatie 19% meer kans heeft om hetzelfde stakingsgedrag te hebben dan een willekeurig paar van werklieden. Dus ja: familierelaties zijn, hoewel beperkt, van invloed op het stakingsgedrag. Het significatieniveau is echter laag, dus we weten niet zeker of dat deze verhouding op toeval berust of niet.

6.6 Bestuurders

Na de introductie van de vrijheid van vereniging in de liberale grondwet van 1848 duurde het nog decennia voordat ook werklieden op grote schaal verenigingen oprichtten. Dit gebeurde voor allerhande doelen: ze organiseerden hun hobby (muziek maken, sporten), hun visie op de maatschappij (denk aan verenigingen tegen drankmisbruik) of het behartigen van hun belangen (zoals coöperaties en vakbonden). Van de 1068 werklieden die we onderzochten, hebben we van 88 vastgesteld dat zij bestuurslid waren in 57 verschillende verenigingen. Van deze bestuurders staakten er 47 (53%); 41 (47%) staakten niet. Deze bestuurders kunnen we, net als de buren en de familie, modelleren als netwerk. We leggen vast dat twee werklieden een relatie hebben als zij in hetzelfde bestuur zaten. In het netwerk zijn 67 werklieden op deze manier met elkaar verbonden.

Figuur 6.3 is een weergave van het grootste component in het netwerk van bestuursleden. Duidelijk is te zien dat leden van hetzelfde bestuur meestal hetzelfde stakingsgedrag hadden. Zadelmaker A.J.C de Zwart, voorzitter van Archimedes en stakingsleider Abe Bos zijn de twee meest prominente werklieden in dit overzicht. Toevallig heeft voorslager Roelofs niet alleen veel familierelaties – zoals we zagen in figuur 6.2 –, maar zit hij ook in twee besturen, onder meer samen met Abe Bos.

Figuur 6.3: Grootste component in het bestuurdersnetwerk

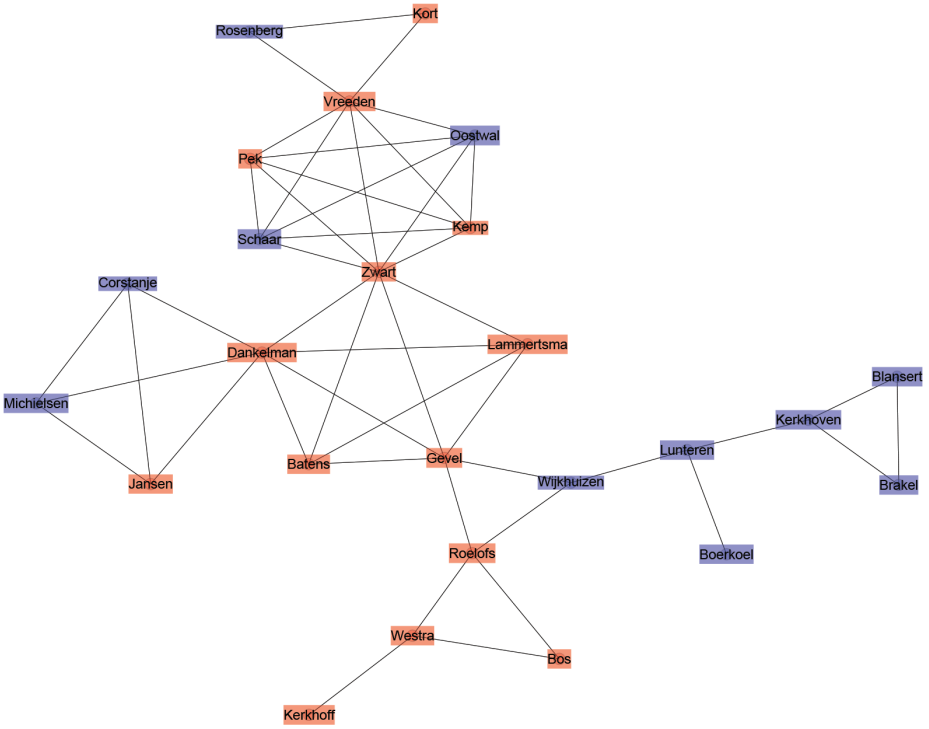

Toelichting: 25 van in totaal 67 werklieden die bestuurslid zijn van 1 of meer besturen.
Bestand: data/constructs/gefx/organisationgraph.gefx

Tabel 6.10: ERGM analyse bestuurdersnetwerk

eigenschap die overeenkomt	odds ratio
edges	(***) 0.00
staker	(*) 1.62
regio	0.95
geloof	(**) 1.95
werkplaats	1.05
scholingsniveau (HISCLASS)	1.09
loon_intrapolatie	1.90

Significantie: '***' = p<0.001; '**' = p<0.01; '*' = p<0.05; script: dataAnalysis/R/bestuurders.R

Hoewel dit netwerk over slechts een klein deel van de werklieden gaat, is het toch aantrekkelijk om een ERGM analyse te doen (tabel 6.10). Daaruit blijkt dat werklieden die in een gezamenlijk bestuur zaten, inderdaad hetzelfde stakingsgedrag vertonen. Dat is eenvoudig te verklaren uit de doelstellingen van een flink deel van de verenigingen die betrekking hadden op een sociale kwestie. Sommige verenigingen stonden daarbij een revolutionaire aanpak voor, of juist niet.

6.7 Staken of niet-staken?

In de voorgaande paragrafen onderzochten we buren-, familie- en bestuurdersnetwerken afzonderlijk. Het heeft ons inzicht gegeven in hoe deze netwerken eruitzien en welke effecten de netwerken hebben op het stakingsgedrag. De werklieden die bij elkaar in één bestuur zaten hadden de meeste overeenkomst in hun gedrag. Omdat er maar weinig bestuurders zijn, en de aard van de verenigingen ook al een sorterend effect had, is het maar de vraag hoeveel dit netwerk heeft bijgedragen aan de honderden stakers die er waren. De familierelaties komen dan eerder in aanmerking. Van burenrelaties weten we alleen dat een grote hoeveelheid buren de kans groter maakt dat een werkman het stakingsgedrag heeft overgenomen.

Het samengevoegde netwerk kan nieuwe inzichten opleveren: die éne beïnvloeding tussen buren, kan het gedrag van een familienetwerk hebben bepaald. In de volgende paragrafen maken we gebruik van de optelsom van de onderzochte netwerken. Alle relaties zijn daarbij gelijkwaardig geworden. Dubbele relaties (bijvoorbeeld als twee werklieden zowel familie als buren zijn) zijn samengenomen tot één relatie.

Een werkman die een netwerk heeft waarmee hij langs korte stappen zoveel mogelijk werklieden kan bereiken heeft waarschijnlijk meer invloed op het stakingsgedrag dan werklieden die dat niet hebben. Maar hoe meten we dat precies? Het makkelijkste is om het aantal relaties te tellen: de werkman met de meeste directe relaties heeft de meeste invloed. De werkman heeft dan een hoge *degree centrality.* We laten daarbij weg dat een werkman misschien invloed heeft op iemand die niet direct met hem is verbonden, maar die hij via iemand anders toch heeft beïnvloed. Als een werkman iemand heeft beïnvloed die zelf veel connecties heeft, heeft hij misschien wel een heel belangrijke rol gespeeld. Dus niet alleen het aantal directe relaties van een werkman telt, maar ook het aantal indirecte relaties. Als je dit consequent doorvoert,

reken je het hele netwerk door. Een werkman met veel connecties met collega's met zelf veel connecties, heeft een hoge *eigen vector centrality*. Maar ook die maat heeft beperkingen. De invloed op collega's die bereikbaar zijn in weinig stappen is namelijk groter dan de invloed op collega's die pas bereikt worden in veel stappen. We zoeken een manier om dit in de centraliteitsmaat van een werkman op te nemen. De vraag is hoe snel dooft het beïnvloeden van collega's verderop in het netwerk uit?

Deze uitdoving kan worden verwerkt in de *power centrality*.[288] *Power centrality* maakt het mogelijk om eenvoudig drie niveaus van uitdoving te onderzoeken, uitgedrukt in de factor beta. Door te kiezen voor respectievelijk beta = 0, beta = 0.07 en beta = 0.14 onderscheiden we drie relevante niveaus van uitdoving. In het eerste geval is de *power centrality* gelijk aan de *degree centrality* en onderzoeken we de situatie waarin een werkman alleen de directe buren gelijkmatig beïnvloedt. Bij een beta van 0.14 onderzoeken we de situatie dat de werkman via zijn collega's alle andere werklieden gelijkmatig beïnvloedt en is de *power centrality* equivalent aan de *eigenvector centrality*. In werkelijkheid zal hij de werklieden in zijn buurt hebben beïnvloed, inclusief zijn indirecte, maar niet *alle* indirecte relaties. Door de *power centrality* te onderzoeken met een beta van 0.07 onderzoeken we de situatie precies tussen beide extremen in. De tabellen 6.11, 6.12 en 6.13 geven voor elk van deze verschillende waardes voor beta de vijf werklieden met de hoogste *centrality*.

Zadelmaker A.J.C. de Zwart heeft in alle gevallen veruit de grootste centraliteit. Ook Remmé en Van Vreeden komen voor in alle drie de tabellen. Beide mannen staakten op maandagmorgen niet, in tegenstelling tot De Zwart. Van Vreeden, rijtuigschilder, zat samen met De Zwart in het bestuur van het weduwenfonds. Wagenmaker Remmé en De Zwart waren buren. Dankzij hun relatie met De Zwart waren ook de centralitywaardes van Remmé en Van Vreeden relatief hoog. Andere opvallende naam in het lijstje is Roelofs, die we kennen van zijn grote familie. De Zwart was met Roelofs verbonden via rijtuigbankwerker Van de Gevel. Van de Gevel was penningmeester van de Haarlemse afdeling van de Kommunistenbond en zat samen met Roelofs in het bestuur van een woningbouwvereniging. Zowel Roelofs als Van de Gevel staakten op maandagmorgen en hielden dit vol tot donderdag. De stakingsleiders Bos en Van Keijzerswaard komen opvallend genoeg in de top 5 niet voor. Bos heeft een powercentrality (beta =~ 0.07) van 1.67 en staat daarmee op plaats 70. Van Keijzerswaard is op geen enkele manier gekoppeld aan het grootste

component waarin alle andere belangrijke spelers zijn opgenomen. Zijn invloed kunnen we daarom op deze manier niet meten.

Tabel 6.11: Vijf werklieden met hoogste power centrality (beta=0: degree centrality)

nr	naam	staker	volhouder	ontslagen	power centrality
874	Zwart	ja	nee	-	5.04
52	Roelofs	ja	ja	ja	3.85
897	Vreeden	ja	nee	-	3.56
692	Remmé	nee	-	-	3.26
989	Dankelman	ja	nee	-	3.26

Script: dataAnalysis/R/centrality.R

Tabel 6.12: Vijf werklieden met hoogste power centrality (beta=~0,07)

nr	naam	staker	volhouder	ontslagen	power centrality
874	Zwart	ja	nee	-	6.57
897	Vreeden	ja	nee	-	4.18
52	Roelofs	ja	ja	ja	4.10
989	Dankelman	ja	nee	-	4.02
692	Remmé	nee	-	-	3.98

Script: dataAnalysis/R/centrality.R

Tabel 6.13: Vijf werklieden met hoogste power centrality (beta=~0,14: eigenvector centrality)

nr	naam	staker	volhouder	ontslagen	power centrality
874	Zwart	ja	nee	nee	13.20
692	Remmé	nee	-	-	7.91
235	Meijer	nee	-	-	7.04
202	Leeuwen	nee	-	-	6.91
333	Meuwese	ja	Ja	nee	6.91

Script: dataAnalysis/R/centrality.R

Zadelmaker A.J.C. de Zwart was dus veruit de invloedrijkste werkman. In 1901 was hij gekozen als voorzitter van Archimedes, en was daarmee de opvolger van Siebren Reinalda in die functie. Ook was hij bestuurslid van het Weduwenfonds van de werkplaats, waardoor hij alleen al negen relaties onderhield met collega-bestuursleden. Daarnaast had hij nog acht buren- en familierelaties, waarmee hij met een totaal van zeventien relaties het grootste aantal had. Dit heeft directe invloed op de hoogte van zijn *power centrality*, ongeacht de beta factor. Op maandagmorgen nam hij deel aan de staking, maar hij ging op dinsdagmorgen weer aan het werk. Toevallig of niet, maar de meeste van zijn directe relaties hebben toen ook al snel de staking opgegeven. In figuur 6.4 zien we hoe 4 werklieden die direct aan hem waren verbonden op dinsdagmorgen en dinsdagmiddag de staking opgaven. Waren de stakers eerst in de meerderheid, op dinsdagmiddag waren ze in de minderheid.

We kunnen uit bronnen niet direct opmaken of zadelmaker De Zwart zijn collega's heeft beïnvloed. De ontwikkeling van het stakingsgedrag in zijn omgeving kan ook door andere factoren zijn veroorzaakt. Het is interessant om te bekijken of dit proces zich vaker voordoet. In dat geval is er geen sprake meer van toeval. Daarom onderzoeken we of de *centrality* in het algemeen als maat kan dienen voor de onderlinge beïnvloeding tussen de werklieden. Dit doen we door de verdeling van de *power centrality* van de stakers met die van de niet-stakers te vergelijken. Beide verdelingen zijn weergegeven in figuur 6.5. Te zien is dat de stakers meestal een lagere *power centrality* hebben dan de niet-stakers. Dit lagere gemiddelde wordt vooral veroorzaakt door een groep niet-stakers met centrality-waardes tussen de 2,4 en 3. Deze 24 werklieden, waaronder bijvoorbeeld de oude Van Noorduijn, hebben veel familierelaties.

Het verschil tussen de kansverdelingen van de *power centrality* voor stakers en niet-stakers is significant (p-waarde = 0.007182). We tonen daarmee het belang van de *power centrality* in onze dataset statistisch aan: hoe centraler een werkman staat, hoe kleiner de kans dat hij staakt. Er waren dus wel meer stakers dan niet-stakers, maar de niet-stakers hadden prominentere plaatsen in het netwerk. Dit betekent dus dat de staking niet goed genoeg op gang kwam omdat een flink deel van de centrale figuren niet meedeed of vroeg afhaakte.

Figuur 6.4: Verloop van het stakingsgedrag van de relaties van zadelmaker De Zwart

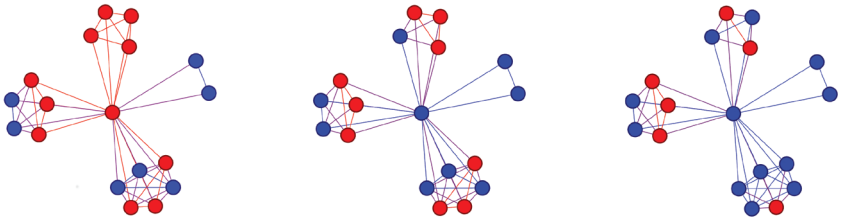

Netwerk op maandagmorgen, dinsdagmorgen en dinsdagmiddag; Visualisatie met Gephi; Bestand: data/constructs/gexf/totalgraph.gexf

Figuur 6.5: Verdeling van de powercentrality over de werklieden

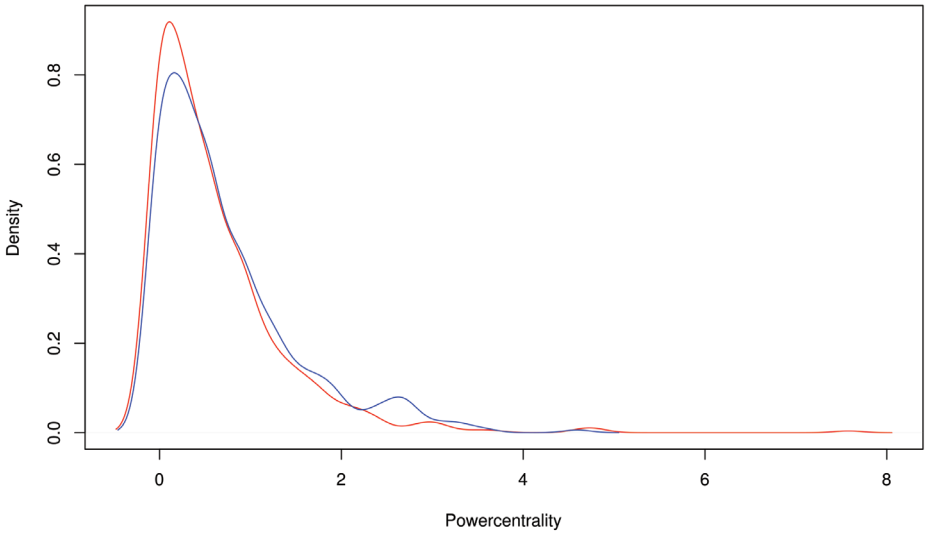

De rode lijn gaat over de stakers (N=638), de blauwe lijn gaat over de niet-stakers (N=430); script: dataAnalysis/R/influence.R

Door het netwerk te reconstrueren en de *centrality* te berekenen, hebben we bovendien een speler als De Zwart gevonden die bijna niet in de tekstuele bronnen is genoemd. De werklieden zullen De Zwart vanwege zijn publieke functies en grote netwerk goed in de gaten hebben gehouden. Het feit dat hij aanvankelijk staakte en op dinsdagmorgen niet meer, zal de staking geen goed hebben gedaan.

6.8 Volhouden of niet volhouden?

De Zwart was een van de 214 werklieden die in de loop van de week hun gedrag veranderde: 174 werklieden hielden op met staken, acht werklieden gingen juist wel staken terwijl ze dat eerst niet deden. Daarnaast zijn er 32 werklieden twee of drie keer van gedrag veranderd. Tabellen 6.14 en 6.15 geven een overzicht van deze gedragsveranderingen. We onderkennen daarbij vijf momenten in de tijd waarop werklieden hebben besloten de staking op te geven, of juist deel te nemen. Ze lopen van maandagmiddag tot woensdagmiddag. In onze analyse verandert het samengestelde netwerk dat we gebruiken niet: 803 personen hebben een verbinding, 265 dus niet.

Tabel 6.14: Veranderende aantallen stakers gedurende de staking

tijdstip	aantal stakers	aantal niet-stakers	onveranderd t.o.v. vorige tijdstip	van wel naar niet	van niet naar wel
maandagmorgen	619	449	*nvt*	*nvt*	*nvt*
maandagmiddag	612	456	1043	16	9
dinsdagmorgen	516	552	942	111	15
dinsdagmiddag	481	587	1025	39	4
woensdagmorgen	473	595	1036	20	12
woensdagmiddag	449	619	1042	25	1

Script: dataVisualisation/R/behavioralchanges_table.R; dat de hoeveelheden stakers en niet-stakers bij het begin en einde van de staking precies omgekeerd is, is puur toeval.

Tabel 6.15: Aantal werklieden met het aantal wisselingen van gedrag

aantal wisselingen	aantal werklieden
0	854
1	182
2	26
3	6

Script: dataVisualisation/R/behavioralchanges_table.R

In de vorige paragraaf hebben gezien dat de centraliteit een maat is voor de keuze om op maandag aan de staking deel te nemen. Werklieden met een lage *power centrality* staakten mee. Als je *power centrality* neemt als maat voor invloed in het netwerk,

veronderstellen we dat de werklieden met de meeste invloed niet staakten, dus zullen zij in de loop van de week waarschijnlijk ook collega's hebben overgehaald om de staking op te geven. Om dit aan te tonen geven we in tabel 6.16 een overzicht van de gemiddelde *power centralities* van stakers en niet-stakers gedurende de week. We merken inderdaad dat de gemiddelde *power centrality* van de stakers gedurende de week afneemt en dat van de niet-stakers toeneemt.

Tabel 6.16: Toename van de power centrality van niet-stakers

tijdstip	gemiddelde powercentrality stakers	gemiddelde powercentrality niet-stakers	P-waarde *
maandagmorgen	0.6162	0.7088	0.01808
maandagmiddag	0.6126	0.7122	0.01034
dinsdagmorgen	0.5860	0.7198	0.00148
dinsdagmiddag	0.5603	0.7328	0.00015
woensdagmorgen	0.5602	0.7306	0.00014
woensdagmiddag	0.5473	0.7334	0.00005

Script: dataAnalysis/R/influence.R, noot: * p-waarde van de wilcox-test om vast te stellen of de gemiddelde power centrality voor staken toeval is of niet.

Dit versterkt de conclusie uit de vorige paragraaf waarin we zagen dat de stakers misschien wel in de meerderheid waren, maar geen centrale plaats innamen in het netwerk. Deze tweedeling verscherpte in de loop van de week. *Power centrality* blijkt daarmee een goede indicator te zijn om het verloop van de spoorwegstaking aan de Centrale Werkplaats te verklaren.

6.9 Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we onderzocht op welke manier groepen elkaar hebben beïnvloed om wel of niet te staken. We hebben gekeken naar relaties tussen collega's, buren, familieleden en bestuurders. Daarnaast hebben we het geheel van relaties bestudeerd.

Collegiale druk was er alleen in bepaalde werkplaatsen. In het algemeen zien we niet dat collega's per definitie elkaar hebben beïnvloed. Hetzelfde geldt voor buren.

Alleen bij de twee woningcoöperaties die we kunnen onderzoeken, stellen we vast dat er een verband is tussen de groep en hun gedrag. Werklieden die samenwerken in een woningcoöperatie leven dan ook intensiever samen dan andere buren. Zodra we de buren bestuderen als netwerk, zien we dat werklieden met meer buren zich minder laten overhalen om te staken. In het familienetwerk dat we reconstrueerden is dat niet het geval. We stelden vast dat familieleden elkaar wel iets meer beïnvloedden dan buren. Maar deze uitkomst was net niet significant. Wel significant was de uitkomst waaruit bleek dat werklieden die gezamenlijk in het bestuur van een vereniging zaten hetzelfde stakingsgedrag vertoonden. Dit bestuurdersnetwerk was van grote invloed in het totale netwerk. De bestuurders stonden op een centrale plek in het netwerk. Werklieden met een centrale plek bleken vaker niet te staken en ook de staking eerder op te geven.

Het is interessant om vast te stellen dat netwerkanalyses haalbaar zijn, hoewel we niet de beschikking hebben over alle soorten relaties, zoals vriendschap. In historisch onderzoek kunnen we de betrokkenen immers niet vragen naar hun vriendschappelijke relaties, maar moeten we het doen met meer formele, familie-, buren-, of bestuurlijke relaties. Deze blijken voldoende om interessante analyses mee te kunnen uitvoeren.

De kwantitatieve methode van netwerkanalyse levert enkele inzichten op die zonder deze techniek niet zo snel zouden zijn opgedaan. We hebben een aantal sleutelfiguren vastgesteld, die door verslaggeving in kranten en bronnen niet zijn genoemd. Dat is verklaarbaar, want deze sleutelfiguren waren niet de opstandelingen, maar juist de werklieden die leidden tot het verlopen van de staking.

7 Samenvatting, conclusie en slotbeschouwing

Op de plaats waar in 1839 de eerste trein in Nederland aankwam, ontstond in Haarlem een werkplaats waar de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij (HSM) haar locomotieven, personenrijtuigen en goederenwagons onderhield. Tussen 1880 en 1900 groeide het aantal werklieden en ambtenaren op deze Centrale Werkplaats van bijna vierhonderd naar ruim dertienhonderd. Onder leiding van ingenieur Louis Sloot werkten op dat moment verschillende soorten metaalarbeiders, timmerlieden en ondersteunend personeel in een machinefabriek die zich in schaal kon meten met de grootsten van Nederland.

Tijdens de eerste nationale staking in Nederland in april 1903 legde meer dan de helft van de werklieden aan de Centrale Werkplaats het werk neer. Op andere plaatsen in Nederland was het aantal stakers tijdens deze Spoorwegstaking veel minder. Dankzij een lijst van werklieden, opgesteld door de directie van de Centrale Werkplaats, weten we van alle werklieden hun naam en stakingsgedrag. Deze bron maakte het mogelijk te onderzoeken waarom werklieden deelnamen aan de staking of juist niet. In deze studie hebben we de staking en haar achtergronden beschreven en de verschillende groepen werklieden en hun stakingsgedrag geanalyseerd. We onderzochten welke factoren een rol speelden bij het al dan niet deelnemen aan de staking. *Waarom staakte de ene werkman wel en de andere niet?*

In de eerste drie hoofdstukken hebben we de achtergronden van de staking beschreven. In hoofdstuk 2 hebben we onderzocht hoe de werkplaats functioneerde. Welke taken voerden de werklieden uit en wat was de organisatiestructuur van de werkplaats? Daarna hebben we in hoofdstuk 3 een beeld geschetst van de omstandigheden waarin de werklieden werkten en leefden. Hoe goed was het gesteld met bijvoorbeeld lonen, verzekeringen en veiligheid? In hoofdstuk 4 hebben we de weerstand tegen de antistakingswetten van de regering en spoorwegstakingen van 1903 beschreven. We hebben ons daarbij gericht op de gebeurtenissen aan de Centrale Werkplaats. Locomotiefbankwerker Abe Bos nam de leiding en op maandag 6 april 1903 riep hij zijn collega's op om te gaan staken. Tot donderdag was het rumoerig aan de Centrale Werkplaats en in de stad. Maar de staking bleek geen succes.

Dit verhaal vormt het decor waarin elke werkman een beslissing heeft genomen om al dan niet te staken. Omdat we van de meeste werklieden hun achtergronden kennen – zoals hun gezinssituatie, inkomen en religie – hebben we kunnen vaststellen welke factoren er een rol hebben gespeeld bij de motivatie om te staken of juist niet. Hoofdstuk 5 heeft deze individuele achtergronden als onderwerp. In hoofdstuk 6 onderzochten we de relaties tussen werklieden die, naast collega's, ook buren, familie en/of medebestuursleden van een vereniging waren. De relaties hebben we gemodelleerd in netwerken. De plaats van de werkman in het netwerk bleek van belang bij de keuze om wel of niet te gaan staken of om wel of niet de staking vol te houden.

7.1 De Centrale Werkplaats en haar werklieden

Het materieel van de HSM bestond uit locomotieven enerzijds en rijtuigen (voor personenvervoer) en wagens (voor goederenvervoer) anderzijds. Op de ene helft van het terrein van de Centrale Werkplaats werkten voornamelijk locomotiefbankwerkers aan de locomotieven, op de andere helft van het terrein de rijtuigbankwerkers en wagenmakers aan de rijtuigen en wagens. Daaromheen stonden diverse afdelingen die onderdelen aanleverden waarbij diverse technieken werden gebruikt, zoals het warm smeden van ijzer, het gieten van koper, of het slijpen en schaven van diverse metaalsoorten. De wielendraaiers slepen de wielen. Elke afdeling stond onder leiding van een assistent-opzichter. Deze legden verantwoording af aan vier opzichters. En dat alles stond onder leiding van de Chef der Werkplaats, die de beschikking had over een staf van ingenieurs, technisch tekenaars en beambten voor de administratie.

De werklieden aan de Centrale Werkplaats werkten vaak meer dan tien uur per dag, zes dagen in de week. Veiligheid op de werkvloer was daarbij van groot belang maar was tot de introductie van de arbeidsinspectie rond 1890 niet gegarandeerd. De directie voerde rond die tijd technische voorzieningen door om de veiligheid te verbeteren. Begin jaren '80 had de directie een ziekenfonds opgericht, dat zij zelf bestuurde. Zij ondersteunde werklieden vanaf de jaren '90 bij het oprichten van woningbouwverenigingen. Ook hier hield zij een vinger in de pap door zelf ook zitting te nemen in het bestuur. Bovendien mochten alleen werklieden van de Centrale Werkplaats in deze huizen wonen.

Hoewel de leef- en werkomstandigheden van de werklieden onder invloed van de directie geleidelijk beter werden, liep de spanning tussen de directie en de werklieden in de loop van de jaren '90 verder op. Tot ergernis van sommige werklieden stelde de directie zich patriarchaal op. En er bleven onderwerpen waarover het personeel en directie het oneens waren. Werklieden waren erg ontevreden over het systeem van stukloon waarmee zij een deel van hun loon verdienden. Dit systeem leidde tot overhaastig werken en daardoor ontstonden onveilige situaties. Bovendien kregen sommige werklieden meer premies dan anderen en was het bepalen van de premie nogal subjectief. De werklieden ervoeren het stelsel als erg oneerlijk. Een ander belangrijk verschil van mening was het ontbreken van garanties voor inkomen bij ziekte, overlijden, invaliditeit en ouderdom. Ondanks de vaderlijke houding van de directie was het afwachten of deze tegemoetkwam in het gederfde loon.

De werklieden gingen zich vanaf 1884 steeds meer en beter organiseren om hun lot te verbeteren. In dat jaar richtten zij een eigen ziekenfonds op. In 1893 ontstond een lokale afdeling van de landelijke vakbond 'Steeds Voorwaarts'. De directie stond lidmaatschap toe, maar op de werkplaats was propaganda om leden te werven verboden. De socialistische werkman Jan Hofland verloor in 1894 zijn baan toen hij daarover met de directie in conflict raakte.

Het jaar 1899 was bijzonder hectisch. Voor het eerst werden er in de Haarlemse gemeenteraad vier werklieden gekozen (waaronder Jan Hofland), die daar de belangen van de arbeider konden vertegenwoordigen. De voorzitter van het ziekenfonds Siebren Reinalda nam datzelfde jaar aan de Centrale Werkplaats het voortouw om te strijden voor een tienurige werkdag. Reinalda werd bovendien gekozen tot vertegenwoordiger van de werklieden in de Kamer van Arbeid, een orgaan waarin bazen en werklieden overlegden over arbeidsconflicten en mogelijke verbeteringen van de omstandigheden. Dat bleek hard nodig. Naar aanleiding van een ernstig bedrijfsongeval aan de werkplaats legde het personeel in 1899 spontaan het werk neer.

7.2 De spoorwegstaking van 1903

Nadat eind januari 1903 een spontane staking in de haven van Amsterdam het gehele treinverkeer van en naar Amsterdam had stilgelegd, stelde de regering onder leiding van Abraham Kuyper voor om staken door spoorwegwerklieden te verbieden. De arbeidersbeweging kwam tegen deze zogenaamde 'worgwetten' in opstand en riep

op tot een landelijke staking als de regering dit plan wilde doorzetten. Overal in Nederland richtten arbeiders een plaatselijk Comité van Verweer op, dat in contact stond met de landelijke organisatie. De bedoeling van de staking was om de Tweede Kamer te bewegen de wetten af te wijzen. Op het moment dat de Kamer de wetten in behandeling nam, werd de staking uitgeroepen.

Aan de Centrale Werkplaats in Haarlem trokken de ketelmakers op maandagmorgen 6 april, onder leiding van locomotiefbankwerker Abe Bos, vanuit de achterste punt van het terrein langs alle afdelingen en spoorden de werklieden aan het werk neer te leggen. Meer dan de helft van de werklieden aan de Centrale Werkplaats – zevenhonderd in getal – gaf gehoor aan de oproep. Het plaatselijk Comité van Verweer organiseerde bijeenkomsten om de stakers te informeren.

Buiten de Centrale Werkplaats was het draagvlak voor een staking echter klein. In Haarlem en andere plaatsen in Nederland staakten spoorwegwerklieden veel minder en meeste andere beroepsgroepen volgden de oproep tot solidariteit met de spoorwegmedewerkers niet. De socialistische beweging was onderling verdeeld in een groep 'vroege' socialisten die in de geest van Domela Nieuwenhuis een nieuwe samenleving wilde realiseren met behulp van revolutie en 'moderne' socialisten die Troelstra volgden in zijn redenering dat een nieuwe samenleving met democratische middelen moest worden gerealiseerd. Troelstra twijfelde openlijk aan het nut van de politieke staking die werd voorbereid en die twijfel werd gedeeld door een deel van de werklieden.

Deze verdeeldheid speelde ook de stakers aan de Centrale Werkplaats nu parten. Niet alleen staakte maar een kleine meerderheid van 60% van de werklieden, ook gingen op dinsdagmorgen meer dan honderd werklieden alweer aan het werk. De staking was toen eigenlijk al verloren. De bijna vierhonderd werklieden die op donderdagmorgen nog steeds niet op hun werk verschenen, werden door de directie ontslagen. De Tweede Kamer nam die dag de wetten aan en de Eerste Kamer keurde deze op zaterdag goed.

Charles Tilly vat in *From Mobilisation to Revolution* het ontstaan van het fenomeen staking krachtig samen. De burgerij trok, in zijn visie, gedurende de industrialisatie steeds meer economische macht naar zich toe, terwijl de werklieden – voorheen zelfstandige ambachtslieden – steeds minder controle kregen over hun eigen werk. De werklieden werden zelfbewuster en kwamen in opstand door zich te organiseren in fondsen en vakbonden. Ook aan de Centrale Werkplaats is dit

patroon te herkennen. Allereerst is er sprake van een voorgeschiedenis waarin de werkplaats explosief groeide en sterk industrialiseerde. Deze industrialisatie leidde tot een arbeidsverdeling die werklieden steeds minder invloed gaf op hun eigen werk. Geleidelijk werden de werklieden zich steeds meer bewust van hun eigen invloed en verantwoordelijkheid. Het aantal zelfstandige fondsen, vakbonden en woningbouwverenigingen nam toe. In 1899 bleek staken een goede methode om uitdrukking te geven aan het ongenoegen na een ernstig bedrijfsongeval.

Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde het fenomeen staking zich tot het standaardrepertoire van werklieden om hun belangen te behartigen. Tilly wijst erop dat ook overheden stakingen steeds meer accepteerden en probeerden te reguleren in plaats van te verbieden.[289] Ook in Nederland was staken sinds 1872 toegestaan. Abraham Kuyper wilde in 1903 de tijd terugdraaien en ondervond veel weerstand.

7.3 Motieven om te staken

Stakingen kregen een vaste plaats in de samenleving, maar tijdens een staking maken werklieden hun eigen individuele afwegingen. De directie van de Centrale Werkplaats legde na afloop van de aprilstaking in 1903 een lijst aan van alle personeelsleden en hun gedrag tijdens de staking. Dit stelde ons in staat gedetailleerd onderzoek te doen naar de motieven om aan de staking deel te nemen. De lijst bevat informatie over het gedrag van elke werkman: of hij staakt of niet en of hij volhoudt of niet. De geregistreerde naam en functietitel maakte het mogelijk de data te combineren met informatie die beschikbaar is in andere bronnen, zoals het bevolkings-, personeels- en belastingregister. We hebben het gedrag van een werkman vergeleken met zijn leeftijd, de omvang van zijn huishouden, zijn geboorteplaats, zijn geloof, het aantal dienstjaren, zijn scholingsniveau en zijn loon. Daarna hebben we gekeken naar de mogelijke invloed van de relaties die een werkman had met familie op de werkplaats, buren op de werkplaats en collegabestuurders van verenigingen.

De verschillende aspecten die we hebben onderzocht geven we een plaats in het verklarende schema van Jacquelien van Stekelenburg, dat we introduceerden in de inleiding. Ze visualiseert in dat schema de dynamiek van deelname aan een collectieve actie (zie figuur 7.1). Volgens Van Stekelenburg kan de individuele keuze van een werkman om aan een staking deel te nemen, voortkomen uit instrumentele motivaties

(denk aan een te laag loon) of ideologische motivaties (denk aan een socialistisch wereldbeeld). Ze kunnen leiden tot boosheid, waardoor een werkman bereid is deel te nemen aan de collectieve actie, maar ook tot een rechtstreekse, meer rationele bereidheid om in actie te komen. Van Stekelenburg gebruikt de gemeenschappelijke identiteit als aanstichter van beide: motieven die voortkomen uit de identificatie van de werkman met de groepen waartoe hij behoort, zorgen ervoor dat hij of zij via de instrumentele weg of via de ideologische weg is gemotiveerd deel te nemen aan een collectieve actie.

In figuur 7.1 hebben we de factoren weergegeven die we konden onderzoeken en volgens ons onderzoek het belangrijkste geweest zijn bij de motivatie om wel of niet aan de staking deel te nemen. De meeste factoren hadden een versterkende invloed op de motivatie. Deze zijn gemarkeerd met een plusteken. Andere factoren hebben een verminderende invloed gehad op deelname aan de staking. Deze zijn gemarkeerd met een minteken. We hebben de factoren naar eigen inzicht in het schema geplaatst waar wij verwachten dat ze een rol hebben gespeeld. De meeste factoren die we hebben gevonden, hebben de bereidheid om te staken beïnvloed via de instrumentele motivatie. Omdat factoren die in dit deel van het schema kunnen worden geplaatst door archiefbronnen beter overgeleverd zijn dan ideologische motivatie, kunnen we daaruit echter niet de conclusie trekken dat instrumentele motivatie het belangrijkste is geweest.

Figuur 7.1: Relevante factoren en hun rol in de motivatie van deelname aan de staking

Een belangrijke conclusie van ons onderzoek is dat de motivatie van een werkman om te staken niet óf emotioneel óf rationeel óf ideologisch is bepaald, maar bestaat uit

een combinatie van deze drie. De weging tussen de motieven kan per staking en per persoon verschillen. Religie blijkt in ons geval het sterkst, maar dit geldt alleen maar voor een beperkt aantal gereformeerde werklieden. Inkomen is een minder sterke motivatie dan religie, maar komt wel bij meer werklieden voor.

Tweede belangrijke uitkomst is dat we hebben kunnen vaststellen welke factoren niet belangrijk zijn. Religie en inkomen blijken aantoonbaar relevant, maar gezinsverantwoordelijkheid en generatiewerking niet. De uitkomsten van analyses met leeftijd zijn moeilijk te duiden. Het is niet te bepalen of leeftijd nu iets zegt over bijvoorbeeld verantwoordelijkheid voor het gezin of hoogte van het aantal dienstjaren.

7.4 Instrumentele motivatie

Van Stekelenburg rekent de rationele redenen om te staken tot de instrumentele motivatie. Uit onze analyse blijkt dat inkomen en risico op verlies van werk als instrumentele motivatie een grote rol speelde tijdens de staking van 1903. Bij de analyse van het inkomen betrekken we het loon van de werklieden en hun aversie tegen het premiestelsel. Voor onze conclusies over het risico op verlies van werk keken we naar de uniciteit van de beroepen, het scholingsniveau, het aantal dienstjaren en de omvang van het huishouden.

Lonen zijn het meest praktische en tot de verbeelding sprekende doel om voor te strijden. Lage lonen waren voor veel groepen aan de Centrale Werkplaats dan ook de voornaamste motivatie om te staken. Met name de lonen van de voorslagers, die vaak zelfs minder verdienden dan de poetsers, en de vuurwerkers springen in het oog. De vuurwerkers verdienden veel meer ten opzichte van de voorslagers, maar hun lonen waren lager dan die in andere fabrieken in de stad. Ook de frustratie over het premiestelsel, die in de jaren voor de staking veelvuldig naar voren kwam, was een belangrijke drijfveer om aan de staking deel te nemen. En met succes: in de jaren na de staking van 1903 werd het premiestelsel geleidelijk afgeschaft.

Vuurwerkers konden makkelijker aan de staking deelnemen omdat zij een beroep uitoefenden waarvan in Haarlem weinig werklieden beschikbaar waren. We verklaren het grote aantal stakende zadelmakers en ketelmakers op dezelfde manier. Het aantal stakende wagenmakers daarentegen was klein, omdat er in Haarlem voldoende aanbod was van timmerlieden. Dit beeld wordt bevestigd door de aantallen ontslagen werklieden. Het percentage ontslagen stakende wagenmakers was significant hoger

dan het percentage ontslagen zadelmakers, vuurwerkers en voorslagers. Ook uit de analyse van het scholingsniveau blijkt het belang van schaarste. Ongeschoolde werklieden staken minder dan de meer schaarse, geschoolde werklieden. Een beroep met relatief weinig beoefenaars beschermde een werkman dus tegen het risico om zijn baan kwijt te raken bij deelname aan een staking.

Werklieden die meer jaren bij de werkplaats in dienst waren, bleken minder gemotiveerd om deel te nemen aan de staking. Het verlies van pensioen en gratificaties in de toekomst speelt daarbij vermoedelijk een rol. We verwachtten ook dat werklieden verantwoordelijkheid nemen voor hun vrouw, kinderen en een enkele inwonende (schoon)moeder. Maar dat blijkt niet aantoonbaar: het verschil tussen stakers met of zonder een groot huishouden is niet groot genoeg.

Ons onderzoek bevestigt eerdere conclusies dat een relatief laag inkomen leidt tot gevoel van deprivatie en daarom bijdraagt aan de motivatie om te staken. Ook het scholingsniveau en het aantal dienstjaren zijn bekende factoren bij het vaststellen van de neiging tot collectieve actie die ook wij terugzien in de uitkomsten van onze analyses. Aanvullend daarop voegen we het premiestelsel en de uniciteit van beroep toe aan de lijst met factoren die via instrumentele motivatie leidden tot bereidheid van staken. Deze twee factoren zijn expliciet genoemd in de bronnen die we hebben bestudeerd. Dit blijkt ook uit de beroepen van de ontslagen werklieden: werklieden met een schaars beroep zijn minder ontslagen dan werklieden met een niet schaars beroep.

7.5 Ideologische motivatie

Gedurende de twee decennia voorafgaand aan de Spoorwegstakingen ontstonden de zogenaamde zuilen in de samenleving. Deze zuilen bepaalden het wereldbeeld van een groep Nederlanders, zoals geloof of omgang met arbeidsrelaties, hun onderlinge band en organisatie. Gelovigen die terug wilden naar de oorspronkelijke gereformeerde kerk waren daarbij de eersten die zich nationaal gingen organiseren. Daarna waren er, met name onder arbeiders, groepen die socialistische ideologieën vormgaven. Ten slotte waren er liberalen die tegemoet wilden komen aan de wensen van arbeiders voor betere omstandigheden.

De Haarlemmers waren in hun houding ten opzichte van de sociale quaestie progressief in verhouding tot andere plaatsen in Nederland. Haarlem koos in de

Tweede Kamer eind negentiende eeuw meestal een progressieve liberaal, met oog voor het lot van de arbeiders. De Haarlemse werklieden waren over het algemeen gematigd. Dit blijkt ook uit de aantallen bezoekers van de socialistische bijeenkomsten in de aanloop naar de aprilstaking van 1903. Bijeenkomsten die 'modern' waren – dat wil zeggen tot overleg geneigd – waren beter bezocht dan de revolutionaire bijeenkomsten. De ideologische afstand tussen de burgerij en de werklieden was in Haarlem dus niet zo groot. Progressieve liberalen en socialisten werkten in Haarlem samen, bijvoorbeeld in de Kamer van de Arbeid. Vooral tijdens de verkiezingen van 1899, toen de verschillende stromingen zich verenigden in de 'Volkskiesvereniging' en een klinkende verkiezingsoverwinning behaalden, bleek samenwerking vruchtbaar voor de progressieve zaak. Ook het plaatselijke Comité van Verweer, dat in 1903 werd opgericht om de staking voor te bereiden, bestond uit verschillende soorten leden. We vernemen nergens dat ze onderling onenigheid hadden over de aanpak van de staking.

Omdat we niet van elke werkman weten of hij zichzelf tot de socialisten rekende, was het niet mogelijk vast te stellen of een socialistische ideologie heeft bijgedragen aan de individuele keuze van werklieden om te gaan staken. We hebben een poging gedaan te onderzoeken of werklieden geboren in een revolutionaire streek, zoals Friesland en Groningen, meer staakten dan andere groepen. Dat bleek niet aantoonbaar. Bestuurders van verenigingen met een sociaal doel, zoals bouwverenigingen en ziekenfondsen staakten duidelijk meer dan gemiddeld. Toen een aantal van deze publieke figuren de staking opgaven, liep het aantal stakers snel terug. Werklieden uit drie religieuze stromingen zijn sterk door hun ideologie beïnvloed. Gereformeerden en rooms-katholieken staakten duidelijk minder, terwijl leden van vrijzinnige denominaties, namelijk doopsgezinden, lutheranen en remonstranten, duidelijk meer staakten.

Opnieuw bevestigen de resultaten eerder sociaal-historisch onderzoek. Met name Stuurman stelde al vast dat er een sterk verband is tussen religie en de spoorwegstaking. Ook de combinatie van de politieke en religieuze rol van Abraham Kuyper maakt een sterk verband tussen geloof en de spoorwegstaking voor de hand liggend. Verrassend was voor ons de bijdrage aan de staking van leden van vrijzinnige georiënteerde denominaties van lutheranen, remonstranten en doopsgezinden. Hiervan hebben we elders in de literatuur geen aanwijzingen gevonden.

7.6 Identiteit

Welke motieven er ook een rol spelen, volgens Van Stekelenburg vindt motivatie zijn oorsprong in 'identiteit'. Iemands identiteit is in de sociaal-psychologie gedefinieerd als de mate waarin een persoon zich spiegelt aan verschillende groepen in zijn omgeving. Ook Roger Gould legde in zijn boek *Insurgent Identities* een verband tussen identiteit en collectieve actie. Volgens hem vormt een werkman verschillende identiteiten in interactie met de verschillende groepen in zijn of haar omgeving. Afhankelijk van de omstandigheden draagt een andere identiteit bij aan de motivatie om deel te nemen aan een collectieve actie.[290] De interactie van een werkman met verschillende groepen in zijn omgeving modelleert Gould met behulp van een netwerk. Hij stelt dat de plaats in het netwerk bepalend is voor de invloed die iemand uitoefent op zijn groep.[291]

Met deze theorieën als basis hebben we netwerkanalyse ingezet om het verband tussen identiteit en collectieve actie te onderzoeken. Daarvoor hebben we de onderlinge relaties tussen werklieden gemodelleerd door verschillende soorten netwerken te construeren. Ten eerste hebben we drie netwerken geconstrueerd op basis van respectievelijk familierelaties, burenrelaties en relaties van bestuurders. Daarna hebben we alle soorten relaties samengevoegd tot één netwerk.

Uit bestudering van het familienetwerk bleek dat familieleden aan de Centrale Werkplaats opvallend vaak op dezelfde afdeling werkten. Hieruit concluderen we dat familierelaties en collega-relaties elkaar hebben beïnvloed. Werklieden trouwden dus blijkbaar met dochters of zussen van collega's. Of het was andersom: ze hielpen elkaar aan een baan bij dezelfde afdeling. Een vergelijkbaar verband zagen we bij de bestudering van het netwerk met burenrelaties: werklieden die dicht bij elkaar woonden, werkten vaak op dezelfde afdeling. Twee familieleden of twee buren bleken ook opvallend vaak hetzelfde geloof te hebben. Het was echter niet aantoonbaar dat twee werklieden die familie of buren waren, ook hetzelfde stakingsgedrag vertoonden.

We hebben vervolgens gekeken naar de positie van een werkman in het samengestelde netwerk, in de verwachting dat we iets konden zeggen over de invloed die deze werkman heeft op zijn collega's. We stelden vast dat als een werkman met veel relaties de staking opgaf, veel direct gerelateerde collega's dat ook deden. Dit verband was sterker als de gerelateerde werklieden zelf ook weer veel relaties hadden. In het netwerkmodel heeft deze werkman een hoge 'centraliteit'. We concluderen dat een werkman met een centrale positie zijn collega's sterk heeft beïnvloed bij het opgeven van de staking.

We kunnen uit ons onderzoek conclusies trekken over de onderlinge relaties in het algemeen en niet vaststellen welke identiteit op welke manier een rol speelde. Toekomstig onderzoek kan zich richten op de ontwikkeling van de netwerken. Dit kan door de netwerken van voor en na de spoorwegstaking te vergelijken.

7.7 Een bittere geschiedenis of een betere toekomst?

De feitelijke data over de werklieden vormen maar een deel van het verhaal. Onderlinge verhoudingen en het lef van individuen vormen het andere deel. Siebren Reinalda en Jan Hofland staken hun nek uit en motiveerden hun voormalige collega's aan de Centrale Werkplaats om zich in te zetten voor betere werk- en leefomstandigheden. Zij hadden veel ervaring opgedaan met de samenwerking tussen verschillende socialistische bloedgroepen en zelfs met de bazen. Ook de werklieden die in 1903 bestuurslid waren van diverse verenigingen in Haarlem, vormden met hun vele relaties belangrijke figuren. Hun individuele keuze had door hun positie grote invloed op het verloop van de staking. Zonder deze mannen en hun persoonlijke inzet was er geen socialistisch beweging of spoorwegstaking geweest.

Ondanks hun inzet was met Pasen 1903 de strijd verloren. Wat restte was verbittering. Iedereen maakte elkaar verwijten en er waren eigenlijk alleen verliezers. Koningin Wilhelmina sprak tijdens de troonrede in opdracht van Kuyper van een 'misdadige woeling'. De publieke opinie vond deze woorden te hard. Kuypers autoritaire handelen heeft ongetwijfeld bijgedragen aan zijn verlies tijdens de verkiezingen van 1905.

De onderlinge strijd tussen de bloedgroepen binnen de sociale beweging had volgens velen geleid tot het verlies van de staking. Troelstra sprak van 'de verwoesting door het anarchisme in de proletarische organisaties'.[292] De Haarlemse SDAP-er Lambert Modoo, een van de in 1899 verkozen werklieden in gemeenteraad, noemde de algemene werkstaking een 'groote dwaasheid'.[293] In augustus 1903 zou hij zijn lidmaatschap van de SDAP opzeggen. De socialistische strijd verloor de wind uit de zeilen en arbeiders moesten langer wachten op erkenning van hun grieven.

Volgens de sociaal bewogen Mr H.P.G. Quack, secretaris van de directie bij Staatsspoor, was 'de smartelijke tragedie nu niet te ontgaan'. Hij noemde de spoorwegstaking in zijn herinneringen van 1913 'de wreedste bladzijde van zijn levensboek'. Maar hij voorspelde dat het goed zou komen:[294]

> "Het was streng en hard wat gedaan werd, maar in het belang der tegenwoordige samenleving bleek het noodzakelijk. De exploitatie-maatschappij der Staats-spoorwegen, als productie-factor voor ons gansche land, als draagster van het verkeer en bedrijf van ons land, was gehandhaafd. Het conflict tusschen vage sociale ideeën en scherp-belijnde economische begrippen kon niet op stel en sprong tot vereffening worden geleid. Staat en burgerlijke maatschappij zouden eerst een strenge voorbereiding, over en weder, moeten ondergaan, voordat een tijdperk van verzoening en bevrediging kon aanbreken."

A Bijlage: Constructie van de dataset

Om te onderzoeken waarom een medewerker van de Centrale Werkplaats heeft gestaakt, hebben we een dataset aangelegd met achtergrondinformatie van elke medewerker. De dataset bestaat uit tien tabellen, gebaseerd op diverse bronnen. Tabel A.1 geeft een overzicht van de namen van de tabellen en de bronnen waaruit informatie is overgenomen. Van elk van deze tabellen beschrijven we hier de gekozen veldnamen. De tabellen zijn met elkaar verbonden doordat steeds dezelfde *foreign key* is gebruikt voor personen, namelijk *my_medewerkersnummer*.

Er is voor de gehele dataset gekozen om een *snapshot* te nemen van de situatie op 6 april 1903, de dag van het uitbreken van de onderzochte staking. Informatie over bijvoorbeeld het verdere verloop van de carrière van de medewerker of de ontwikkeling van de gezinsopbouw vóór 1903 zijn daarom niet meegenomen.

Tabel A.1: Tabellen in de dataset

Paragraaf	Naam tabel	Omschrijving	Bronnen
A.1	medewerkerslijst	Kerntabel met namen van medewerkers van de werkplaats op 6 april 1903, met – voor zover bekend – hun staakgedrag.	Dossier 1903
A.2	ketelmakers	Reconstructie van de lijst van ketelmakers	De verslagen uit dossier 1903; adresboek Haarlem 1903; personeelsregister werkplaats; bevolkingsregister
A.3	ambtenaren	Reconstructie van de lijst van ambtenaren	Jaarboekje 1903
A.4	personeelsregister_basis	Tabel met informatie overgenomen uit personeelsregisters - voor zover de medewerkers zijn teruggevonden.	Diverse personeelsregisters HIJSM

A.5	personeelsregister_index	Lijst van medewerkers van de werkplaats over een langere periode, met verwijzingen naar registratie, met een koppeling naar de medewerker – voor zover de medewerkers zijn teruggevonden.	Eigentijdse index op de personeelsregisters van de werkplaats
A.6	personeelsregister_boetes	Tabel met informatie over boetes en straffen voor de onderzochte personen	Diverse personeelsregisters HIJSM
A.7	bevolkingsregister	Tabel met informatie overgenomen uit bevolkingsregisters over de gezinssituatie van de medewerker en zijn woonadres – voor zover de medewerkers zijn teruggevonden.	Bevolkingsregisters van Haarlem, Schoten, Haarlemmerliede, Heemstede
A.8	belastingkohier	Tabel met informatie over de belastingaanslag van de medewerkers – voor zover de medewerkers zijn teruggevonden.	Belastingkohier 1903 van Haarlem
A.9	jaarboekje	Tabel met nevenfuncties van medewerkers – voor zover de medewerkers zijn teruggevonden.	Jaarboekje 1903
A.10	huwelijksakten	Tabel met basisinformatie uit huwelijksakten van de medewerkers zelf (indien van toepassing), hun ouders en evt. hun schoonouders.	Huwelijksregisters in heel Nederland, als Open Data beschikbaar via openarch.nl (december 2017)

A.1 Medewerkerslijst (n = 1163)

Na afloop van de tweede spoorwegstaking van 1903 (6 tot 9 april 1903) gaf de directie van de Centrale Werkplaats (CWS) van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-maatschappij (HSM) in Haarlem opdracht een dossier aan te leggen. In dit dossier zijn zeventien schriftelijke verklaringen opgenomen van de gebeurtenissen op de ochtend van maandag 6 april, opgetekend door de assistent opzichters. Daarnaast is in het dossier een lijst

opgenomen van alle medewerkers. Naast naam en functie is onder meer aangetekend op welke dagen ze gestaakt hebben en of ze naar aanleiding van hun staakgedrag zijn ontslagen en al dan niet weer zijn aangenomen. Dit 'dossier 1903' vormt de basis van de dataset. De informatie uit deze bron is overgenomen in de tabel *medewerkerslijst*.

De medewerkerslijst heeft als entiteit de medewerker van de werkplaats. Van elke medewerker wordt de informatie vastgelegd zoals omschreven in tabel A.2. In de dataset zijn niet alle velden gevuld omdat de gegevens niet voor elke medewerker in de bron aanwezig waren.

Tabel A.2: Velden in de tabel 'medewerkerslijst' van de dataset

Veldnaam	Datatype	Omschrijving
volgnr	Integer	Uniek nummer, *primary key*. Hiermee wordt tevens de oorspronkelijke volgorde op de lijst vastgelegd.
werkplaats	String	Naam van de werkplaats waarin de medewerker werkzaam was
image	Integer	Verwijzing naar de digitale foto van het archiefstuk
naam	String	Familienaam en voorletters van de medewerker
functie	String	Functietitel
ma_vm_aantal_uur	Decimal	Aantal uur dat de medewerker gewerkt heeft op ma 6 apr 1903 vóór de middag
ma_vm_reden	String	Reden van afwezigheid, indien niet gestaakt is op ma 6 apr 1903 vóór de middag
ma_nm_aantal_uur	Decimal	Aantal uur dat de medewerker gewerkt heeft op ma 6 apr 1903 na de middag
ma_nm_reden	String	Reden van afwezigheid, indien niet gestaakt is op ma 6 apr 1903 na de middag
di_vm_aantal_uur	Decimal	Aantal uur dat de medewerker gewerkt heeft op di 7 apr 1903 vóór de middag
di_vm_reden	String	Reden van afwezigheid, indien niet gestaakt is op di 7 apr 1903 vóór de middag
di_nm_aantal_uur	Decimal	Aantal uur dat de medewerker gewerkt heeft op di 7 apr 1903 na de middag
di_nm_reden	String	Reden van afwezigheid, indien niet gestaakt is op di 7 apr 1903 na de middag
wo_vm_aantal_uur	Decimal	Aantal uur dat de medewerker gewerkt heeft op wo 8 apr 1903 vóór de middag

wo_vm_reden	String	Reden van afwezigheid, indien niet gestaakt is op wo 8 apr 1903 vóór de middag
wo_nm_ aantal_uur	Decimal	Aantal uur dat de medewerker gewerkt heeft op wo 8 apr 1903 na de middag
wo_nm_ reden	String	Reden van afwezigheid, indien niet gestaakt is op wo 8 apr 1903 na de middag
do_vm_ aangemeld	Boolean	Medewerker heeft zich donderdag**morgen** 9 april 1903 gemeld. Er was een ultimatum gesteld op donderdag morgen. (ja/nee)
do_nm_ aangemeld	Boolean	Medewerker heeft zich donderdag**middag** 9 april 1903 gemeld (ja/nee)
later_ aangemeld	Boolean	Medewerker heeft zich **na** donderdagmiddag 9 april 1903 gemeld (ja/nee)
ontslagen	Boolean	Medewerker is wegens zijn stakingsgedrag is ontslagen (ja/nee)
opnieuw_in_ dienst	Boolean	Medewerker is na ontslag toch weer in dienst genomen op 20 april 1903. Alleen van medewerkers die ontslagen zijn (ontslagen == "ja"), zijn deze gegevens in de lijst opgenomen. (ja/nee)
datum_in_ dienst	Date	Datum van indiensttreding van de ontslagen medewerker. Alleen van medewerkers die ontslagen zijn (ontslagen == "ja"), zijn deze gegevens in de lijst opgenomen. Ingevuld als het aantal dienstjaren kleiner is dan 1.
dienstjaren	Decimal	Aantal dienstjaren van de ontslagen medewerker. Alleen van medewerkers die ontslagen zijn (ontslagen == "ja"), zijn deze gegevens in de lijst opgenomen; soms 0, dan is ook de datum van indiensttreding ingevuld.
huwelijkse_ staat	String	Huwelijkse staat van de ontslagen medewerker. Alleen van medewerkers die ontslagen zijn (ontslagen == "ja"), zijn deze gegevens in de lijst opgenomen.
ouderdom	Integer	Ouderdom van de ontslagen medewerker. Alleen van medewerkers die ontslagen zijn (ontslagen == "ja"), zijn deze gegevens in de lijst opgenomen.
aanmerkingen	String	Overige aantekeningen in de bronnen

De volgorde op de lijst in dossier 1903 lijkt niet willekeurig te zijn. De oorspronkelijke volgorde is daarom behouden gebleven in de *primary key*: 'volgnr'. Medewerkers zijn per afdeling gegroepeerd. Daarnaast is het aannemelijk dat de volgorde waarin ze

op de lijst zijn opgenomen, binnen een afdeling kan worden geïnterpreteerd als een volgorde in status. Het valt bijvoorbeeld op dat eerst de ploegbazen worden genoemd en daarna andere werklieden. Ook in de volgorde van de andere werklieden zit een volgorde in status opgesloten. Vuurwerkers kregen meer betaald dan voorslagers en stonden ook hoger op de lijst. Binnen een groep met dezelfde functietitel zijn medewerkers met een groter aantal dienstjaren hoger geplaatst dan anderen.

Helaas is de lijst uit dossier 1903 niet compleet. Enkele medewerkers die wel in het personeelsregister voorkomen, bleken niet in de lijst voor te komen. De incompleetheid blijkt ook uit bestudering van de schriftelijke verklaringen uit hetzelfde dossier, waarin ketelmakers bij name worden genoemd die niet in de lijst voorkomen. Inderdaad komt op de lijst 1903 'ketelmaker' niet als functietitel voor. De hele ketelmakerij is bij het opmaken van de lijst blijkbaar overgeslagen. De ambtenaren (werkzaam op de administratie) werden niet tot de werklieden gerekend en zijn daarom ook niet in de lijst opgenomen. Dit wordt bevestigd door een vergelijking van de totale aantallen medewerkers per beroep met die in de jaarverslagen van eind 1902 en eind 1903. Deze is gepresenteerd in tabel A.3.

Tabel A.3: Vergelijking van de aantallen per functiegroep begin, midden en eind 1903

functiegroep	eind 1902	april 1903	eind 1903
Chef der werkplaats	1		1
Ingenieurs	3		3
Adjunct-ingenieur	1		1
Aspirant Adjuct-Ingenieur			1
Magazijnmeester	1		1
Chef de bureau	1		1
Opzichters-teekenaar, teekenaars en leerlingen	8		8
Commiezen, klerken, leerlingklerk en schrijvers	39		38
Opzichters	2		2
Assistent-Opzichters	10		8
Machine-bankwerkers	229	227	215
Draaiers, boorders, schavers	162	162	160
Vuurwerkers	63	61	64
Voorslagers	61	62	64
Ketelmakers	120		128

Ketelbikkers	8		8
Koper- en composietgieters	21	20	20
Koperslagers	22	23	22
Blikslagers	9	10	13
Modelmakers	6	6	6
Sjouwerlieden	28		33
Locomotiefpoetsers	41	41	39
Opzichters	2		2
Assistent-Opzichters	7		9
Wagenmakers	154	154	162
Zadelmakers	54	54	53
Dekkleedmakers	21	21	19
Schilders	74	74	75
Wagen-bankwerkers	120	120	116
Wagenlichters	46	45	60
Draaiers en boorders	16	21	23
Wielendraaiers en wielbandleggers	39	39	35
Rijtuigpoetser en -poetsters	17	18	18
Spoorleggers	6		6
Metselaars	3		3
Electriciens	1		2
Machinisten	3		3
Proefrit-machinist	2		1
Rangeer-machinist	1		1
Stokers	2		2
Rangeerstoker	1		1
Rangeerders	2		2
Loopkraandrijver	2		3
Drijvers van val- en stoomhamers	5	5	5
Nachtstokers	2		2
Portier	1		1
Boden	2		2
Magazijnsknechts	11		11
Nachtwachts	2		2
Loopjongens	3		3

A.2 Ketelmakers (n = 53)

Het is jammer dat de ketelmakers niet in de lijst zijn opgenomen, want uit de verslagen blijkt dat zij dominant waren in het optreden bij het begin van de staking en een sterk wervende kracht uitoefenden. Daarom is er een reconstructie gemaakt van de lijst van ketelmakers. Hun stakingsgedrag kan maar in uitzonderlijke gevallen worden vastgesteld, maar dan is er in ieder geval de mogelijkheid de ketelmakers als knooppunten in de netwerken op te nemen.

Alle ketelmakers zijn genummerd vanaf nummer 2001 en de tabel heeft een deel van de structuur van de *medewerkerslijst*. De nummering is niet aansluitend omdat er van sommige personen in latere instantie is besloten deze niet in de lijst op te nemen.

Tabel A.4: Velden in de tabel 'ketelmakers' van de dataset

Veldnaam	Datatype	Omschrijving
volgnr	Integer	Uniek nummer, *primary key.*
werkplaats	String	Naam van de werkplaats waarin de medewerker werkzaam was
naam	String	Familienaam en voorletters van de medewerker
functie	String	Functietitel

De reconstructie is gebaseerd op een aantal bronnen:

- de verslagen uit dossier 1903
- het adresboek van Haarlem van 1903
- het personeelsregister van de werkplaats
- bevolkingsregister

De index op het personeelsregister (de personeelsindex) dient als controlemiddel. Elke bron geeft een aantal nieuw-ontdekte ketelmakers die in de lijst worden opgenomen. Het toevoegen van extra ketelmakers zijn beschreven in vier stappen. Een overzicht van de ketelmakers en de reden waarom we ze in de lijst hebben opgenomen is gepresenteerd in tabel A.5.

De enige ketelmakers waarvan het zeker is dat zij tijdens de staking van april 1903 werkzaam waren op de werkplaats zijn degene die zijn genoemd in de verslagen. Het zijn zeventien personen. Ter controle kan hun naam in de personeelsindex worden opgezocht. Een van deze zeventien personen (2002 J. van Bavel) kon niet in de index van het personeelsregister worden teruggevonden. De aanwezigheid in het Dossier 1903 weegt echter zwaar. Deze persoon is daarom wel in de tabel opgenomen.

Het adresboek van Haarlem in 1903 maakt melding van 46 personen waarvan het beroep 'ketelmaker' is opgegeven. Ketelmaker is een heel specifiek beroep en er zullen slechts enkele bedrijven zijn waar ketelmakers werkzaam zijn: de Werkplaats en de scheepswerven. De scheepswerven zijn aanzienlijk kleiner dan de Werkplaats en zullen veel minder behoefte hebben gehad aan een groot aantal ketelmakers. Het is mogelijk om de ketelmakers uit het adresboek te combineren met de index op het personeelsregister: indien een persoon niet in de index kan worden teruggevonden, wordt aangenomen dat hij elders werkzaam was. 38 personen komen voor in zowel het adresboek als de personeelsindex. Drie personen werden in het adresboek ketelmaker genoemd, maar waren niet werkzaam in de ketelmakerij: ze staan al elders in de medewerkerslijst. Hierdoor blijven er 35 over. Een aantal van tien hiervan was al bekend omdat zij ook in de Verslagen staan.

Van deze 25 overblijvende is – door de vermelding in de personeelsindex – zekerheid ontstaan dat de betreffende ketelmaker op de ketelmakerij van de CWS heeft gewerkt. Alleen of de medewerker er werkzaam was tijdens de staking is niet met zekerheid te zeggen. Omdat het adresboek uit 1903 is, en het merendeel van de daar genoemde ketelmakers ooit werkzaam moet zijn geweest op de werkplaats, doen we deze aanname toch. De kans dat de ketelmaker tussen het moment van het verschijnen van het adresboek en april 1903 geswitcht is naar een scheepswerf is niet zo groot. In totaal hebben we nu dus 17 ketelmakers uit de verslagen + 25 nieuwe ketelmakers uit het adresboek = 42 ketelmakers.

In de derde stap hebben we van negen personen van deze 42 personen de inschrijving in het personeelsregister teruggevonden. Dit aantal is zo laag omdat de personeelsregisters niet volledig bewaard zijn gebleven. Meer hierover in paragrafen A.4 en A.5.

Blijkbaar heette niet elke medewerker bij de ketelmakerij ook ketelmaker in het adresboek. In de bewaard gebleven delen van het personeelsregister zijn namelijk nog negen extra personen aangetroffen die gedurende 1903 als ketelmaker bij de werkplaats werkzaam waren en blijkbaar niet als ketelmaker in het adresboek zijn opgenomen. Het betreft hier alleen de relatief oude medewerkers omdat de jongere delen van het personeelsregister niet zijn bewaard gebleven. Deze personen zijn toegevoegd met de nummers 2055 t/m 2062 en 2065. In totaal zijn er na stap 3 dus 42 + 9 = 51 ketelmakers.

In totaal zijn er 9 + 9 inschrijvingen van ketelmakers in het personeelsregister teruggevonden. Omdat in het personeelsregister aantekeningen bewaard zijn gebleven over het al dan niet permanente ontslag van de medewerker naar aanleiding van de Spoorwegstaking, is van deze 18 personen meer bekend over hun staakgedrag dan van andere ketelmakers.

Toevallig zijn twee van de zonen van medewerkers op de medewerkerslijst (resp. 426 W. van Dansik en 2055 L.A. van Ophuijsen) in het bevolkingsregister omschreven als ketelmaker bij de HIJSM. Een van de twee zonen (2063 A. Bijster) is ook terug te vinden in de index op het personeelsregister, waardoor met zekerheid kan worden gezegd dat ook hij bij de ketelmakerij werkzaam was. Van de andere (2064 C.A.S. Ophuijsen) kan dit niet met zekerheid gezegd worden. Daarvan is echter in het bevolkingsregister zo expliciet gezegd dat deze bij de HSM werkzaam was, dat we deze toch hebben opgenomen in de tabel. In totaal zijn we daarom nu gekomen op 51 + 2 = 53 ketelmakers.

In het bevolkingsregister worden een aantal personen ketelmaker (412, 413 en 417) genoemd, die allemaal bij elkaar 'in de buurt' op de medewerkerslijst staan, en wel in de locomotiefbankwerkerij. Twee daarvan worden ook in het adresboek ketelmaker genoemd. Blijkbaar voerden zij werkzaamheden uit aan de ketels van de locomotief, maar niet in de ketelmakerij.

In totaal staan er op de reconstructielijst voor ketelmakers 53 personen. Volgens het jaarverslag van eind 1902 waren er 120 ketelmakers in dienst.

Tabel A.5: Ketelmakers en bron van herkomst

		Stap 1	Stap 2	Stap 3	Stap 4
volgnr	naam	Verslagen dossier 1903	Adresboek 1903	Personeels-register	Bevolkings-register
2001	Antenbrink, J.G.	1			
2002	Bavel, J. van	1			
2003	Bodegraven, J. van		1		
2004	Boom, A. v/der		1		
2005	Booms, G.	1			
2006	Boonders, J.		1		
2007	Bos, J.	1			

2008	Bijster, J.		1
2010	Dorland, J.		1
2012	Haan, J. de		1
2013	Hagedoorn, Jr. J.C.		1
2014	Hetem, H.F.		1
2015	Heugens, S.J.		1
2016	Heuvels, J.J.	1	
2017	Hoef, M.v.d.	1	
2018	Hoff, F.H.	1	
2019	Hoope, B. ten		1
2021	Horeman, A.F.		1
2022	Houtzager, G.		1
2023	Ingelath, G.		1
2024	Jong, C. de I		1
2025	Jonge, J, de	1	
2026	Klingers, G.J.	1	
2027	Kruup, J.		1
2028	Lastdrager, J.	1	
2029	Luijten, J.		1
2030	Marsbergen, W.		1
2031	Morzeld, A.		1
2033	Nesse, P.v.der	1	
2034	Otger, M.	1	
2036	Putten, A.v.d.		1
2038	Ruijsenaars, P.H.M.	1	
2039	Scharwachter, J.W.		1
2040	Schriks, A.W.		1
2041	Schepens, M.J.	1	
2042	Sitskoorn, J.		1
2044	Steven, J.F.	1	
2045	Zwaanwijk, E.	1	
2046	Veen, D.v.		1
2047	Vonkenberg, J.		1
2053	Zandburg, P.J.	1	
2054	Zeeuw, J.de		1

2055	Ophuijsen, L.A. [sr]			1	
2056	Smit, J.			1	
2057	Wesselius, J.J.			1	
2058	Stade, J.C.van			1	
2059	Es, J.v.			1	
2060	Brink, A.H.J. Ten			1	
2061	Booms, C.P. [sr]			1	
2062	Bavel, A. van			1	
2063	Bijster II, A.				1
2064	Ophuijsen, C.A.S.				1
2065	Benneker, B.			1	
	aantal	17	25	9	2
	aantal cumulatief	17	42	51	53

Toelichting: In deze tabel is van elke ketelmaker aangegeven op basis van welke bron (al dan niet in combinatie met de personeelsindex) besloten is de persoon in de tabel medewerkerslijst op te nemen.

A.3 Ambtenaren (n = 68)

Behalve werklieden, werkten er ook hoger personeel, ambtenaren en beambten genoemd, op de werkplaats. Tot de ambtenaren werden gerekend de (assistent-) opzichters en het administratief personeel. Dit personeel werd apart geregistreerd. Ook werden de namen van de ambtenaren opgenomen in het jaarboekje van Haarlem. Op basis van die opsomming is een lijst samengesteld van deze 68 ambtenaren. De dataset voor ambtenaren heeft een vergelijkbare structuur gekregen als de medewerkerslijst en zijn genummerd vanaf 3001.

A.4 Personeelsregister_basis (n = 326)

Het merendeel van de personeelsregisters van de werkplaats uit de door ons onderzochte periode zijn niet in het archief overgeleverd. Van medewerkers die wel in een register zijn teruggevonden zijn gegevens uit dit personeelsregister overgenomen in de tabel *personeelsregister_basis*.

De ambtenaren zijn destijds in een ander register opgenomen dan de werklieden. De registers voor ambtenaren zijn wel allemaal bewaard gebleven. Bijna alle ambtenaren konden dus worden teruggevonden.

Het personeelsregister bevat interessante aanvullende informatie. Het gaat onder meer om de datum van indiensttreding, het salaris op 6 april 1903 en de vorige werkgever. Deze informatie is overgenomen in de tabel. Ter identificatie is ook de naam en de geboortedatum overgenomen.

Het komt voor dat een persoon in *personeelsregister_basis* wordt opgenomen met informatie die betrekking heeft op een andere periode dan 1903. In dat geval is de medewerker na 1903 opnieuw aangenomen en kan alsnog identificerende informatie, zoals namen en geboortedatum worden vastgelegd. Tabel A.6 geeft een overzicht van de informatie die uit de registers is overgenomen. De entiteit is opnieuw medewerker.

Tabel A.6: Velden in de tabel 'personeelsregister_basis' van de dataset

Veldnaam	Datatype	Omschrijving
volgnr	integer	Uniek nummer, *primary key*
medewerker	Integer	Verwijzing naar de tabel medewerkerslijst
invnr	string	Inventarisnummer van het deel van het personeelsregister zoals in de inventaris van het archief en in de nadere toegang in de studiezaal van HUA.
deel	String	Letter, waarmee het register oorspronkelijk werd aangeduid waaruit de personeelsgegevens zijn overgenomen.
folio	Integer	Nummer van de folio in het betreffende deel.
nummer	Integer	Nummer (van de penning van de medewerker?) zoals opgenomen in het register
achternaam	String	Achternaam van de medewerker
tussenvoegsel	String	Tussenvoegsel behorende bij de achternaam
voornamen	String	Voornamen van de medewerker
functie	String	Functietitel. Hier wordt indien mogelijk de situatie van 1903 uit het register overgenomen.
vorige beroep	String	Omschrijving van de vorige functie en/of dienstbetrekking van de medewerker
geboortedatum	Date	Datum van de geboorte van de medewerker

geboorteplaats	String	Plaats van geboorte van de medewerker. Slechts sporadisch ingevuld.
religie	String	Religie van de medewerker
datum_in_dienst	Date	Datum waarop de medewerker in dienst trad
dagloon	Decimal	Loon per dag op 6 april 1903. Hier wordt de situatie van 1903 uit het register overgenomen.
datum_uit_dienst	Date	Datum waarop de medewerker uit dienst werd ontslagen of ontslag nam
ontslag	String	Typering van het ontslag. Eervol of niet; op verzoek; overlijden.
pensioen	String	Eventuele regeling voor ouderdoms-, weduwen- en/of wezenpensioen.
aanmerkingen	String	Aanvullende informatie over de medewerker
verwijzing	String	Verwijzing naar een andere inschrijving in het register van een eerder of later dienstverband.

De personeelsregisters zijn bij Het Utrechts Archief beschreven in een aparte archiefinventaris. Ook zijn de registers toegankelijk gemaakt met een nadere toegang. In deze dataset is gebruik gemaakt van de overgeleverde delen van de personeelsregistratie van de werkplaats. Ambtenaren werden geregistreerd in aparte, landelijke registers.

Het personeelsregister kan in eerste instantie gebruikt worden om meer zekerheid te krijgen bij het maken van de koppeling met het bevolkingsregister. Daarnaast is het interessant om te zien wat de salarissen waren van de vermelde beroepen. Daarbij moet in acht worden genomen dat alleen oudere medewerkers in het personeelsregister zijn teruggevonden, omdat jongere delen verloren zijn gegaan. De gegevens zijn daarom niet onafhankelijk van leeftijd.

Het personeelsregister biedt drie extra punten waarmee de juistheid van deze relatie kan worden gecontroleerd. Allereerst is er de datum van uitdiensttreding. Als deze vóór 1903 valt, is de persoon in het personeelsregister niet dezelfde als op de medewerkerslijst. Daarnaast kan in enkele gevallen de leeftijd en het aantal dienstjaren op de lijst 1903 worden vergeleken met de gegevens in het personeelsregister.

Deze controleslag heeft er niet toe geleid dat er relaties moesten worden aangepast. Van 326 van de 1294 personen in de medewerkerstabellen voor medewerkers, ketelmakers en ambtenaren is informatie gevonden in de personeelsregisters.

A.5 Personeelsregister_index (n = 3665)

Werklieden van de werkplaats zijn door de klerken in chronologische volgorde opgenomen in het personeelsregister. Dat wil zeggen, zodra iemand werd aangenomen, werd in het register de informatie over de medewerker opgeschreven onder de voorlaatste die werd aangenomen. Gedurende sommige periodes werden medewerkers tussendoor geschreven, waardoor de chronologie werd doorbroken. Niet alle personeelsregisters zijn bewaard gebleven, dus om een volledig overzicht te krijgen van het personeel aan de werkplaats, moeten we gebruik maken van een andere bron.

Om personeel in het personeelsregister terug te kunnen vinden, hebben de klerken een index op de personeelsregisters bijgehouden. Deze index is in het archief van de spoorwegmaatschappijen bewaard gebleven en is in zijn geheel ingevoerd in de tabel *personeelsregister_index*. Uit dit eigentijdse register is de volgende informatie overgenomen. Opnieuw is de entiteit de medewerker.

Tabel A.7: Velden in de tabel 'personeelsregister_index' van de dataset

Veldnaam	Datatype	Omschrijving
volgnr	integer	Uniek nummer, *primary key*. Hiermee wordt tevens de oorspronkelijke volgorde op de lijst vastgelegd.
image	Integer	Verwijzing naar de digitale foto van het archiefstuk
letter	String	Eerste letter van de familienaam van de medewerker
naam	String	Familienaam en voorletters van de medewerker
deel	String	Letter, waarmee het register wordt geïdentificeerd waarnaar de index verwijst.
folio	Integer	Nummer van het folio in het register.
opmerking	String	Extra aantekening, bij de samenstelling van de lijst bedoeld om de persoon nader te identificeren. Hier wordt vaak een functietitel opgenomen, of een verwijzing naar een andere inschrijving van dezelfde persoon
medewerker	Integer	Verwijzing naar de medewerkerslijst van 1903, zoals omschreven in §A.1 van deze bijlage met behulp van "volgnr".
dienstjaren_ medewerkerslijst	Integer	Indien in de medewerkerslijst is aangegeven hoeveel dienstjaren hij had in 1903, is dat hier overgenomen.
dienstjaren_ geschat	Integer	Interpolatie

De personeelsindex wordt in het onderzoek voor twee doeleinden gebruikt. Allereerst kan met behulp van deze index worden vastgesteld of de persoon of althans de naam die op de medewerkerslijst staat, ook is opgenomen in de index. Dit bevestigt dat de persoon inderdaad bij de werkplaats in dienst is geweest. Soms is daarmee vast te stellen dat de naam in de tabel *medewerkerslijst* foutief is overgenomen. Als er bijvoorbeeld op de medewerkerslijst een T. de Groot staat, maar in de index *alleen* een F. de Groot, is het aannemelijk dat het hier om een schrijf- of typefout gaat. Wellicht wordt deze verschrijving dan later in het personeelsregister of het bevolkingsregister bevestigd.

Het tweede doel van deze index is om van alle medewerkers het aantal dienstjaren te kunnen bepalen. Dankzij de verwijzing in de index weten we op welke plaats in het register de medewerker is ingeschreven. Dankzij de chronologische volgorde van inschrijving kunnen we het aantal dienstjaren reconstrueren.

Deze reconstructie wordt als volgt uitgevoerd. Zoals opgemerkt bij de beschrijving van de medewerkerslijst, is van alle ontslagen medewerkers extra informatie vastgelegd: huwelijkse staat, leeftijd en aantal dienstjaren. Hierdoor weten we het jaar waarin deze medewerkers in het personeelsregister zijn opgenomen. Daarom kunnen we van de personen in de tussenliggende inschrijvingen aannemen dat de inschrijving op hetzelfde moment is gebeurd. Het aantal dienstjaren kan op deze wijze worden vastgesteld. In tabel A.8 is een voorbeeld gegeven van hoe deze intrapolatie is uitgevoerd.

Bij het bepalen van het aantal dienstjaren op de medewerkerslijst in het Dossier 1903, zijn waarschijnlijk op sommige plaatsen fouten gemaakt. Waar het aantal dienstjaren meer dan één jaar afweek van wat er uit de schatting zou moeten komen, zijn deze als *outliers* beschouwd en weggelaten. Het geschatte aantal dienstjaren moet met een afwijking van maximaal één jaar worden gebruikt.

Met de hand zijn de personen uit de tabel *medewerkerslijst* gekoppeld aan de *personeelsregister_index*. Daarvoor is de informatie uit beide tabellen vergeleken.

Er is weinig overlap tussen de informatie-eenheden die zijn vastgelegd in de medewerkerslijst en die zijn vastgelegd in de personeelsindex. Het gaat alleen om achternaam en voorletters. Indien sprake kan zijn van verwarring (zoals bij J. de Vries) hebben de klerken in de index een extra opmerking opgenomen (bv. “draaier”, of “jr”). Extra zekerheid die we hebben om vast te stellen of het om dezelfde persoon gaat, is dat aanwezigheid op allebei de lijsten betekent dat de persoon in dienst is geweest op de CWS. In een aantal gevallen bleek het onmogelijk om vermeldingen uit de medewerkerslijst eenduidig te relateren aan een vermelding in de personeelsindex.

Tabel A.8: Voorbeeld van de intrapolatie van het aantal dienstjaren

deel	folio	medewerker	dienstjaren	schatting
F	415	919	7	7
F	415	802	7	7
F	416	368	7	7
F	416	2039		7
F	416	508		7
F	417	803		7
F	417	951	7	7
F	417	920	7	7
F	418	364		7
F	418	363	7	7
F	418	356		7
F	419	655	7	7
F	419			7
F	419	357		7
F	420	1043	7	7
F	420	621	7	7
F	420	1078		7
F	421	978		7
F	421	604	7	7
F	421	609	7	7
F	422	616	7	7

Voorbeeld van de interpolatie. In de tabel is de personeelsindex geordend op "deel" en "folio". Van sommige medewerkers weten we het aantal dienstjaren (kolom "dienstjaren") van de medewerkerslijst. Blijkbaar werden in deel F in de folio's 415 tot 421 medewerkers ingeschreven in (1903 – 7 =) 1896. Van de andere medewerkers kunnen we redelijkerwijs aannemen dat hun inschrijving in dezelfde periode is gedaan. Deze reconstructie is alleen mogelijk voor de medewerkers op de lijst van 1903. Hiervan weten we zeker dat deze in 1903 nog bij de werkplaats werkzaam waren.

De personeelsindex is alleen voor werklieden en niet voor ambtenaren gemaakt. Daarom is het aantal personen dat hierin maximaal kan worden teruggevonden 1294-78= 1216 personen.

Van de personen uit de medewerkerslijst zijn 27 waarmee twee of drie mogelijkheden zijn tot koppeling met de *personeelsregister_index*. Bij één daarvan zijn drie vermeldingen in de personeelsindex te relateren. In 14 van deze 27 gevallen is de dubbele koppeling te verklaren omdat de medewerker na 1903 opnieuw in dienst trad. We weten dan precies welke inschrijving in de index van het personeelsregister gebruikt moet worden om het aantal dienstjaren te reconstrueren. In de 13 andere gevallen weten we dat niet. In deze gevallen is onvoldoende informatie om de relatie tussen een vermelding op de medewerkerslijst en de personeelsindex eenduidig te kunnen leggen en kunnen we het aantal dienstjaren dus niet schatten.

A.6 Personeelsregister_boetes (n = 264)

In het personeelsregister is uitgebreid verslag gedaan van wangedrag en slecht werk van medewerkers, met de straffen die naar aanleiding daarvan zijn opgelegd. In de dataset is daarvoor een tabel opgenomen die elke gebeurtenis beschrijft met de opgelegde straf, gekoppeld aan de betreffende medewerker. Er zijn 264 gebeurtenissen opgenomen, gekoppeld aan 130 verschillende medewerkers. In tabel A.9 hebben we beschreven welke informatie we per gebeurtenis in de dataset hebben opgenomen.

Tabel A.9: Velden van de tabel 'personeelsregister_boetes' van de dataset

Veldnaam	Datatype	Omschrijving
medewerker	integer	nummer van de medewerker betrokken bij de gebeurtenis
naam	string	achternaam van de medewerker (ter controle)
datum	date	datum van de gebeurtenis (voor 1903)
vergrijp	string	omschrijving van de gebeurtenis, voor zover leesbaar. Soms ingewikkeld jargon
soort_ vergrijp	string	mijn eigen indeling van soorten vergrijpen. misbruik, slecht werk, wangedrag, subversiviteit, niet werken
straf	integer	hoeveelheid straf
eenheid	string	eenheid van de straf (gulden, dagen)
soort_straf	string	boete, ingehouden loon, inhouden premie, uitsluiting van de gunst van vrij biljetten, schorsing, loon verlagen

A.7 Bevolkingsregister (n = 5750)

Uit de bevolkingsregisters van Haarlem, Heemstede, Schoten en Haarlemmerliede is de samenstelling van het gezin, religie en adres te reconstrueren van de personen op de medewerkerslijst. Daarnaast stellen de familierelaties die in het bevolkingsregister zijn geregistreerd ons in staat ook familierelaties af te leiden tussen medewerkers. De benodigde informatie is opgenomen in de tabel *bevolkingsregister*.

De tabel die van het bevolkingsregister is gemaakt, bevat een overzicht van alle gezinsleden van de medewerkers en de medewerkers zelf. Van alle gezinsleden wordt de informatie opgenomen zoals weergegeven in tabel A.10. Alleen in het geval van hoofdbewoners, medewerkers en hun eventuele echtgenotes zijn extra gegevens overgenomen. Deze extra velden zijn weergegeven in tabel A.11. Alleen bij hoofdbewoners is de verwijzing naar de bron opgenomen (zie tabel A.12).

Tabel A.10: Velden van de tabel 'bevolkingsregister' van de dataset

Veldnaam	Datatype	Omschrijving
id	Integer	Uniek nummer, *primary key*.
huishouden_id	Integer	Nummer van het huishouden
geslacht	String	Mannelijk (m) of vrouwelijk (v)
type	String	Verhouding tot de hoofdbewoner. Hoofd, vrouw, zoon, dochter etc
gebdat	Date	Geboortedatum van de beschreven persoon
gebpla	String	Geboorteplaats van de beschreven persoon

Tabel A.11: Extra velden bij hoofdbewoners en medewerkers in de tabel 'bevolkingsregister'

Veldnaam	Datatype	Omschrijving
achternaam	String	Achternaam van de beschreven persoon volgens het bevolkingsregister. In geval van een vrouw altijd alleen haar geboortenaam.
tussenvoegsel	String	Tussenvoegsel behorende bij de achternaam van de beschreven persoon
voornaam	String	Voornamen van de beschreven persoon
religie	String	Religie van de beschreven persoon
beroep	String	Beroep van de beschreven persoon

Tabel A.12: Extra velden voor bronverwijzing in de tabel 'bevolkingsregister' van de dataset

Veldnaam	Datatype	Omschrijving
scan	String	Bestandsnaam van de scan uit het bevolkingsregister
pagina	Integer	Nummer van de folio in het register.
adres	String	Adres van het gezin

Bij elke persoon die ook op de medewerkerslijst is opgenomen, is het verwijzingsnummer van de persoon naar de medewerkerslijst vastgelegd.

Op basis van alle informatie die in voorgaande bronnen is verzameld, is met de hand de meest logische inschrijving in het bevolkingsregister gezocht. Het bevolkingsregister overlapt op een aantal velden met de informatie die beschikbaar is in de medewerkerslijst en het personeelsregister.

Van de 326 medewerkers die zijn aangetroffen in de personeelsregisters, kan de relatie met het bevolkingsregister met zekerheid worden gelegd. We hebben immers de beschikking over de volledige naam en de geboortedatum. In het geval van 389 stakers op de medewerkerslijst hebben we een leeftijd en een huwelijkse staat. Hierdoor kan de koppeling ook met grote zekerheid worden gelegd.

Van de personen die we niet kennen uit het personeelsregister, of meer over weten dankzij hun stakingsgedrag, is het nodig om een relatie met het bevolkingsregister te leggen op basis van een beperktere verzameling criteria.

1. Leeftijd; personen die jonger waren dan 15 jaar in 1903 (dus geboren zijn na 1888) werden niet gelinkt. Ze konden onmogelijk werkzaam zijn op de werkplaats, want zulke jonge medewerkers werden niet aangenomen.
2. Unieke naam; als een achternaam uniek is, zeker in combinatie met de genoemde voorletters, kan met redelijke zekerheid gesteld worden dat het om dezelfde persoon gaat.
3. Beroep; de functietitel die in het bevolkingsregister is opgenomen. Meestal is dat "smid", zonder nader onderscheid tussen bank- of vuurwerkers, draaiers of voorslagers. In een behoorlijk aantal gevallen is ook aangetekend dat de persoon werkzaam was bij de HSM. Hoewel onduidelijk is wanneer deze aantekening is gemaakt of toegevoegd, geeft het wel een aanwijzing.

Met name de combinatie van naam en beroep bleek uniek genoeg om een relatie te kunnen leggen tussen een vermelding op de medewerkerslijst en het bevolkingsregister.

1276 van de 1294 medewerkers zijn op deze manier teruggevonden in de bevolkingsregisters. Slechts enkelen daarvan konden worden gevonden in aangrenzende gemeenten Heemstede, Schoten of Haarlemmerliede. De registers in deze gemeentes zijn slordiger opgesteld en ontsloten, waardoor het terugvinden van medewerkers hierin lastiger is. Het is aannemelijk dat een belangrijk deel van de 16 ontbrekende medewerkers in deze gemeenten woonachtig waren.

A.8 Belastingkohier (n = 494)

Het belastingkohier geeft inzicht in de gemeentelijke belasting die een medewerker eventueel moest betalen. Het kan worden gebruikt als indicator voor de status van een medewerker. In tabel A.13 is een overzicht opgenomen van de data die is overgenomen uit het belastingkohier. 494 medewerkers konden in het belastingkohier worden teruggevonden.

Inwoners van Haarlem betaalden in 1903 3,9% belasting over hun inkomen minus een vaste aftrekpost van 500 gulden. Uit het kohier is daarom vooral het inkomen relevant, de andere getallen kunnen hieruit worden afgeleid.

Tabel A.13: Velden van de tabel 'belastingkohier' van de dataset

Veldnaam	Datatype	Omschrijving
medewerker	Integer	Verwijzing naar de tabel medewerkerslijst;
achternaam	String	Achternaam van de medewerker
tussenvoegsel	String	Tussenvoegsel behorende bij de achternaam
voornamen	String	Voornamen van de medewerker
adres	String	Woonadres
deel	String	Gelijk aan de afdeling ("wijk") binnen Haarlem.
spread	Decimal	Eigentijdse nummering van de bladzijdes. Niet de afzonderlijke bladzijdes werden genummerd, maar de combinatie van twee naast elkaar liggende bladzijdes ("spread")
inkomen	Decimal	Geschat inkomen, tenminste fl. 550,=, in stappen van 50.
aftrek	Decimal	Belastingvrije voet, altijd fl. 500,=.
grondslag	Decimal	Het bedrag waarop uiteindelijk de belasting worden geheven.
aanslag	Integer	De belasting aanslag. 3,9% over de grondslag.
opmerkingen	String	Aanvullende informatie uit de bron

Het belastingkohier is geordend op adres en bevat een persoonsaanduiding met alleen voorletters en achternaam. Indien een werkman is verhuisd in de periode tussen het moment waarvan we het adres uit het bevolkingsregister hebben geregistreerd (namelijk 6 april 1903) en de opname door de belastinginspecteur, zouden we een ander adres moeten opzoeken in het bevolkingsregister. Daarnaast kan het ook zijn dat de werkman sowieso niet voor belasting is aangeslagen. We gaan er van uit dat dit laatste het meeste voorkomt.

A.9 Jaarboekje (n = 141)

In de jaarboekjes publiceerde de samensteller een overzicht van organisaties in Haarlem en hun bestuursleden. Het geeft een uitgebreid beeld van de *civil society* van Haarlem. Ook in 1903 is een uitgave verschenen.

Het jaarboekje geeft de mogelijkheid te onderzoeken of medewerkers naast hun baan actief waren in de kerk, bij verenigingen of in de sociale beweging. Daarnaast kan een relatie worden vastgesteld tussen personen die allebei actief waren in dezelfde organisatie, een zogenaamd affiliatienetwerk. In tabel A.14 is weergegeven welke data uit het jaarboekje is overgenomen. Uit het jaarboekje wordt zijn naam, de organisatie, het organisatiedeel en de functie overgenomen.

In het jaarboekje zijn alle organisaties opgenomen, georganiseerd op type. Personen kunnen worden teruggevonden in de index. In deze index staan achternamen en voorletters. Personen worden nader geïdentificeerd door het woonadres. Uit deze index zijn personen overgenomen waarvan de naam, voorletters en adres overeenkwamen met de gegevens uit het bevolkingsregister. Op deze manier zijn 141 vermeldingen in het jaarboekje teruggevonden. Deze 141 vermeldingen hebben betrekking op 111 verschillende medewerkers.

Tabel A.14: Velden van de tabel 'jaarboekje' van de dataset

Veldnaam	Datatype	Omschrijving
medewerker	Integer	Verwijzing naar de tabel medewerkerslijst; over hoe de relatie is gelegd wordt gesproken in paragraaf 7.2
achternaam	String	Achternaam van de medewerker
tussenvoegsel	String	Tussenvoegsel behorende bij de achternaam
voornamen	String	Voornamen van de medewerker
afwijking_naam	String	Opmerkingen over wat er anders is aan het naam in het jaarboekje ten opzichte van het naam uit het bevolkingsregister
adres	String	Woonadres
afwijking_adres	String	Opmerkingen over wat er anders is aan het adres in het jaarboekje ten opzichte van het adres uit het bevolkingsregister
pagina	Decimal	Nummer van de pagina in het jaarboekje waar de naam en nevenfunctie zijn vermeld.
organisatie	String	Naam van de organisatie, waar de nevenfunctie werd uitgeoefend.
organisatiedeel	String	Onderdeel van de organisatie waar de nevenfunctie werd uitgeoefend. Meestal "bestuur".
functie	String	Naam van de functie, bv. "secretaris"
opmerkingen	String	Opmerkingen uit de bron

A.10 Huwelijksakten (n = 2832)

Voor het construeren van familierelaties maken we gebruik van relaties overgenomen uit het bevolkingsregister. Aanvullend daarop maken we gebruik van de kind-ouder relaties die zijn vastgelegd in huwelijksakten. Deze akten bevatten de meest eenduidige informatie over namen, leeftijden en geboorteplaatsen, zodat met grote zekerheid een vader-zoon relatie kan worden vastgesteld.

We hebben daarvoor allereerst de huwelijksakten gezocht van de medewerkers waarvan we uit het bevolkingsregister weten dat ze waren getrouwd. Op basis van de huwelijksakten konden namen van de ouders en de schoonouders van de medewerkers worden overgenomen. Met deze informatie konden we ook de huwelijksakten van de

ouders en de schoonouders zoeken, zodat we ook informatie hebben over de (schoon) grootouders van de medewerker.

Ten twee hebben we de ouders van ongehuwden gezocht, mits ze thuis woonden en de namen van hun ouders daarom uit het bevolkingsregister konden worden afgeleid.

Tabel A.15: Velden van de tabel 'huwelijksakten' van de dataset

Veldnaam	Datatype	Omschrijving
my_ medewerkersnummer	Integer	Verwijzing naar de tabel medewerkerslijst, ketelmakers, of ambtenaren
familierelatie	string	"eigen" (als het het huwelijk is van de medewerker zelf), "ouders" (als het het huwelijk is van de ouders van de medewerker), "schoonouders" (als het het huwelijk is van de schoonouders van de medewerker).
gebeurtenis	string	altijd "huwelijk" (ter controle)
plaats	string	huwelijksplaats
jaar	integer	jaar van het huwelijk
maand	integer	maand van het huwelijk
dag	integer	dag van het huwelijk
voornaamBruidegom	string	Voornaam van de bruidegom
tussenvoegselBruidegom	string	Tussenvoegsel van de achternaam van de bruidegom
achternaamBruidegom	string	Achternaam van de bruidegom
voornaamBruid	string	Voornaam van de bruid
tussenvoegselBruid	string	Tussenvoegsel van de achternaam van de bruid
achternaamBruid	string	Achternaam van de bruid
voornaamVader_van_ de_bruidegom	string	Voornaam van de vader van de bruidegom
tussenvoegselVader_ van_de_bruidegom	string	Tussenvoegsel van de achternaam van de vader van de bruidegom
achternaamVader_van_ de_bruidegom	string	Achternaam van de vader van de bruidegom
voornaamMoeder_van_ de_bruidegom	string	Voornaam van de moeder van de bruidegom

tussenvoegselMoeder_van_de_bruidegom	string	Tussenvoegsel van de achternaam van de moeder van de bruidegom
achternaamMoeder_van_de_bruidegom	string	Achternaam van de moeder van de bruidegom
voornaamVader_van_de_bruid	string	Voornaam van de vader van de bruid
tussenvoegselVader_van_de_bruid	string	Tussenvoegsel van de achternaam van de vader van de bruid
achternaamVader_van_de_bruid	string	Achternaam van de vader van de bruid
voornaamMoeder_van_de_bruid	string	Voornaam van de moeder van de bruid
tussenvoegselMoeder_van_de_bruid	string	Tussenvoegsel van de achternaam van de moeder van de bruid
achternaamMoeder_van_de_bruid	string	Achternaam van de moeder van de bruid

De benodigde huwelijksakten zijn in heel Nederland opgemaakt en worden aldaar in een archiefdienst bewaard en ontsloten. Archiefdiensten stellen de nadere toegangen op de huwelijksregisters vaak digitaal als open data beschikbaar, waardoor deze door Bob Coret kunnen worden gebruikt bij het ontwikkelen van de genealogische website https://www.openarch.nl/.

We hebben Python-scripten ontwikkeld dat gebruik maakt van de database van openarch.nl. Deze database is te benaderen met behulp van de *Application Programming Interface* (API) die door Coret beschikbaar is gesteld (https://api.openarch.nl/). Allereerst zoekt het op basis van de volledige naam van de bruid en bruidegom zoals we deze uit het bevolkingsregister kennen. Als daarbij geen akte wordt gevonden, laten we eerst de voornamen van de bruidegom weg en daarna de voornamen van de bruid. Het script bepaalt automatisch dat een huwelijksakte van het betreffende echtpaar zou kunnen zijn als de achternamen volledig overeenkomen en de voornamen van een van beide partijen. Indien één akte wordt gevonden, is deze met grote zekerheid de huwelijksakte van het gezochte echtpaar.

In het script hebben we een match vastgesteld als de spelling volledig overeenkomt. Ongeveer 10% van de geautomatiseerde zoekacties levert geen enkel resultaat op. Van deze echtparen hebben we met de hand in de gebruikersinterface van openarch.nl gezocht naar een akte. Hierdoor hebben we alsnog tientallen extra

huwelijksaktes gevonden. Het bleek dan vaak te gaan om een kleine afwijking in de spelling van de achternaam van bruid. Van alle gevonden aktes is vervolgens de basisinformatie (zie tabel A.15) opgehaald en opgeslagen. Soms was een korte nabewerking noodzakelijk om alle informatie in de juiste kolom te krijgen.

A.11 Bronnen waarop de dataset is gebaseerd

Het Utrechts Archief – Utrecht
Archief

Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (toegangsnummer 900)

invnr 814	Stukken Betreffende de Spoorwegstaking in de Werkplaats Haarlem, 1903

Nederlandse Spoorwegen: personeels- en pensioenregisters (toegangsnummer 920)

invnr 26-29	Indices op het stamboek van het personeel van de dienst Tractie en Materieel, ca. 1874-1922
invnr 30-36	Stamboek van het personeel van de dienst Tractie en Materieel, ca. 1874-1922
invnr 44	Stamboek van het personeel van de dienst Tractie en Materieel op het administratiegebouw, de inspectiebureaus en de werkplaatsen (1843) ca. 1881-1908
invnr 18	Stamboek van het personeel van de Algemene Dienst, (1838) ca. 1881-1908, afdeling Thesaurie

Noord-Hollands Archief – Haarlem
Archief

Gemeenteontvanger Haarlem (toegangsnummer 1503)

invnrs 536-538	Kohieren van de plaatselijke directe belastingen, 1902

Bevolkingsregisters van de gemeente Haarlem (toegangsnummer 1482)

invnrs 185-668	1900-1924

Bibliotheek

Janssen van Raay, H. L. 1903. *Jaarboekje van de Stad Haarlem*. (45/200004K)

Adresboek van Haarlem 1902/1903 - Haarlem : D.J. van der Wilk, [1902] (vijfde jaargang). - 544 p. - Gedrukt bij J. A. Boom, firma W. H. Woest, Haarlem. - met alphabetische lijst der beroepen (vanaf p. 368) en straatsgewijze lijst (vanaf p. 419). - omvat ook Schoten -

Open Archieven
Dataset
Coret, Bob 2019, *Open Archieven.* Open data over huwelijksaktes Burgerlijke Stand, verzameld van verschillende archiefdiensten, beschikbaar gesteld via openarch.nl.

B Bijlage: Gitrepository

De dataset en alle scripten waarmee transformaties, visualisaties en analyses zijn uitgevoerd, zijn opgenomen in een git-repository, die online beschikbaar is op https://github.com/ivozandhuis/dwarsliggers. Het stelt iedereen in staat zelf de data, de bewerkingen en de analyse die we hebben uitgevoerd te bestuderen. Bewerkingen en analyses kunnen indien gewenst worden gerepliceerd. In deze repository zijn vier directories: data, dataTransformation, dataVisualisation en dataAnalysis.

B.1 data

In deze directory zijn de tabellen opgenomen waarop de analyses zijn gebaseerd. We maken daarbij onderscheid tussen machineleesbare data uit bronnen ('sources'), data die door middel van scripten is geconstrueerd ('constructs') en datasets gedownload van internet die een data kunnen standaardiseren, zoals een eenduidige lijst met gemeentenamen ('standards'). Hoe de bronnen in de directory sources tot stand zijn gekomen is omschreven in Bijlage A. De data in 'standards' is afkomstig van internet. De data in directory constructs is tot stand gekomen met behulp van scripten die in de directory dataTransformation zijn opgenomen.

B.2 dataTransformation

De data in de directory 'data' blijft zo dicht mogelijk bij de bron. Datatransformatie is het proces waarbij de oorspronkelijk data wordt omgezet in een vorm die visualisatie of statistische analyse mogelijk maakt. Soms wordt daarbij data afgeleid (er wordt een leeftijd uitgerekend op basis van een geboortedatum) en soms opgeschoond (allerlei spellingsvarianten van religies worden samengevoegd tot een gestandaardiseerde religiecode).

Soms wordt er een bestand weggeschreven in een bepaald formaat om te kunnen gebruiken in een andere toepassing, zoals een pakket voor netwerk visualisatie.

In de directory wordt onderscheid gemaakt tussen dataTransformaties in verschillende programmeertalen: Python3, R, en SQL (voor GIS bewerkingen).

B.3 dataVisualisation

Veel data kan het beste worden bestudeerd door eerst een visualisatie te maken. Denk daarbij aan een histogram. In deze directory zijn de scripten opgenomen die deze visualisaties realiseren.

B.4 dataAnalysis

Deze directory bevat alle scripten voor de data-analyse. Ze zijn alleen uitgevoerd in R.

Summary in English

Railway Sleepers

Motivation for striking at the Central Maintenance Workshop in Haarlem, the Netherlands during the Dutch national railway strikes of 1903

(with many thanks to Dr Douglas Brown, Kingston University London, UK)

On 31 January 1903, Dutch society was hit by a strike that escalated into a major disruption of the railway system. On that day, people had great difficulty travelling from and to Amsterdam, the capital of the Netherlands and seat of the administration of the oldest Dutch railway company, the Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij (HSM). The administrations of the HSM and other railway companies gave in quickly and railway personnel celebrated their first national-scale victory in Dutch history. The Dutch government, first reluctant to get involved, now wanted to introduce new legislation to criminalise participating in a strike. The Dutch Labour Movement, in its early stages of nationwide organisation, needed to set aside differences in opinion, and cooperate to resist these new laws. The young, 'modern' social democrats were hesitant to call for a new strike, and wanted to use parliamentary democracy to prevent the adoption of the legislation, while revolutionary socialists saw a reason and an opportunity to overthrow the current capitalist government. Differences aside, socialists started organising a new strike, planned for March 1903 when parliament was to consider the anti-strike measures. The government, on the other hand, mobilised the army. Discussions in parliament were postponed then unexpectedly restarted in April without announcement. The government wanted parliament to adopt the laws as soon as possible. On Monday 6 April socialists in the organising committee announced another national railway strike. A general strike was announced to take place for the Wednesday, but only a minority of the labourers stopped working. The Dutch Labour Movement's organising committee proved unable to communicate a clear message to its followers, who did not want to risk confrontation with authority or imprisonment. Parliament adopted the laws by the end of the week and the strike was lost.

The city of Haarlem was one of the exceptions, where serious strikes broke out. The HSM organised the maintenance of its rolling stock in this city, 25 kilometers west of Amsterdam. During the second strike in April, 60% of Haarlem site's

workmen downed tools. This amount was much higher than the national average, but why were labourers here inclined to strike, while others were not? This dissertation answers this question by studying over a thousand individual workmen, analysing whether or not they went on strike alongside their socio-demographic data.

In this way it contributes to a wide field of study on collective action and social behaviour. Scholars have been interested in strike behaviour, or collective action in general, for decades. Their views on strike participation shifted from emotional to rational and from rational to a mix of rational and emotional, instigated by identity. Early explanations of insurgent behaviour were based on the observation that mainly young, ignorant workers participated in gatherings and riots. Their emotional expressions of opinion were clearly manifested and therefore misinterpreted as being the opinion of the majority. A new school sought an explanation in the opposite direction. According to these scholars a purely rational way of decision making was introduced for collective action. These rational considerations are mainly economic, like earnings and the costs of uncertainty after dismissal. In the end participating in collective action is considered an interactive process between people. Mobilisation depends on the way colleagues influence each other by exchanging arguments or maybe even threats. A colleague from a similar background, i.e. a colleague with whom one identifies, turns out to have an influence on the development of collective action.

This thesis approaches the strike in several ways, beginning with analysis of the context of the Haarlem workshop and its labourers. First it investigates the workshop itself: what work was done and how was it organised? (ch. 2) Next we describe the circumstances in which labourers lived and worked. (ch. 3) Tension was at its highest in the week of the strike. We know how the workers and their bosses reacted thanks to newspaper articles and elaborate journals kept in the archives. (ch. 4) We then analysed the data about the workers, available in a constructed data set based on registers for personnel, census and taxes. We investigated various indicators varying from household size, earnings to religion and constructed a logistical regression model. (ch. 5) Moreover, we used social network analysis. The workmen were intensely connected by family and neighbour relations. Several dozens of labourers participated in the board of a society. These social networks of workmen turned out to have a significant influence on their collective behaviour. (ch. 6)

At the workshop in Haarlem in 1903 around fourteen hundred workmen were responsible for maintaining steam locomotives, coaches and wagons owned by the Hollandsche IJzeren Stoomwegmaatschappij. This railway company operated services from Amsterdam to Rotterdam, passing Haarlem, Leiden and The Hague as well as most lines in the province of North-Holland. The plant was split into one part for locomotives and another for coaches and wagons. The locomotives were worked on by metalworkers of various types, like blacksmiths, bankers, hammerers, fitters and founders. Coaches and wagons were mainly made of wood, so this department was populated with carpenters, cartwrights and painters. The workshop for mending wheels was in the centre of the area, because the wheels were needed for both the locomotives as well as the coaches and wagons. All workers were organised in teams, headed by a foreman. Every department had its own supervisor. These supervisors were accountable to the director of the workshop, head engineer Louis Sloot.

During the second half of the nineteenth century living and working conditions were getting better for the labourers at the workshop. They organised themselves in health insurance funds, housing cooperatives and unions. These resulted in better safety measures in the plant and a reduction in working hours. A remaining injustice was the lack of a pension plan. Workers had to work until the responsible supervisor agreed upon retirement and awarded an allowance. Resignation entailed no allowance and therefore no income. The main grievance though were the piecework wages. The rewarding of piecework remained subjective and therefore was considered unfair. Furthermore the speed of working it required caused unsafe working conditions.

In early 1903 these grievances added to the intention of the Dutch government to criminalise strike behaviour. The lesson of the strike in January, according to the socialist press, was that 'gansch het raderwerk staat stil, als uw machtige arm het wil' ('the complete wheelwork comes to a halt, if your mighty arm wants it to'). This catchphrase is still learned in history class by Dutch pupils today.

Striking turned out to have been successful in January. Maybe the moment was there to strike and persuade the administration of the workshop to abolish piece work and increase wages. Workmen in Haarlem organised themselves locally in addition to the national committee. The main group of workers expected to participate in the strike were the notorious workmen at workshop of the HSM. And they lived up to that expectation. On Monday 6 April around seven hundred workmen gathered at the open space near the entrance of the plant and walked out. Mainly the boiler

makers actively roused other workmen to lay down their work and put their coats back on. But the strike did not last. Next morning over a hundred workmen got back to work and from then on the number of strikers declined. Around four hundred workmen did not meet the ultimatum to return to work on Thursday morning and were fired. The laws were passed by parliament. The strike was lost. Or was it? Over the following months the administration of the workshop reduced the income on piece work and increased the fixed wages.

The administration needed to control the behaviour of its personnel. Supervisors were asked to write a statement on the occurrences of 6 April, enabling the head engineer to identify the most insurgent workmen. These instigators of the strike were fired permanently. Most of the workmen fired on Thursday got their job back, but with a new date of enlistment. This date was used to calculate anniversary bonuses and the allowance in case of retirement, so this measure haunted these workmen for decades.

The behaviour of the workmen was administered in a list containing most of the workmen by name and function. Based on this name and function we were able to establish a data set with socio-demographic data of 1,068 workmen, combining various historical sources with personal information. This data set has been analysed with various computational techniques. Using statistics, we compared the behaviour of a workman with his age, the size of his household, his status level and his earnings. Alongside that we used social network analysis to investigate the potential influence relationships had on their behaviour.

We organize the outcomes in two groups of motivations of participating in collective action: the instrumental motivation and the ideological motivation. Both motivations are influenced by the way workmen identify with the group they considered themselves part of.

The instrumental motivation entails rational reasons to participate in a strike. In our case the income and risk of losing one's job turned out to be the most prominent reasons to strike or not to strike. This comes as no surprise because these are the most practical and clear reasons to fight for. Remember the piece work was an important frustration. Besides that, low fixed wages was for blacksmiths ('vuurwerkers') and their helpers ('voorslagers') an important reason to strike. The helpers had a very heavy job, but were paid less than the cleaners. Blacksmiths on other plants in

Haarlem had higher wages than the blacksmiths at the workshop. These two groups did strike prominently.

The blacksmiths had a unique and specialised profession. The administration had to recruit these workmen from around the Netherlands. They felt very secure in keeping their job, even if they participated in the strike. The same goes for the saddlers, responsible for the maintenance of the seating in the coaches. There were a lot of strikers among these blacksmiths and saddlers. Furthermore the administration did not fire these workers permanently after the strike, while none of the striking carpenters returned to the workshop after Easter 1903. More generalist workmen with an unskilled status took strike action less than low and medium skilled workers.

Losing one's pension rights probably motivated older labourers not to strike. Older labourers also had more responsibilities towards their wives, children and maybe resident older family members. However, we were unable to distinguish a statistical difference between strikers with a bigger or a smaller household.

To study ideological motivation we lack data about personal views on values and culture. We only know about certain prominent workmen whether they considered themselves being part of the socialist movement. We tried to use the place birth to be a proxy for that: certain regions of the Netherlands are famous for their insurgent (north) of non-insurgent (east) culture. The statistics turned out not to be significant. But apparently the people from the north were considered insurgent by the administration as well: they were fired significantly more than other groups.

The most manifest ideological motivation for striking behaviour turned out to be religion. The members of the main Dutch orthodox protestant denomination and the Roman Catholics did not strike. However, much to our surprise, liberal protestants took strike action significantly more than average. The importance of conservative religion, opposing the progressive socialist movement, during the Dutch railway strike, was one of the stimulators of the polarisation (in Dutch called 'verzuiling') which persisted for the coming decades.

Whichever motives played a role, they had their origin in 'identity'. The interaction of a workman with colleagues in groups with which he identifies influenced social behaviour. This interaction can be modelled in networks. In our research we have constructed three networks: one with family relations, one with neighbour relations and one with relations between members of boards of societies. In

the networks religion was very important: in all cases apparently people built relations based on this common identity. We did not find similar striking behaviour, though.

In the next analysis we used centrality as a measure for social influence. The basic "degreecentrality" is the amount of relations a person has in a network. A relation is more important though if the related person has more relations himself. We incorporated this into the "powercentrality" measure we used to analyse the social network.

In the combined network, where we treated all types of relations equal, we saw that the workmen with high powercentrality were less inclined to strike than workmen with a low powercentrality. Furthermore we noticed that the workmen giving up the strike early, had a higher powercentrality value as well. So although the majority of the labourers went on strike, the important figures in the social network did not. Apparently they influenced the group of workers not to strike or give up early otherwise.

All the computation aside, history is made by humans. Important figures, some named and actively described in sources, some discovered by means of the data analysis, organised the railway strike of 1903. Although the strike was lost and hundreds of people felt their punishments for decades, things were about to change. At long last the balance between economic interests and fair labour conditions could be introduced into Dutch society.

Nawoord

Een proefschrift schrijven als buitenpromovendus is een klus van lange adem en heeft ook een lange geschiedenis. Ik vind alle aspecten en tijden aan het verleden interessant, maar toen ik besloot om niet alleen geschiedenis te consumeren, maar ook een bijdrage te leveren, wist ik dat ik me moest concentreren op een periode en een aspect. Een opmerking van Auke van der Woud in het NRC van 9 februari 2008 hielp daarbij. Interviewer Bernard Hulsman zag veel overeenkomsten tussen de snelheid waarmee zaken veranderden in de eenentwintigste eeuw en in de negentiende eeuw. Van der Woud reageerde: "De veranderingen in de negentiende eeuw waren fundamenteler dan die van nu. Nederland ging toen van niets naar veel, zou je kunnen zeggen, en nu gaan we van meer naar nog meer." Dat bleek een inspirerende opmerking: daar wilde ik meer over weten.

Kees' zijn begeleiding was heel erg op maat – we spraken elkaar in 2010 voor het eerst. Hij realiseerde zich heel goed dat ik ook een inkomen moest verdienen. En hij wist ook dat veel buitenpromovendi de eindstreep niet halen. Maar een deel van het werk zou dan toch als artikel zijn weg wel kunnen vinden en dan had je toch plezier gehad in het doen van onderzoek. Ik ben hem erg dankbaar voor die geleidelijke aanpak en nadruk op het plezier. De enkele keer dat ik Lex sprak over mijn werk, kwam hij snel tot de kern. Hij wees me op essentiële literatuur, hielp bij het vormgeven van de inleiding en was zeer kritisch over het notenapparaat. "Mooi werk, maar toch nog wat marginalia", was zijn opmerking op het kaartje bij het uiteindelijke manuscript dat hij had bestudeerd. Lex bleek goed in het vaststellen van het eindpunt. Hij was de eerste die zei dat het goed genoeg was.

De marginalia leken eindeloos. Piet de Rooy bestudeerde voor een potentiële publiekseditie het manuscript. Ook hij kwam met zeer veel zinnige opmerkingen en wees me op details en fouten in het historische verhaal. Jaco Alberts, collegazanger in het Haarlems Klein Koor, die in zijn carrière als journalist en (historisch) onderzoeker al vele teksten had geschreven, leerde me leesbaar Nederlands te schrijven.

Richard Zijdeman belde soms om de vraag te stellen die niet hardop gesteld mag worden ("Hoe is het met je proefschrift?"). Hij draaide er keurig omheen, totdat ik er zelf over begon. Het was fijn om deze belangstelling te ervaren. Maar belangrijker

nog: hij heeft me geleerd hoe ik mijn data moest organiseren en hij was zeer kritisch over een eerste opzet van hoofdstuk 5, wat tot grote verschuivingen heeft geleid.

Zijn kamergenoot Rombert Stapel mag hier niet ongenoemd blijven. Rombert bleek de maker van het profiel dat mijn voetnoten in Zotero met een klik op de knop omzette naar de systematiek van De Buck, zoals Kees en Lex voorschreven. De hoeveelheid werk die dat heeft uitgespaard is onvoorstelbaar. Het onderschrijft het belang van de open ontwikkeling van softwareoplossingen en beschikbaarstelling daarvan online. Ik heb op dezelfde manier geprofiteerd van het werk van Bob Coret. Zijn API op openarchieven.nl bleek ik te kunnen inzetten om heel efficiënt te zoeken naar relevante huwelijksakten om het familienetwerk te kunnen reconstrueren.

Als ik er op terugkijk realiseer ik me dat mijn kinderen (nu 16 en 14 jaar oud) eigenlijk niet beter weten dan dat ik bezig ben met dit proefschrift. Ik geloof dat ze er niet onder hebben geleden: vaak merkte ik dat ze erg trots waren. Dat was heel leuk om te ervaren en werkte ook stimulerend. Omgekeerd ben ik minstens even trots op hun nieuwsgierigheid en doorzettingsvermogen. Uiteindelijk was het Irene die me de ruimte gaf om dit proefschrift te kunnen schrijven. Zonder haar was dit zeker niet gelukt. Ik blijf haar daarvoor dankbaar, zolang ik leef.

Over de auteur

Ivo Zandhuis (Eindhoven 1974) studeerde informatica aan de Technische Universiteit Eindhoven. Sinds zijn afstuderen in 2000 werkt hij als zelfstandig adviseur voor archieven, musea en bibliotheken en ontwikkelde hij zich tot expert op het gebied van digitale toegankelijkheid van cultureel erfgoed. Hij specialiseerde zich in relevante webtechnieken, zoals XML en RDF en mocht onder meer het Nationaal Archief, de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed en diverse KNAW-instituten tot zijn klanten rekenen. Sinds 2012 heeft hij zijn kennis en vaardigheden verbreed door zich te verdiepen in computationele technieken, zoals statistiek, sociale netwerk analyse en geografische informatiesystemen, en hoe deze kunnen bijdragen aan een beter begrip van het verleden. Dat resulteerde in dit proefschrift. Op dit moment is hij onder meer betrokken bij het Netwerk Digitaal Erfgoed, waar hij in samenwerking met partijen in het netwerk, erfgoed toegankelijk maakt als Linked Open Data.

Bibliografie

Archieven

Noord-Hollands Archief
Gemeentebestuur van Haarlem (toegang 2295) - Kabinetstukken, vaak afgedaan door de burgemeester, 1902-1903 (inv. nr. 2587).

Gemeentebestuur van Haarlem (toegang 2295) - Ingekomen en minuten van verzonden stukken de taak van de burgemeester betreffend van de afdeling Algemene Zaken, 1e afdeling, 1903, ordernrs. 2/75-2/110 (inv.nr. 4037).

Gereformeerde Kerk van Haarlem en rechtsvoorgangers te Haarlem (toegang 3001) - Registers van belijdende en doopleden, 1887-(1900) (inv.nr. 205-206).

Gereformeerde Kerk van Haarlem en rechtsvoorgangers te Haarlem (toegang 3001) - Registers van mannelijke doopleden en belijdende lidmaten, 1887-1916 (inv.nrs. 208-209).

Stadsarchief Amsterdam
Archief van het Bevolkingsregister (toegang 5000) - Bevolkingsregister 1874-1893 (inv.nr. 2296).

Het Utrechts Archief
Archief van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (toegang 900) - Stukken betreffende de spoorwegstaking in de werkplaats Haarlem (inv.nr. 814)

Kranten

Haarlem's Dagblad, via https://nha.courant.nu/
Goudsche Courant, via http://kranten.samh.nl/
Rotterdamsch Nieuwsblad, via http://delpher.nl/
De wekker : sociaal-democratisch weekblad voor Haarlem e.o., collectie IISG

Het Volk, via http://delpher.nl/
Het nieuws van den dag : kleine courant, via http://delpher.nl/
Recht voor Allen, via http://delpher.nl/
Nieuwe Tilburgsche Courant, via http://delpher.nl/
Algemeen Handelsblad, via http://delpher.nl/

Websites

RKD Artist, https://rkd.nl/nl/explore/artists/
Parlement.com, http://www.parlement.com/
KNMI, http://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/
BWSA, https://socialhistory.org/bwsa/
Wikipedia, https://nl.wikipedia.org
wiewaswie.nl, https://wiewaswie.nl/

Literatuur

Allan, F., 'De Werkplaatsen der H. IJ. Spoorwegmaatschappij', in: *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem, van de vroegste tijden tot op onze dagen* 4 (Haarlem: J.J. van Brederode 1888) 658–668.

Altena, L.J., *Een broeinest der anarchie: arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling : Vlissingen 1875-1929 (1940)* (Amsterdam: Uitgeverij Thesis 1989).

Bergman, M., 'To participate or not? Demographic aspects of the first mass strike in Sundsvall, Sweden', *Striking Numbers : new approaches to quantitative strike research* (2012) 99–118.

Blok, Aad, e.a. ed., *Generations in labour history: papers presented to the Sixth British-Dutch Conference on Labour History, Oxford 1988* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG 1989).

Bonacich, Phillip, 'Factoring and weighting approaches to status scores and clique identification', *The Journal of Mathematical Sociology* 2 (1972) 113–120 <doi:10.1080/0022250X.1972.9989806>.

Born, M., *Bringing in the opponent: studies of how information from opponents and proponents affects individuals' protest participation* (Nijmegen: Radboud Universiteit 2016).

Borrie, G., *M.A. Reinalda (1888-1965) : een geboren bestuurder* (Amsterdam: Aksant 2005).

Bourgeois, Janelle, 'Franco-Belgian immigrants and the 1912 strike' (2014) 15–35 <http://dx.doi.org/10.2190/BRSC2>.

Bouwhuis, G. J, *De rust in het juteparadijs verstoord: de staking bij Ter Horst & Co te Rijssen, 3 december 1906-28 april 1907* (Enschede: Van Deinse Instituut 2000).

Braambeek, H., *Van lichten en schiften : gedenkboek van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, 1886-1936* (Utrecht: Ned. ver. van spoor- en tramwegpersoneel 1936).

Brown, Rupert, 'Social Identity', in: *The Social Science Encyclopedia* (London and New York: Routledge 1996) 789–790.

Brug, L., 'De Werf Conrad te Haarlem, een "model-inrichting"?', *Haerlem Jaarboek* (1996) 110–123.

Brug, L., 'Leertijd voor de Haarlemse politiek (1897-1917)', *Haerlem Jaarboek* (1998) 150–179.

Bulte, M., *De Amsterdamse buurt : 't hofje werd een werkliedenkwartier* (Haarlem: De Vrieseborch 1988).

Cranmer, Skyler J., e.a., 'Navigating the Range of Statistical Tools for Inferential Network Analysis', *American Journal of Political Science* 61 (2017) 237–251.

Dam, Peter van, *Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2011).

Davis, Colin J., *Power at odds: the 1922 National Railroad Shopmen's Strike* (Urbana: Univ. of Illinois Press 1997).

De toestand van het spoorwegpersoneel (Grievencahier) (Vereeniging van Spoorwegpersoneel "Steeds Voorwaarts" 1891) <https://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identifier=IISG01%3AADV10337591> [geraadpleegd 6 oktober 2019].

Dehing, P., *"... Eene soort van dynastie van spoorweg-beambten" : arbeidsmarkt en spoorwegen in Nederland, 1875-1914* (Hilversum: Verloren 1989).

Diani, Mario, 'The concept of social movement', *The Sociological Review* 40 (1992) 1–25 <doi:10.1111/j.1467-954X.1992.tb02943.x>.

Doorn, J.A.A. van, *Gevangen in de tijd: over generaties en hun geschiedenis* (Amsterdam: Boom 2002).

Dubofsky, Melvyn, *We shall be all: a history of the Industrial Workers of the World* (Chicago: Quadrangle Books 1969).

Eijnatten, Joris van, en Fred van Lieberg, *Nederlandse religiegeschiedenis.* (Hilversum: Verloren 2006).

Etty, Elsbeth, *Liefde is heel het leven niet: Henriette Roland Holst 1869-1952* (Amsterdam: Uitg. Balans 1998).

Fink, Gary M., *The Fulton Bag and Cotton Mills strike of 1914-1915: espionage, labor conflict, and New South industrial relations* (Ithaca, N.Y.: ILR Press 1993) <http://books.google.com/books?id=uWDQAAAAIAAJ> [geraadpleegd 23 maart 2017].

Franzosi, Roberto, *The puzzle of strikes: class and state strategies in postwar Italy* (Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press 1995).

Frieswijk, Jouke Arend, Om een beter leven: strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914) (Fryske Akademy, Ljouwert 1989).

Geary, Dick, 'Labour in Western Europe from c. 1800', in: *Global Labour History* (2006) 227–287.

Goodreau, Steven M., James A. Kitts en Martina Morris, 'Birds of a Feather, or Friend of a Friend? Using Exponential Random Graph Models to Investigate Adolescent Social Networks', *Demography* 46 (2009) 103–125.

Gould, Roger V., 'Collective Action and Network Structure', *American Sociological Review* 58 (1993) 182–196 <doi:10.2307/2095965>.

Gould, Roger V., *Insurgent identities : class, community, and protest in Paris from 1848 to the Commune* (Chicago: University of Chicago Press 1995).

Hagen, Piet, *Politicus uit hartstocht: biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam [etc.]: De Arbeiderspers 2010).

Hareven, Tamara K., *Family time and industrial time: the relationship between the family and work in a New England industrial community* (Cambridge; New York: Cambridge University Press 1982).

Hedström, Peter, 'Contagious Collectivities: On the spatial diffusion of Swedish trade unions, 1890-1940', *American Journal of Sociology* 99 (1994) 1157–1179.

Hoekman, Piet, en Jannes Houkes, *Het Nationaal Arbeids-Secretariaat 1893-1940: De geschiedenis van de eerste vakcentrale in Nederland* (Utrecht University 2015) <http://hdl.handle.net/1874/325578> [geraadpleegd 19 oktober 2019].

Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij, *Verslag over het dienstjaar 1902* (Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Steendrukkerij 1902).

Huygers, H., 'De N.H.M. en Haarlem. Gastarbeid en sociaal protest als gevolg van ondernemersbeleid en conjunctuur: een staking in 1841', in: *De strijd om het bestaan : bijdragen tot de lokale geschiedenis van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam: VU Boekhandel/Uitgeverij 1983) 51–63.

Ingen, A. van, *"Het Oude Station" : Revisiebedrijf Haarlem, eerst Centrale en tot voor kort Hoofdwerkplaats, 150 jaar zelfstandig : HIJSM 1844-NS 1994* (1e dr.; Rosmalen: Stichting Rail Publicaties 1994).

Jansen, G., *Verzonken spoor : gesprekken met oud-werknemers van de spoorwegen* (Amsterdam/Utrecht: Meulenhoff/N.V. Nederlandse Spoorwegen 1989).

Janssen, P.P.M., Relatieve deprivatie in de middenloopbaanfase bij hoger opgeleide mannen: een vergelijking tussen drie leeftijdsgroepen (Maastricht : Universitaire Pers Maastricht, 1992) <http://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/114087> [geraadpleegd 10 juli 2017].

Janssen van Raay, H.L., *Jaarboekje van de stad Haarlem* 6 (1896).

Janssen van Raay, H.L., *Jaarboekje van de stad Haarlem* 13 (1903).

Jonge, J. A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Nijmegen: SUN 1976).

Katz, Mitchell H., *Multivariable analysis: a practical guide for clinicians* (2006).

Kerr, Clark, en Abraham Siegel, 'The Interindustry Propensity of Strike - An International Comparison', in: *Industrial conflict* (1954) 189–212.

Klandermans, Bert, 'How Group Identification Helps to Overcome the Dilemma of Collective Action', *American Behavioral Scientist* 45 (2002) 887–900 <doi:10.1177/0002764202045005009>.

Klandermans, Bert, 'Mobilization and Participation: Social-Psychological Expansions of Resource Mobilization Theory', *American Sociological Review* 49 (1984) 583–600 <doi:10.2307/2095417>.

Klandermans, Bert, 'Motivations to action', in: *The Oxford Handbook of Social Movements* (Oxford: Oxford University Press 2015) 219–230.

Klandermans, Bert, *The social psychology of protest* (Oxford, UK; Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers 1997).

Klandermans, Bert, en Conny Roggeband, *Handbook of social movements across disciplines* (New York; London: Springer 2010) <http://dx.doi.org/10.1007/978-0-387-70960-4> [geraadpleegd 10 juli 2013].

Knippenberg, Hans, *De religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen [etc.]: Van Gorcum 1992).

Koch, Jeroen, *Abraham Kuyper: een biografie* (Amsterdam: Boom 2006).

Kok, Jan, Kees Mandemakers en Henk Wals, '"Toen scharrelde ze met haar zoodje naar een der-achterkamer". Verhuizen als bestaansstrategie, Amsterdam 1890-1940', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 29 (2003) 333–360.

Kolaczyk, Eric D., en Gábor Csárdi, *Statistical Analysis of Network Data with R* (Heidelberg: Springer 2014) <https://www.springer.com/us/book/9781493909827>.

Kriegel, Annie, *La grève des cheminots, 1920* (Paris: Armand Colin 1988).

Krijger, Tom-Eric, A second Reformation?: liberal Protestantism in Dutch religious, social and political life, 1870-1940 (Rijksuniversiteit Groningen, Groningen 2017).

Kuhn, Clifford M., *Contesting the new South order: the 1914-1915 strike at Atlanta's Fulton Mills* (Chapel Hill: University of North Carolina Press 2001).

Kumar, K. Pradeep, 'Relative Deprivation and Union Participation', *Indian Journal of Industrial Relations* 26 (1991) 271–277.

Kurtz, Gerda H., J.J. Temminck en Ingrid van Wilsum, *De straat waarin wij wonen: alle Haarlemse straatnamen verklaard* (Haarlem: Schuyt 1999).

Leeuwen, Marco H. D. van, en Ineke Maas, *HISCLASS: a historical international social class scheme* (Leuven: Leuven University Press 2011).

Leeuwen, Marco H.D. van, Ineke Maas en Andrew Miles, *Historical international standard classification of occupations* (Leuven: Leuven University Press 2002).

Locht, D., 'Het eerste stoomwerktuig in Hattem en "De Vlijt"', *Heemkunde Hattem* (2008) 133–145.

Lust, C.J., 'De Centrale Werkplaatsen der H.IJ.S.M.', *Eigen Haard* (1899) 232-236 (afl. 15, 15 april 1899), 248-251 (afl. 16, 22 april 1899), 263-268 (afl. 17, 29 april 1899).

Mandemakers, Kees, en Jos van Meeuwen, *Industrial modernization and social development in the centre of Dutch shoe industry, central Noord-Brabant, 1890-1930* (Rotterdam: Erasmus Universiteit 1983).

Mannheim, Karl, 'Das Problem der Generationen', *Kölner Vierteljahrhefte für Soziologie* VII (1928) 157–185, 309–330.

Meeuwen, Jos van, *Lijden aan eenheid: katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929)* (Hilversum: Verloren 1998).

Mens, Robert, 'Stadsuitbreiding van Haarlem rond 1900', *Jaarboek Haerlem 1981* 9–42.

Messing, F.A.M., *Werken en leven in Haarlem, 1850-1914 : een sociaal-economische geschiedenis van de stad = Vie et travail à Haarlem entre 1850-1914 : étude socio-économique* (Amsterdam: [s.n.] 1972).

Newman, M. E. J., *Networks: an introduction* (Oxford; New York: Oxford University Press 2010).

Nijhof, E, Gezien de dreigende onrust in de haven: de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen in de Rotterdamse haven, 1945-1965 (Stichting beheer IISG, Amsterdam 1988).

Olson, Mancur, *The logic of collective action : public goods and the theory of groups* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1965).

Oogen, J. van, *Rapport van de commissie van onderzoek in zake het Landelijk Comité van Verweer ("Verraadrapport")* (Amsterdam 1903).

Perrot, Michelle, *Les ouvriers en grève* II (Paris: Ed. de l'EHESS 2001).

Quack, H.P.G., *Herinneringen uit de levensjaren 1834-1913* (Amsterdam: P.N. van Kampen & zoon 1913).

Ree-Scholtens, G.F. van der, e.a., *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum: Verloren 1995).

Reglement voor de centrale werkplaats te Haarlem (1896). (Aangetroffen in Het Utrechts Archief, toegang 900, invnr 443) (1896).

Reichard, Richard W., *From the petition to the strike: a history of strikes in Germany, 1869-1914* (New York: Lang 1991).

Reichman, Henry, *Railwaymen and Revolution: Russia, 1905* (Berkeley: University of California Press 1987).

Reinalda, M.A., 'Mr. Jan Gerritsz (28 juni 1875 - 10 januari 1936)'. Jaarboek Haerlem (1937) 10–14.

Rose, Gillian, 'The strike at Bryant and May's match factory, East London, July 1888', in: *An Atlas of Industrial Protest in Britain 1750-1990* (1996) 99–104.

Rubio, Philip F., 'Organizing a wildcat: the United States postal strike of 1970', *Labor History* 57 (2016) 565–587 <doi:10.1080/0023656X.2016.1239881>.

Rüter, Adolf J. C., *De spoorwegstakingen van 1903: een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland.* (facsimile herdruk; Nijmegen: SUN, 1973 (sun reprints nr. 6); Leiden: E.J. Brill 1935).

Salmond, John A., *Gastonia 1929: the story of the Loray Mill Strike* (Chapel Hill: University of North Carolina Press 2009).

Schippers, H., W.H.P.M. van Hoof en M.S.C. Bakker, 'Machine-bouw', in: *Delfstoffen, machine- en scheepsbouw. Stoom. Chemie. Telegrafie en telefonie*. Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel IV (Zutphen: Walburg Pers 1993) 36–65.

Schneirov, Richard, 'Chicago's Great Upheaval of 1877', in: *The Great Strike of 1877* (2008) 76–104.

Schrover, Marlou, Erik Nijhof en Peter Kruizinga, 'Marx, Markt, Macht: Van Tijns analyseschema ter verklaring van het succes of falen van vakbonden', in: *De kracht der zwakken* (1992) 193–246.

Seidman, Michael, 'Workers' Strikes in the Paris Region in 1968: Continuities and Discontinuities', *Workers of the World: International Journal on Strikes and Social Conflicts* 1 (2012) 39–55.

Shorter, Edward, en Charles Tilly, *Strikes in France, 1830-1968* (London; New York: Cambridge University Press 1974).

Sickmann, Joke, 'Gedwongen migratie in 1904: Haarlemse spoormannen op de Wagenwerkplaats in Amersfoort', *Amersfoort en omstreken - Uitgave Afdeling Amersfoort en Omstreken Nederlandse Genealogische Vereniging* sep 2008.

Simon, Herbert A., 'Behavioural Economics', in: *The Social Science Encyclopedia* (London and New York: Routledge 1996) 50–51.

Slotboom, A., *Statistiek in woorden: de meest voorkomende begrippen van A tot Z* (Groningen: Noordhoff 2012).

Snijders, Tom A.B., 'Statistical Models for Social Networks', *Annual Review of Sociology* 37 (2011) 131–153 <doi:10.2307/41288602>.

Staatscommissie van arbeidsenquête, *Verslag omtrent het onderzoek, ingesteld door de derde afdeeling der Staats-commissie van arbeidsenquête, benoemd krachtens de Wet van 19 Januari 1890 (Staatsblad no. 1).* ('s-Gravenhage: Van Weelden & Mingelen 1894).

Stekelenburg, Jacquelien van, *Promoting or Preventing Social Change: Instrumentality, identity, ideology and group-based anger as motives of protest participation* (Amsterdam: Vrije Universiteit 2006) <http://hdl.handle.net/1871/9815> [geraadpleegd 8 september 2019].

Stowell, David O., *Streets, railroads, and the great strike of 1877* (Chicago (Ill.): the University of Chicago press 1999).

Stowell, David O., *The great strikes of 1877* (Urbana: University of Illinois Press 2008).

Stuurman, Siep, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat: aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen: SUN 1983).

Tarrow, Sidney G., 'Social Movements', in: *The Social Science Encyclopedia* (London and New York: Routledge 1996) 792–794.

'Themanummer "Van geboortebank tot collaboratory". De Historische Steekproef Nederland (HSN)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* jrg 6, nr 4 (2009).

Tijn, Theo van, 'Bijdrage tot de wetenschappelijke studie van de vakbondsgeschiedenis', in: *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis* deel II (Den Haag: Martinus Nijhoff 1979) 159–187.

Tilly, Charles, *From mobilization to revolution* (Reading, Mass.: Addison-Wesley Pub. Co. 1978).

Troelstra, Pieter J., *Gedenkschriften. 2. Groei. 1928.* (Amsterdam: Em. Querido's Uitgevers-Maatschappij 1928).

Troelstra, Pieter J., 'Op den Uitkijk. ["Wat nu?"]', *Het Volk* (Amsterdam 17 maart 1903) <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011127434:mpeg21:a0001>.

Veegens, J., *Enquête gehouden door de staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 11 April 1903 (Staatsblad no.103)* ('s-Gravenhage: Van Cleef 1903).

Veenendaal, A., *Spoorwegen in Nederland : van 1834 tot nu* (Amsterdam: Boom 2004).

Velden, Sjaak van der, *Stakingen in Nederland : arbeidersstrijd 1830-1995* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG/NIWI 2000).

Velden, Sjaak van der, ed., *Striking Numbers : new approaches to quantitative strike research.* ISSH-Research Paper 50 (Amsterdam: IISH 2012).

Velden, Sjaak van der, 'Was there a "Great Labour Unrest" in The Netherlands?', *Workers of the World: International Journal on Strikes and Social Conflicts* 1 (2014) 84–109.

Velden, Sjaak van der, 'Why do workers strike? Looking for an answer using micro data on Leiden strikers in 1914', *Striking Numbers : new approaches to quantitative strike research* (2012) 119–135.

Verbong, G.P.J., 'Ingenieurs en het technisch onderwijs 1863-1890', in: *Techniek, beroep en praktijk*. Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel V (Zutphen: Walburg Pers 1994) 117–155.

Vliegen, W.H., *Die onze kracht ontwaken deed: geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan* (Amsterdam: Ontwikkeling 1924).

Wal, R. van der, *Handboek voor smeden, tevens ten dienste van inrichtingen voor ambachtsonderwijs en zelf-studie* (Deventer: Kluwer 1907).

Wals, Henk, *Makers en stakers : Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG 2001).

Wasserman, Stanley, en Katherine Faust, *Social network analysis methods and applications* (Cambridge; New York: Cambridge University Press 1994).

Wilde, H., *Actestukken der samenzwering : gedenkboek der Werkstakingen van 1903* (Wageningen: Naamlooze Vennootschap Drukkerij "Vada" 1903).

Zanden, Jan L. van, en Arthur van Riel, *Nederland: 1780-1914 : staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam: Balans 2000).

Zandhuis, Ivo, 'De spoorwegstakingen van 1903 in Haarlem', in: *Jaarboek Haerlem 2015* (Haarlem: Vereniging Haerlem 2016) 118–148 <http://www.zandhuis.nl/publicaties/zandhuis_jaarboekhaerlem2015.pdf>.

Zijdeman, Richard, en Paul Lambert, 'Measuring social structure in the past: A comparison of historical class schemes and occupational stratification scales on Dutch 19th and early 20th century data', *Journal of Belgian History/ Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis/ Revue Belge de Histoire Contemporaine* 40 (2010) 111–141 <doi:http://hdl.handle.net/1893/21192>.

Eindnoten

1 Adolf J. C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903: een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland.* (facsimile herdruk; Nijmegen: SUN, 1973 (sun reprints nr. 6); Leiden: E.J. Brill 1935).

2 Ibid., 1–54.

3 Sjaak van der Velden, 'Was there a "Great Labour Unrest" in The Netherlands?', *Workers of the World: International Journal on Strikes and Social Conflicts* 1 (2014) 84–109.

4 Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat: aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen: SUN 1983) 170–172.

5 David O. Stowell, *The great strikes of 1877* (Urbana: University of Illinois Press 2008).

6 Colin J. Davis, *Power at odds: the 1922 National Railroad Shopmen's Strike* (Urbana: Univ. of Illinois Press 1997).

7 Henry Reichman, *Railwaymen and Revolution: Russia, 1905* (Berkeley: University of California Press 1987).

8 Annie Kriegel, *La grève des cheminots, 1920* (Paris: Armand Colin 1988).

9 Rüter, *Spoorwegstakingen*, 391; Jeroen Koch, *Abraham Kuyper: een biografie* (Amsterdam: Boom 2006) 472.

10 Edward Shorter en Charles Tilly, *Strikes in France, 1830-1968* (London; New York: Cambridge University Press 1974) 335–345.

11 Bert Klandermans, 'Motivations to action', in: *The Oxford Handbook of Social Movements* (Oxford: Oxford University Press 2015) 219–230; Herbert A. Simon, 'Behavioural Economics', in: *The Social Science Encyclopedia* (London and New York: Routledge 1996) 50–51.

12 Henk Wals, *Makers en stakers : Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG 2001) 264.

13 Richard Schneirov, 'Chicago's Great Upheaval of 1877', in: *The Great Strike of 1877* (2008) 76–104, aldaar 92; Richard W. Reichard, *From the petition to the strike: a history of strikes in Germany, 1869-1914* (New York: Lang 1991) 37; John A. Salmond, *Gastonia 1929: the story of the Loray Mill Strike* (Chapel Hill: University of North Carolina Press 2009) 29.

14 Dick Geary, 'Labour in Western Europe from c. 1800', in: *Global Labour History* (2006) 227–287.

15 Clark Kerr en Abraham Siegel, 'The Interindustry Propensity of Strike - An International Comparison', in: *Industrial conflict* (1954) 189–212.

16 Shorter en Tilly, *Strikes in France*, 284–305.

17 Melvyn Dubofsky, *We shall be all: a history of the Industrial Workers of the World* (Chicago: Quadrangle Books 1969); L.J. Altena, *Een broeinest der anarchie: arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling : Vlissingen 1875-1929 (1940)* (Amsterdam: Uitgeverij Thesis 1989) 27.

18 Sjaak van der Velden, *Stakingen in Nederland : arbeidersstrijd 1830-1995* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG/NIWI 2000).

19 Theo van Tijn, 'Bijdrage tot de wetenschappelijke studie van de vakbondsgeschiedenis', in: *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis* deel II (Den Haag: Martinus Nijhoff 1979) 159–187.

20 Kees Mandemakers en Jos van Meeuwen, *Industrial modernization and social development in the centre of Dutch shoe industry, central Noord-Brabant, 1890-1930* (Rotterdam: Erasmus Universiteit 1983); E Nijhof, Gezien de dreigende onrust in de haven: de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen in de Rotterdamse haven, 1945-1965 (Stichting beheer IISG, Amsterdam 1988); Marlou Schrover, Erik Nijhof en Peter Kruizinga, 'Marx, Markt, Macht: Van Tijns analyseschema ter verklaring van het succes of falen van vakbonden', in: *De kracht der zwakken* (1992) 193–246.

21 Schrover, Nijhof en Kruizinga, 'Marx, Markt, Macht: Van Tijns analyseschema ter verklaring van het succes of falen van vakbonden', 237–238.

22 Shorter en Tilly, *Strikes in France*.

23 Bert Klandermans, 'Mobilization and Participation: Social-Psychological Expansions of Resource Mobilization Theory', *American Sociological Review* 49 (1984) 583–600 <doi:10.2307/2095417>.

24 Klandermans, 'Motivations to action'; Bert Klandermans, *The social psychology of protest* (Oxford, UK; Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers 1997); Bert Klandermans, 'How Group Identification Helps to Overcome the Dilemma of Collective Action', *American Behavioral Scientist* 45 (2002) 887–900 <doi:10.1177/0002764202045005009>.

25 Rupert Brown, 'Social Identity', in: *The Social Science Encyclopedia* (London and New York: Routledge 1996) 789–790.

26 Sidney G. Tarrow, 'Social Movements', in: *The Social Science Encyclopedia* (London and New York: Routledge 1996) 792–794.

27 Mario Diani, 'The concept of social movement', *The Sociological Review* 40 (1992) 1–25 <doi:10.1111/j.1467-954X.1992.tb02943.x>; Bert Klandermans en Conny Roggeband, *Handbook of social movements across disciplines* (New York; London: Springer 2010) 4 <http://dx.doi.org/10.1007/978-0-387-70960-4> [geraadpleegd 10 juli 2013].

28 Karl Mannheim, 'Das Problem der Generationen', *Kölner Vierteljahrhefte für Soziologie* VII (1928) 157–185, 309–330; Aad Blok e.a. ed., *Generations in labour history: papers presented to the Sixth British-Dutch Conference on Labour History, Oxford 1988* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG 1989); J.A.A. van Doorn, *Gevangen in de tijd: over generaties en hun geschiedenis* (Amsterdam: Boom 2002).

29 Tamara K. Hareven, *Family time and industrial time: the relationship between the family and work in a New England industrial community* (Cambridge; New York: Cambridge University Press 1982).

30 Roger V. Gould, *Insurgent identities : class, community, and protest in Paris from 1848 to the Commune* (Chicago: University of Chicago Press 1995).

31 Jacquelien van Stekelenburg, *Promoting or Preventing Social Change: Instrumentality, identity, ideology and group-based anger as motives of protest participation* (Amsterdam: Vrije Universiteit 2006) <http://hdl.handle.net/1871/9815> [geraadpleegd 8 september 2019].

32 Het Utrechts Archief, toegang 900, inv.nr. 814 (1903).

33 Sjaak van der Velden ed., *Striking Numbers : new approaches to quantitative strike research*. ISSH-Research Paper 50 (Amsterdam: IISH 2012).

34 Ivo Zandhuis, 'De spoorwegstakingen van 1903 in Haarlem', in: *Jaarboek Haerlem 2015* (Haarlem: Vereniging Haerlem 2016) 118–148 <http://www.zandhuis.nl/publicaties/zandhuis_jaarboekhaerlem2015.pdf>.

35 Het Utrechts Archief, toegang 920, inv.nrs. 30-36.

36 '[Advertentie Bioscoop Grote Markt Haarlem]', Haarlem's Dagblad, 9 August 1899 <http://nha.courant.nu/issue/HD/1899-08-09/edition/0/page/4>; De exploitant adverteerde enkkele weken eerder in Gouda met een opname van dezelfde datum. Dus welke werklieden er werkelijk op de film stonden is onduidelijk. '[Advertentie Bioscoop Grote Markt Gouda]', Goudsche Courant, 31 July 1899 <http://kranten.samh.nl/goudsche_courant/1899-07-31/2>.

37 A. van Ingen, *"Het Oude Station" : Revisiebedrijf Haarlem, eerst Centrale en tot voor kort Hoofdwerkplaats, 150 jaar zelfstandig : HIJSM 1844-NS 1994* (1e dr.; Rosmalen: Stichting Rail Publicaties 1994) 21.

38 A. Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland : van 1834 tot nu* (Amsterdam: Boom 2004) 37.

39 Ingen, *Het Oude Station*, 121.

40 Ibid.

41 Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland*, 102–104.

42 Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland* schutblad.

43 Ingen, *Het Oude Station*, 24.

44 Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland*, 55.

45 Ingen, *Het Oude Station*, 122.

46 C.J. Lust, 'De Centrale Werkplaatsen der H.IJ.S.M.', *Eigen Haard* (1899) 232-236 (afl. 15, 15 april 1899), 248-251 (afl. 16, 22 april 1899), 263-268 (afl. 17, 29 april 1899), aldaar 234.

47 Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland*, 211–214.
48 Ingen, *Het Oude Station*, 25.
49 Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij, *Verslag over het dienstjaar 1902* (Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Steendrukkerij 1902).
50 'Zoekresultaat | Document | WieWasWie' <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/srcid/29406005/> [geraadpleegd 22 januari 2016].
51 R. van der Wal, *Handboek voor smeden, tevens ten dienste van inrichtingen voor ambachtsonderwijs en zelf-studie* (Deventer: Kluwer 1907) 104.
52 Lust, 'De Centrale Werkplaatsen der H.IJ.S.M.', 235.
53 H. Schippers, W.H.P.M. van Hoof en M.S.C. Bakker, 'Machine-bouw', in: *Delfstoffen, machine- en scheepsbouw. Stoom. Chemie. Telegrafie en telefonie*. Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel IV (Zutphen: Walburg Pers 1993) 36–65.
54 F. Allan, 'De Werkplaatsen der H. IJ. Spoorwegmaatschappij', in: *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem, van de vroegste tijden tot op onze dagen* 4 (Haarlem: J.J. van Brederode 1888) 658–668, aldaar 659–660.
55 Wal, *Handboek voor smeden*, 68.
56 J. Veegens, *Enquête gehouden door de staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 11 April 1903 (Staatsblad no.103)* ('s-Gravenhage: Van Cleef 1903) 909.
57 Wal, *Handboek voor smeden*, 79 ev.
58 Lust, 'De Centrale Werkplaatsen der H.IJ.S.M.', 235–236.
59 Ibid., 235.
60 Allan, 'De Werkplaatsen der H. IJ. Spoorwegmaatschappij', 659, 662.
61 Veegens, *Enquête 1903*, 908.
62 Ibid., 909.
63 Het Utrechts Archief, toegang 920, inv.nr. 44.
64 'Toestanden aan de Centrale Werkplaatsen', *De wekker : sociaal-democratisch weekblad voor Haarlem en omstreken.* (29 maart 1902) 4.
65 P. Dehing, *"... Eene soort van dynastie van spoorweg-beambten" : arbeidsmarkt en spoorwegen in Nederland, 1875-1914* (Hilversum: Verloren 1989) 66 ev.
66 Veegens, *Enquête 1903*, 908.
67 Ibid., 418.
68 D. Locht, 'Het eerste stoomwerktuig in Hattem en "De Vlijt"', *Heemkunde Hattem* (2008) 133–145.
69 Verbong, G.P.J., 'Ingenieurs en het technisch onderwijs 1863-1890', in: *Techniek, beroep en praktijk*. Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel V (Zutphen: Walburg Pers 1994) 117–155, aldaar 144.
70 'Explore Johannes Gijsbert Vogel' <https://rkd.nl/en/explore/artists/81582> [geraadpleegd 27 januari 2017].
71 Jan L. van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland: 1780-1914 : staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam: Balans 2000).

72 '[Tweejarig bestaan Soc: Dem: Ver: Haarlem]', *Recht voor Allen* (1 april 1882) <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG05:000089533:mpeg21:a0005>.

73 Piet Hagen, *Politicus uit hartstocht: biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam [etc.]: De Arbeiderspers 2010) 307.

74 Staatscommissie van arbeidsenquête, *Verslag omtrent het onderzoek, ingesteld door de derde afdeeling der Staats-commissie van arbeidsenquête, benoemd krachtens de Wet van 19 Januari 1890 (Staatsblad no. 1).* ('s-Gravenhage: Van Weelden & Mingelen 1894) 208.

75 Lust, 'De Centrale Werkplaatsen der H.IJ.S.M.', 263–264.

76 '[12,5 jarig bestaan van Archimedes]', *Haarlem's Dagblad* (4 mei 1897).

77 Lust, 'De Centrale Werkplaatsen der H.IJ.S.M.', 263–264.

78 '[meningverschillen in Steeds Voorwaarts]', *Haarlem's Dagblad* (9 februari 1895); Rüter, *Spoorwegstakingen*, 204–207.

79 H. Braambeek, *Van lichten en schiften : gedenkboek van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, 1886-1936* (Utrecht: Ned. ver. van spoor- en tramwegpersoneel 1936) 89; Ingen, *Het Oude Station*, 135.

80 Ingen, *Het Oude Station*, 135.

81 Ibid.

82 '[Steeds Voorwaarts vs Recht en Plicht]', *Haarlem's Dagblad* (7 oktober 1896).

83 'MEETING TE HAARLEM.', *Het nieuws van den dag : kleine courant* (23 juli 1894), Dag druk <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010091596:mpeg21:a0150> [geraadpleegd 20 mei 2014].

84 '[meningverschillen in Steeds Voorwaarts]'.

85 Rüter, *Spoorwegstakingen*, 207.

86 '[Verslag van bijeenkomst op 13 en 14 november 1897]', *Haarlem's Dagblad* (15 november 1897).

87 Rüter, *Spoorwegstakingen*, 70; Piet Hoekman en Jannes Houkes, *Het Nationaal Arbeids-Secretariaat 1893-1940: De geschiedenis van de eerste vakcentrale in Nederland* (Utrecht University 2015) <http://hdl.handle.net/1874/325578> [geraadpleegd 19 oktober 2019].

88 W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed: geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan* (Amsterdam: Ontwikkeling 1924) ??

89 L. Brug, 'Leertijd voor de Haarlemse politiek (1897-1917)', *Haerlem Jaarboek* (1998) 150–179, aldaar 158–159.

90 G.F. van der Ree-Scholtens e.a., *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum: Verloren 1995) 465.

91 '[Looneisen werklieden CWS]', *Haarlem's Dagblad* (21 juni 1899).

92 '[Antwoord directie aan werklieden]', *Haarlem's Dagblad* (12 augustus 1899).

93 Jan Hofland, '[Ongeluk 1899]', *Haarlem's Dagblad* (25 juni 1899) <http://nha.courant.nu/issue/HD/1899-06-28/edition/0/page/2>.

94 '[Oproep tot ontslag Cramer nav ongeluk]', *Haarlem's Dagblad* (28 juni 1899).

95 L. Brug, 'De Werf Conrad te Haarlem, een "model-inrichting"?', *Haerlem Jaarboek* (1996) 110–123.
96 'Uit de arbeiderswereld. [Benoeming van S. Reinalda in het HB van de NV]', *Haarlem's Dagblad* (21 februari 1900); '[Herbenoeming S. Reinalda in HB van NV]', *Het Volk* (5 november 1902) <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011127174:mpeg21:a0004>.
97 Rüter, *Spoorwegstakingen*, 211.
98 '[Verslag van bijeenkomst op 23 mei 1898]', *Haarlem's Dagblad* (24 mei 1898).
99 Rüter, *Spoorwegstakingen*, 3.
100 '[Bijeenkomst radicale kiesvereniging Haarlem]', *Haarlem's Dagblad* (13 juli 1891).
101 'Vooruitgang en Liberale Unie', *Haarlem's Dagblad* (1 april 1895).
102 H.L. Janssen van Raay, *Jaarboekje van de stad Haarlem* 6 (1896) 235.
103 F.A.M. Messing, *Werken en leven in Haarlem, 1850-1914 : een sociaal-economische geschiedenis van de stad = Vie et travail à Haarlem entre 1850-1914 : étude socio-économique* (Amsterdam: [s.n.] 1972) 226.
104 *De toestand van het spoorwegpersoneel (Grievencahier)* (Vereeniging van Spoorwegpersoneel "Steeds Voorwaarts" 1891) <https://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identifier=IISG01%3AADV10337591> [geraadpleegd 6 oktober 2019].
105 Veegens, *Enquête 1903*.
106 Ibid., 659–661.
107 Lust, 'De Centrale Werkplaatsen der H.IJ.S.M.', 250.
108 Reglement voor de centrale werkplaats te Haarlem (1896). (Aangetroffen in Het Utrechts Archief, toegang 900, invnr 443) (1896).
109 Messing, *Werken en leven in Haarlem, 1850-1914*, 182.
110 Staatscommissie van arbeidsenquête, *Arbeidsenquête 1891*, 349.
111 Messing, *Werken en leven in Haarlem, 1850-1914*, 184; Staatscommissie van arbeidsenquête, *Arbeidsenquête 1891*, 349.
112 Staatscommissie van arbeidsenquête, *Arbeidsenquête 1891*, 349.
113 Reglement CWS 1896.
114 '[Protest naar aanleiding van het feest van Van Noorduijn]', *Haarlem's Dagblad* (23 mei 1896).
115 Veegens, *Enquête 1903*, 418.
116 Hofland, '[Ongeluk 1899]'.
117 Veegens, *Enquête 1903*, 418.
118 '[Over uitbetalen van loon]', *Haarlem's Dagblad* (3 januari 1898).
119 Staatscommissie van arbeidsenquête, *Arbeidsenquête 1891*, 209.
120 Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland*, 256; J. A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Nijmegen: SUN 1976) 286–290.
121 'MEETING TE HAARLEM.'.
122 Veegens, *Enquête 1903*, 417 en 663.

123 Ibid., 909.
124 Het Utrechts Archief, toegang 920, inv.nr. 44.
125 '[Looneisen werklieden CWS]'; '[Antwoord directie aan werklieden]'; Lust, 'De Centrale Werkplaatsen der H.IJ.S.M.', 250.
126 Allan, 'De Werkplaatsen der H. IJ. Spoorwegmaatschappij', 659; Reglement CWS 1896.
127 Staatscommissie van arbeidsenquête, *Arbeidsenquête 1891*, 328–329.
128 Ibid., 207, 227, 348–349.
129 Lust, 'De Centrale Werkplaatsen der H.IJ.S.M.', 250.
130 'De werkliedenvereeniging "Archimedes" op de flesch', *De wekker : sociaal-democratisch weekblad voor Haarlem en omstreken.* (26 juli 1902); Joh. Lammertsma, '[Ingezonden brief Joh. Lammertsma]', *De wekker : sociaal-democratisch weekblad voor Haarlem en omstreken.* (2 augustus 1902).
131 Lust, 'De Centrale Werkplaatsen der H.IJ.S.M.', 263–264.
132 Staatscommissie van arbeidsenquête, *Arbeidsenquête 1891*, 231.
133 Lust, 'De Centrale Werkplaatsen der H.IJ.S.M.', 264; Staatscommissie van arbeidsenquête, *Arbeidsenquête 1891*, 353.
134 Veegens, *Enquête 1903*, 659.
135 '[Protest naar aanleiding van het feest van Van Noorduijn]'.
136 'Jubilee [van Jan van Oploo]', *Haarlem's Dagblad* (22 augustus 1899).
137 Jan Goedgezien, '[Ingezonden brief "Jan Goedgezien"]', *De wekker : sociaal-democratisch weekblad voor Haarlem en omstreken.* (13 september 1902).
138 Allan, 'De Werkplaatsen der H. IJ. Spoorwegmaatschappij', 661–662.
139 Staatscommissie van arbeidsenquête, *Arbeidsenquête 1891*, 352–353.
140 Ibid., 231.
141 Ibid., 208.
142 'Toestanden aan de Centrale Werkplaatsen IV', *De wekker : sociaal-democratisch weekblad voor Haarlem en omstreken.* (3 mei 1902) 3.
143 Staatscommissie van arbeidsenquête, *Arbeidsenquête 1891*, 228; Veegens, *Enquête 1903*, 419.
144 M. Bulte, *De Amsterdamse buurt : 't hofje werd een werkliedenkwartier* (Haarlem: De Vrieseborch 1988) 48–50.
145 Robert Mens, 'Stadsuitbreiding van Haarlem rond 1900', *Jaarboek Haerlem 1981* 9–42, aldaar 15.
146 Lust, 'De Centrale Werkplaatsen der H.IJ.S.M.', 266.
147 Staatscommissie van arbeidsenquête, *Arbeidsenquête 1891*, 228–229.
148 Ibid.
149 Messing, *Werken en leven in Haarlem, 1850-1914*, 213.
150 Veegens, *Enquête 1903*, 419.
151 Staatscommissie van arbeidsenquête, *Arbeidsenquête 1891*, 229.
152 Janssen van Raay, *Jaarboekje van de stad Haarlem* 6, 265–267.
153 Ree-Scholtens e.a., *Deugd boven geweld*, 494.

154 Lust, 'De Centrale Werkplaatsen der H.IJ.S.M.', 266.
155 Noord-Hollands Archief, toegang 2295, inv. nr. 2587.
156 *Grievencahier*, 44.
157 Rüter, *Spoorwegstakingen*, 260 ev.
158 Ibid., 287.
159 Ibid., 308; H. Wilde, *Actestukken der samenzwering : gedenkboek der Werkstakingen van 1903* (Wageningen: Naamlooze Vennootschap Drukkerij "Vada" 1903) 34.
160 Rüter, *Spoorwegstakingen*, 289.
161 '[Verslag van verloop op zaterdag 31 januari]', *Haarlem's Dagblad* (3 februari 1903).
162 Rüter, *Spoorwegstakingen*, 359.
163 Wilde, *Actestukken der samenzwering*, 115.
164 Ibid., 153.
165 'De betekenis der staking voor de Ned. arbeidsbeweging [Verslag toespraak Henriette Roland Holst]', *Haarlem's Dagblad* (11 februari 1903).
166 Rüter, *Spoorwegstakingen*, 279–280.
167 Wilde, *Actestukken der samenzwering*, 156.
168 Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet: Henriette Roland Holst 1869-1952* (Amsterdam: Uitg. Balans 1998) 143.
169 Veegens, *Enquête 1903*, 663.
170 'Spoorwegpersoneel [Eisen voor beter loon zonder stukswerk]', *Haarlem's Dagblad* (19 februari 1903).
171 'Steeds Voorwaarts', *Haarlem's Dagblad* (17 september 1894).
172 'Spoorwegpersoneel [Eisen voor beter loon zonder stukswerk]'.
173 Wilde, *Actestukken der samenzwering*, 161.
174 Noord-Hollands Archief, toegang 2295, inv. nr. 2587.
175 Rüter, *Spoorwegstakingen*, 340 ev.
176 Ibid., 411.
177 Ibid., 346.
178 '[Verzoek om een auto door Haarlemse Socdems]', *Nieuwe Tilburgsche Courant* (28 februari 1903), dag druk.
179 '[Bescherming werkwilligen door CW]', *Rotterdamsch nieuwsblad* (27 februari 1903), dag druk.
180 '[Oprichting Plaatselijk Comite van Verweer]', *Haarlem's Dagblad* (28 februari 1903).
181 'Vergadering in Brongebouw [Verslag van tegen-bijeenkomst op woensdag 4 maart]', *Haarlem's Dagblad* (6 maart 1903).
182 H.L. Janssen van Raay, *Jaarboekje van de stad Haarlem* 13 (1903) 298–299.
183 'MENDELS, Maurits' <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/mendels> [geraadpleegd 6 juni 2015].
184 'De Muilkorfwet op de Arbeidersbeweging [Verslag van de bijeenkomst op zondag 1 maart]', *Haarlem's Dagblad* (3 maart 1903).

185 ‘Vergadering in Brongebouw [Verslag van tegen-bijeenkomst op woensdag 4 maart]’.
186 J. van Oogen, *Rapport van de commissie van onderzoek in zake het Landelijk Comité van Verweer (“Verraadrapport”)* (Amsterdam 1903) 246.
187 van Oogen, pp. 8–12; Rüter, pp. 416–19; Pieter Jelles Troelstra, *Gedenkschriften*, 4 vols (Amsterdam: Querido, 1933), *2 “Groei”*, p. 272.
188 Van Oogen, *Verraadrapport*, 243–247.
189 Rüter, *Spoorwegstakingen*, 416.
190 ‘Protestmeeting in de Vereeniging [Verslag van bijeenkomst op 8 maart]’, *Haarlem’s Dagblad* (11 maart 1903).
191 Noord-Hollands Archief, toegang 2295, inv. nr. 2587, 220.
192 Pieter J. Troelstra, ‘Op den Uitkijk. [“Wat nu?”]’, *Het Volk* (Amsterdam 17 maart 1903) <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011127434:mpeg21:a0001>.
193 Rüter, *Spoorwegstakingen*, 475.
194 Ibid., 488–492.
195 ‘[Comite van Verweer]’, *De wekker : sociaal-democratisch weekblad voor Haarlem en omstreken*. (28 maart 1903).
196 Janssen van Raay, *Jaarboekje van de stad Haarlem* 13, 299.
197 Van Oogen, *Verraadrapport*, 189.
198 Het Utrechts Archief, toegang 900, inv.nr. 814.
199 Van Oogen, *Verraadrapport*, 191.
200 Noord-Hollands Archief, toegang 2295, inv.nr. 4037.
201 ‘[Verslag van verloop op maandag 6 april]’, *Haarlem’s Dagblad* (8 april 1903).
202 Het Utrechts Archief, toegang 900, inv.nr. 814, 814.
203 Van Oogen, *Verraadrapport*, 191.
204 ‘[Verslag van verloop op woensdag 8 april]’, *Algemeen Handelsblad* (8 april 1903), avond druk.
205 ‘[Verslag van verloop op dinsdag 7 april]’, *Nieuwe Tilburgsche Courant* (8 april 1903), dag druk, aldaar 7.
206 ‘[Verslag van verloop op dinsdag 7 april]’, *Haarlem’s Dagblad* (9 april 1903).
207 ‘[Verslag van verloop op woensdag 8 april]’, *Algemeen Handelsblad* (9 april 1903), ochtend druk.
208 Van Oogen, *Verraadrapport*, 191.
209 ‘[Verslag van verloop op woensdag 8 en donderdag 9 april]’, *Haarlem’s Dagblad* (10 april 1903).
210 Rüter, *Spoorwegstakingen*, 507.
211 Ibid., 514.
212 ‘[Verslag van verloop op zaterdag 11 april] HD’, *Haarlem’s Dagblad* (15 april 1903); KNMI, ‘[Weer met Pasen 1903]’ <http://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi?year=1903&month=4&day=13>.

213 ‘[Verslag van Verloop Op Zaterdag 11 April] HD.’ De krant spreekt van 76 personen. In de (incomplete) lijst van medewerkers zijn het er 65. De krant is op andere plekken in dit artikel buitengewoon accuraat. We hanteren daarom het getal van de krant.

214 ‘[Verslag van verloop op zaterdag 11 april] AH’, *Algemeen Handelsblad* (13 april 1903), ochtend druk.

215 ‘[Verslag van verloop op zaterdag 11 april] NTC’, *Nieuwe Tilburgsche Courant* (14 april 1903), dag druk.

216 Dehing, *... Eene soort van dynastie van spoorweg-beambten*, 49–50.

217 G. Jansen, *Verzonken spoor : gesprekken met oud-werknemers van de spoorwegen* (Amsterdam/Utrecht: Meulenhoff/N.V. Nederlandse Spoorwegen 1989) 9–10.

218 Noord-Hollands Archief, toegang 2295, inv.nr. 4037. De burgemeester verneemt in correspondentie met Raad van Administratie van de HSM dat 155 werklieden definitief waren ontslagen. NL-HlmNHA_2295_4037_0070

219 ‘Wagenwerkplaats Amersfoort’, in: *Wikipedia* (2015) <https://nl.wikipedia.org/w/index.php?title=Wagenwerkplaats_Amersfoort&oldid=44915514> [geraadpleegd 18 september 2015].

220 Joke Sickmann, ‘Gedwongen migratie in 1904: Haarlemse spoormannen op de Wagenwerkplaats in Amersfoort’, *Amersfoort en omstreken - Uitgave Afdeling Amersfoort en Omstreken Nederlandse Genealogische Vereniging* sep 2008.

221 ‘REINALDA, Marius Antoon’ <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/reinalda> [geraadpleegd 22 mei 2015]; G. Borrie, *M.A. Reinalda (1888-1965) : een geboren bestuurder* (Amsterdam: Aksant 2005).

222 ‘F.W.N. Hugenholtz - Parlement & Politiek’ <http://www.parlement.com/id/vg09ll1vufwb/f_w_n_hugenholtz> [geraadpleegd 26 september 2015].

223 Gerda H. Kurtz, J.J. Temminck en Ingrid van Wilsum, *De straat waarin wij wonen: alle Haarlemse straatnamen verklaard* (Haarlem: Schuyt 1999) 99–100.

224 M.A. Reinalda, ‘Mr. Jan Gerritsz (28 juni 1875 - 10 januari 1936)’. Jaarboek Haerlem (1937) 10–14.

225 Velden, *Stakingen in Nederland*, 80.

226 Staatscommissie van arbeidsenquête, *Arbeidsenquête 1891*, 207.

227 Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij, *Verslag over het dienstjaar 1902*.

228 Reichard, *From the petition to the strike*, 37; Salmond, *Gastonia 1929*, 29; Schneirov, ‘Chicago’s Great Upheaval of 1877’, 92.

229 M. Bergman, ‘To participate or not? Demographic aspects of the first mass strike in Sundsvall, Sweden’, *Striking Numbers : new approaches to quantitative strike research* (2012) 99–118, aldaar 114; Sjaak van der Velden, ‘Why do workers strike? Looking for an answer using micro data on Leiden strikers in 1914’, *Striking Numbers : new approaches to quantitative strike research* (2012) 119–135; David O. Stowell, *Streets, railroads, and the great strike of 1877* (Chicago (Ill.): the University of Chicago press 1999) 118.

230 Bergman, 'To participate or not?'; Kriegel, *La grève des cheminots*, 209–210; Stowell, *Streets, railroads, and the great strike of 1877*, 117.
231 Tijn, 'Bijdrage tot de wetenschappelijke studie van de vakbondsgeschiedenis', 181.
232 Kriegel, *La grève des cheminots*, 209–210.
233 Michelle Perrot, *Les ouvriers en grève* II (Paris: Ed. de l'EHESS 2001) 313–318.
234 Reichard, *From the petition to the strike*, 134; Stowell, *Streets, railroads, and the great strike of 1877*, 117–118; G. J Bouwhuis, *De rust in het juteparadijs verstoord: de staking bij Ter Horst & Co te Rijssen, 3 december 1906-28 april 1907* (Enschede: Van Deinse Instituut 2000) 119–120.
235 Bergman, 'To participate or not?', 112.
236 Bulte, *De Amsterdamse buurt*, 62.
237 Jan Kok, Kees Mandemakers en Henk Wals, '"Toen scharrelde ze met haar zoodje naar een der-achterkamer". Verhuizen als bestaansstrategie, Amsterdam 1890-1940', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 29 (2003) 333–360.
238 Mannheim, 'Das Problem der Generationen'.
239 Doorn, *Gevangen in de tijd*, 149–151; Blok e.a. ed., *Generations in labour history*.
240 Nijhof, Gezien de dreigende onrust in de haven, 382–383.
241 Philip F. Rubio, 'Organizing a wildcat: the United States postal strike of 1970', *Labor History* 57 (2016) 565–587 <doi:10.1080/0023656X.2016.1239881>.
242 Doorn, *Gevangen in de tijd*, 149–151.
243 Dubofsky, *We shall be all*.
244 Altena, *Een broeinest der anarchie*, 27–29.
245 Bergman, 'To participate or not?'.
246 Schneirov, 'Chicago's Great Upheaval of 1877'; Stowell, *Streets, railroads, and the great strike of 1877*; Janelle Bourgeois, 'Franco-Belgian immigrants and the 1912 strike' (2014) 15–35 <http://dx.doi.org/10.2190/BRSC2>.
247 Schneirov, 'Chicago's Great Upheaval of 1877', 92.
248 Bourgeois, 'Franco-Belgian immigrants and the 1912 strike', 16; H. Huygers, 'De N.H.M. en Haarlem. Gastarbeid en sociaal protest als gevolg van ondernemersbeleid en conjunctuur: een staking in 1841', in: *De strijd om het bestaan : bijdragen tot de lokale geschiedenis van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam: VU Boekhandel/Uitgeverij 1983) 51–63, aldaar 53; Shorter en Tilly, *Strikes in France*, 238.
249 Jos van Meeuwen, *Lijden aan eenheid: katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929)* (Hilversum: Verloren 1998) 55.
250 Jouke Arend Frieswijk, Om een beter leven: strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914) (Fryske Akademy, Ljouwert 1989).
251 Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 172; Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 55.
252 Stadsarchief Amsterdam, toegang 5000, inv.nr. 2296.

253 Hans Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen [etc.]: Van Gorcum 1992) 92–97; Joris van Eijnatten en Fred van Lieberg, *Nederlandse religiegeschiedenis.* (Hilversum: Verloren 2006) 284–286.

254 Noord-Hollands Archief, toegang 3001, inv.nr. 205-206; Noord-Hollands Archief, toegang 3001, inv.nrs. 208-209.

255 Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 60, 67, 170.

256 Peter van Dam, *Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2011) 19–20.

257 Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 35.

258 Eijnatten en Lieberg, *Nederlandse religiegeschiedenis.*, 273–274.

259 Tom-Eric Krijger, A second Reformation?: liberal Protestantism in Dutch religious, social and political life, 1870-1940 (Rijksuniversiteit Groningen, Groningen 2017) 275-.

260 Peter Hedström, 'Contagious Collectivities: On the spatial diffusion of Swedish trade unions, 1890-1940', *American Journal of Sociology* 99 (1994) 1157–1179, aldaar 1174.

261 Eijnatten en Lieberg, *Nederlandse religiegeschiedenis.*, 276; Janssen van Raay, *Jaarboekje van de stad Haarlem* 13.

262 Velden, 'Why do workers strike?'; Clifford M. Kuhn, *Contesting the new South order: the 1914-1915 strike at Atlanta's Fulton Mills* (Chapel Hill: University of North Carolina Press 2001) 91; Gary M. Fink, *The Fulton Bag and Cotton Mills strike of 1914-1915: espionage, labor conflict, and New South industrial relations* (Ithaca, N.Y.: ILR Press 1993) 59 <http://books.google.com/books?id=uWDQAAAAIAAJ> [geraadpleegd 23 maart 2017]; Kriegel, *La grève des cheminots*, 211–212; Hareven, *Family time and industrial time*, 329–330.

263 Fink, *The Fulton Bag and Cotton Mills strike of 1914-1915*, 59; Hareven, *Family time and industrial time*, 329.

264 Stowell, *Streets, railroads, and the great strike of 1877*, 117–118.

265 Marco H.D. van Leeuwen, Ineke Maas en Andrew Miles, *Historical international standard classification of occupations* (Leuven: Leuven University Press 2002).

266 Richard Zijdeman en Paul Lambert, 'Measuring social structure in the past: A comparison of historical class schemes and occupational stratification scales on Dutch 19th and early 20th century data', *Journal of Belgian History/ Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis/ Revue Belge de Histoire Contemporaine* 40 (2010) 111–141 <doi:http://hdl.handle.net/1893/21192>.

267 Marco H. D. van Leeuwen en Ineke Maas, *HISCLASS: a historical international social class scheme* (Leuven: Leuven University Press 2011).

268 P.P.M. Janssen, Relatieve deprivatie in de middenloopbaanfase bij hoger opgeleide mannen: een vergelijking tussen drie leeftijdsgroepen (Maastricht : Universitaire Pers Maastricht, 1992) 22–26 <http://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/114087> [geraadpleegd 10 juli 2017].

269 K. Pradeep Kumar, 'Relative Deprivation and Union Participation', *Indian Journal of Industrial Relations* 26 (1991) 271–277.

270 Mitchell H. Katz, *Multivariable analysis: a practical guide for clinicians* (2006); A. Slotboom, *Statistiek in woorden: de meest voorkomende begrippen van A tot Z* (Groningen: Noordhoff 2012); 'Themanummer "Van geboortebank tot collaboratory". De Historische Steekproef Nederland (HSN)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* jrg 6, nr 4 (2009).

271 Katz, *Multivariable analysis*, 126.

272 Ibid., 131.

273 Bouwhuis, *De rust in het juteparadijs verstoord*, 119–120; Stowell, *Streets, railroads, and the great strike of 1877*, 117–118; Kriegel, *La grève des cheminots*, 194.

274 Bergman, 'To participate or not?'.

275 Michael Seidman, 'Workers' Strikes in the Paris Region in 1968: Continuities and Discontinuities', *Workers of the World: International Journal on Strikes and Social Conflicts* 1 (2012) 39–55, aldaar 49.

276 Tom A.B. Snijders, 'Statistical Models for Social Networks', *Annual Review of Sociology* 37 (2011) 131–153 <doi:10.2307/41288602>; Skyler J. Cranmer e.a., 'Navigating the Range of Statistical Tools for Inferential Network Analysis', *American Journal of Political Science* 61 (2017) 237–251; Steven M. Goodreau, James A. Kitts en Martina Morris, 'Birds of a Feather, or Friend of a Friend? Using Exponential Random Graph Models to Investigate Adolescent Social Networks', *Demography* 46 (2009) 103–125.

277 Eric D. Kolaczyk en Gábor Csárdi, *Statistical Analysis of Network Data with R* (Heidelberg: Springer 2014) 85–95 <https://www.springer.com/us/book/9781493909827>; M. E. J. Newman, *Networks: an introduction* (Oxford; New York: Oxford University Press 2010) 565–585.

278 Stanley Wasserman en Katherine Faust, *Social network analysis methods and applications* (Cambridge; New York: Cambridge University Press 1994) 169–215; Newman, *Networks*, 168–193.

279 M. Born, *Bringing in the opponent: studies of how information from opponents and proponents affects individuals' protest participation* (Nijmegen: Radboud Universiteit 2016).

280 Mancur Olson, *The logic of collective action : public goods and the theory of groups* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1965).

281 Born, *Bringing in the opponent*, 101.

282 Shorter en Tilly, *Strikes in France*, 227–234; Roberto Franzosi, *The puzzle of strikes: class and state strategies in postwar Italy* (Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press 1995) 86–88.

283 Gould, *Insurgent identities*, 197–198.

284 Gillian Rose, 'The strike at Bryant and May's match factory, East London, July 1888', in: *An Atlas of Industrial Protest in Britain 1750-1990* (1996) 99–104, aldaar 102; Schneirov, 'Chicago's Great Upheaval of 1877', 92.

285 Altena, *Een broeinest der anarchie*, 83.
286 Hareven, *Family time and industrial time*, 85.
287 Ibid., 137; Perrot, *Les ouvriers en grève* II, 313–318.
288 Phillip Bonacich, 'Factoring and weighting approaches to status scores and clique identification', *The Journal of Mathematical Sociology* 2 (1972) 113–120 <doi:10.1080/0022250X.1972.9989806>.
289 Charles Tilly, *From mobilization to revolution* (Reading, Mass.: Addison-Wesley Pub. Co. 1978) 159.
290 Gould, *Insurgent identities*.
291 Roger V. Gould, 'Collective Action and Network Structure', *American Sociological Review* 58 (1993) 182–196 <doi:10.2307/2095965>.
292 Pieter J. Troelstra, *Gedenkschriften. 2. Groei. 1928.* (Amsterdam: Em. Querido's Uitgevers-Maatschappij 1928) 259.
293 'Uit de Partij.', *Het volk : dagblad voor de arbeiderspartij* (Amsterdam 3 september 1903), Dag druk <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011127576> [geraadpleegd 19 mei 2019].
294 H.P.G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren 1834-1913* (Amsterdam: P.N. van Kampen & zoon 1913) 390.